

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ЮРИДИЧНІ НАУКИ
Випуск 1
Том 2

Херсон-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Сайчин Олександр Сергійович – завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:

Галунько Віра Миколаївна – доцент кафедри історії та теорії національного і міжнародного права Херсонського державного університету, д.ю.н., доцент

Єцук Ольга Михайлівна – доцент кафедри адміністративного і господарського права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету, д.ю.н., доцент

Відповідальний секретар:

Гавловська Аліна Олександрівна – доцент кафедри галузевого права Херсонського державного університету, к.ю.н.

Члени редакційної колегії:

Бевзенко Володимир Михайлович – суддя Верховного Суду України, д.ю.н., професор

Волюшин Юрій Олексійович – завідувач відділу теорії і практики законотворчої діяльності, директор Української школи законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України, д.ю.н., професор

Гармасв Юрій Петрович – завідувач кафедри організації прокурорсько-слідчої діяльності Іркутського інституту підвищення кваліфікації прокурорських працівників Генеральної прокуратури Російської Федерації, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Іркутськ)

Кафарський Володимир Іванович – д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Коровайко Олександр Іванович – голова Апеляційного суду Херсонської області, д.ю.н.

Кубічек Павол – декан юридичного факультету Університету імені Коменського, д.ю.н., професор (Республіка Словаччина, м. Братислава)

Літвін Валерій Валерійович – професора кафедри галузевого права Херсонського державного університету, к.ю.н.

Леоненко Тетяна Євгенівна – заступник завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, д.ю.н., доцент

Литвинов Олексій Миколайович – завідувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Лукашевич Віталій Григорович – завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Класичного приватного університету, д.ю.н., професор, заслужений юрист України

Мельник Роман Сергійович – професор кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.ю.н., старший науковий співробітник

Мікулін Віктор Петрович – заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації, д.ю.н., професор

Новікова Марія Миколаївна – доцент кафедри історії та теорії національного і міжнародного права, к.ю.н., доцент

Рижченко Ірина Миколаївна – завідувач кафедри адміністративного і господарського права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету, к.ю.н., доцент

Рябініна Тетяна Кимівна – завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Південно-Західного державного університету, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Курськ)

Слінько Сергій Вікторович – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор

Стрельцов Євген Львович – вчений секретар Південного регіонального наукового центру Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Фріс Павло Львович – завідувач кафедри кримінального права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України

Чертова Надія Андріївна – завідувач кафедри міжнародного права і порівняльного правознавства Північного (Арктичного) федерального університету імені М.В. Ломоносова, д.ю.н., професор (Російська Федерація, м. Архангельськ)

Шутак Ілля Дмитрович – професор кафедри теорії та історії права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, д.ю.н., професор.

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» є фаховим виданням на підставі Наказу МОН України від 10 жовтня 2013 року № 1411 (додаток № 5).

**Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)**

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради
Херсонського державного університету
(Протокол № 11 від 23.04.2018 р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 19746-9546Р
від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 6

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Перепелица М.А. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО МОНИТОРИНГА В УКРАИНЕ.....	7
Пирога І.С. СОЦІАЛЬНИЙ МІНІМУМ: МЕТОД ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ.....	12
Пустовіт О.Ю. ЗАВДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	17
Раїмов Р.І., Пасічник А.В. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОГО БАЛАНСУ МІЖ ВИМОГАМИ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ВИМОГАМИ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	21
Фатхутдінов В.Г. АКсіОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ.....	26
Федорук Н.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	31
Шестак Л.В., Веремієнко С.В. КОНФІСКАЦІЯ ПРЕДМЕТА, ЯКИЙ СТАВ ЗНАРЯДДАМ ВЧИНЕННЯ АБО БЕЗПОСЕРЕДНІМ ОБ'ЄКТОМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ.....	35
Юровська В.В. ДИСПОЗИТИВНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	39
Яринко Б.В. АРБИТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ ЯК СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	43

СЕКЦІЯ 7

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бахуринська О.О. «ГРУБА НЕОБЕРЕЖНІСТЬ ПОТЕРПІЛОГО» ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	48
Берзіна А.Б. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ МЕДИЧНОЇ ТА ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	53
Бугера О.І. ПРАВОВА ОСВІТА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ЯК ЗАХІД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НА ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОМУ РІВНІ	57
Гладкова Є.О. СПЕЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА НАРКОЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	60
Клочко А.М. КРИМІНОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ.....	64
Мінченко С.І., Козаченко В.В. ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ХУЛІГАНСЬКІ ДІЯННЯ.....	69
Моденко І.М. КВАЛІФІКАЦІЯ НАРКОТИЧНОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ.....	73
Мокляк С.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ.....	77
Потяк В.І. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ВИКОНАННЯ УГОД (ДОГОВОРІВ) ПРО ПРИМИРЕННЯ.....	81
Рак С.В. СЛУЖБОВА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ СЛУЖБОВОЇ НЕДБАЛОСТІ.....	84
Ричка Д.О. КОМП'ЮТЕРНІ ВІРУСИ – ШКІДЛИВІ ПРОГРАМНІ ЗАСОБИ, РУШІЙНА СИЛА МОДИФІКАЦІЇ.....	89
Соломяна А.В. НЕДЕРЖАВНІ СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ.....	94

Халавка В.І. КАРАЛЬНО-ВИПРАВНІ ЗАСОБИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	99
Шалгунова С.А., Шевченко Т.В. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ХУЛІГАНСТВА.....	103
Шеремет О.С. НАРОДНІ ДРУЖИНИ, ВОЄНІЗОВАНІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ ЧИ МУНІЦИПАЛЬНА ПОЛІЦІЯ: ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ДЛЯ МІСЦЕВОЇ ГРОМАДИ.....	108

СЕКЦІЯ 8

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ахтирська Н.М. ОБШУК: ПРОЦЕСУАЛЬНІ Й ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ.....	112
Галстян Г.Г. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ОПЕРАТИВНОЇ ТЕХНІКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ, ОТРИМАНОЇ У ПРОЦЕСІ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ.....	119
Комарова М.В. ПОВНОВАЖЕННЯ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	125
Кравченко К.С. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ ТРУДОВОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ.....	129
Леон Я.О. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ОБМЕЖЕННЯМ ПРАВ ТА СВОБОД ОСОБИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ.....	133
Павлишин А.А. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВИТРАТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	138
Савчук М.В. ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТИВ, ВЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ.....	144
Стрельбіцька Л.Я. ЩОДО ПОНЯТТЯ «ЗАСУДЖЕНИЙ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....	148

СЕКЦІЯ 9

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Бірюкова А.М. АДВОКАТУРА В ПАРАДИГМІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	151
Материнко М.О. ПОРУШЕННЯ СУДДЕЮ ВИМОГ ЩОДО НЕСУМІСНОСТІ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ.....	155
Хрущ О.В. ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ КЕРІВНИКОМ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ.....	159

СЕКЦІЯ 10

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Вайцеховська О.Р. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ФІНАНСОВОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ.....	163
Репецька О.І. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ ТОБАРА НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НОРМИ ВИЗНАННЯ УРЯДІВ.....	168

СЕКЦІЯ 11

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Несправа М.В. МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	172
Романова А.С., Чорнобай О.Л. ПРАВОВА, СУСПІЛЬНА ТА ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВОЇ АНОМІЇ.....	178

CONTENTS

SECTION 6

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Perepelitsa M.A. INSTITUTIONAL SYSTEM COMPONENT OF FINANCIAL MONITORING IN UKRAINE...	7
Pyroha I.S. SOCIAL MINIMUM: METHOD OF DEFINITION AND FIXING IN THE LEGISLATION.....	12
Pustovit O.Y. OBJECTIVES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN QUALITY AND SAFETY OF AGRICULTURAL PRODUCTS.....	17
Raimov R.I., Pasichnik A.V. THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS REGARDING THE DEFINITION OF FAIR BALANCE BETWEEN THE DEMANDS OF THE PUBLIC INTERESTS AND THE REQUIREMENTS OF THE PROTECTION OF THE INDIVIDUAL'S FUNDAMENTAL RIGHTS.....	21
Fatkhutdinov V.G. AXIOLOGICAL DIMENSION OF PUBLIC SAFETY.....	26
Fedoruk N.S. SELECTED ISSUES OF DIFFERENCES OF ADMINISTRATIVE AND CONSTITUTIONAL RELATIONS	31
Shestak L.V., Veremiyenko S.V. THE CONFISCATION OF AN OBJECT THAT BECAME AN INSTRUMENT OF COMMISSION OR A DIRECT OBJECT OF AN ADMINISTRATIVE OFFENSE: LEGAL NATURE AND PROBLEMS OF APPLICATION.....	35
Yurovska V.V. DISPOSITIVE COMPONENT OF EDUCATION QUALITY ASSURANCE SYSTEM UNDER THE LAW OF UKRAINE.....	39
Yarinko B.V. THE ARBITRATION MANAGER AS A SUBJECT OF ADMINISTRATIVE LEGAL RELATIONS.....	43

SECTION 7

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Bakhurynska O.O. THE «VICTIM'S GROSS NEGLIGENCE» AS A CRIMINAL LAW CATEGORY	48
Berzina A.B. CRIMES IN THE FIELD OF MEDICINE AND PHARMACEUTICAL ACTIVITY: COMPARATIVE ASPECTS.....	53
Bugera O.I. LEGAL EDUCATION IN THE NETWORK OF THE INTERNET AS A WAY FOR PREVENTION OF CRIME ON THE GENERAL SOCIAL LEVEL.....	57
Hladkova Ye.O. SPECIAL PREVENTION OF DRUG-RELATED CRIME: PROBLEMS OF FUNCTIONING.....	60
Klochko A.M. CRIMINAL INDICATORS OF CRIMINALITY IN THE SPHERE OF BANKING ACTIVITIES OF UKRAINE: PROBLEMS OF DETERMINATION.....	64
Minchenko S.I., Kozacenko V.V. CHARACTERISTICS OF JUVENILE OFFENDERS WHO COMMIT HOOLIGAN ACTS.....	69
Modenko I.M. QUALIFICATION OF NARCOTIC VICTIMIZATION.....	73
Moklyak S.V. THE FEATURES OF THE SALE OF NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES OR THEIR ANALOGUES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS.....	77
Potiak V.I. INTERNATIONAL STANDARDS OF CRIMINAL-LAW MECHANISMS OF SECURING THE FULFILLMENT OF AGREEMENTS OF RECONCILIATION.....	81
Rak S.V. THE OFFICIAL AS A SUBJECT OF THE OFFICIAL NEGLIGENCE.....	84
Rychka D.O. COMPUTER VIRUSES – HARMFUL SOFTWARE, ELECTRONIC POWER MODIFICATIONS.....	89
Solomiana A.V. THE NON-GOVERNMENTAL ACTORS CRIME PREVENTION: DEFINITION AND CLASSIFICATION.....	94
Halavka V.I. PUNITIVE-CORRECTIONAL MEANS APPLIED TO CONVICTS SERVING A SENTENCE OF IMPRISONMENT.....	99

Shalgunova S.A., Shevchenko T.V. SUBJECTIVE SIGNS OF HOOLIGANISM	103
Sheremet O.S. PEOPLE'S SQUADS, PARAMILITARY ARMED GROUPS OR MUNICIPAL POLICE: ADVANTAGES AND RISKS FOR THE LOCAL COMMUNITY.....	108

SECTION 8 CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION

Akhtyrska N.M. SEARCH: PROCEDURAL AND TACTICAL ASPECTS THROUGH THE PRISM OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT.....	112
Galstian G.G. PROBLEMS OF THE USE OF OPERATIVE TECHNIQUES AND INFORMATION OBTAINED IN THE PROCESS OF THEIR USE.....	119
Komarova M.V. POWER OF INVESTIGATOR DURING THE SEARCH IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	125
Kravchenko K.S. FORENSIC CHARACTERISTICS OF THE VICTIM IN THE INVESTIGATION OF HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF LABOR EXPLOITATION.....	129
Leon Ya.O. JUDICIAL CONTROL OVER THE RESTRICTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF A PERSON DURING THE APPLICATION OF ENSURING CRIMINAL PROCEEDINGS MEASURES IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	133
Pavlyshyn A.A. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF PROCEDURAL COSTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	138
Savchuk M.V. QUESTION OF ORGANIZATION INVESTIGATION ASSASSINATIONS PERFECT WITH THE USE OF EXPLOSIVE DEVICES.....	144
Strelbitska L.I. CONCEPT OF "CONVICTED" IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	148

SECTION 9 JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Biryukova A.M. ADVOCACY IN THE PARADIGM OF DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE.....	151
Materinko M.O. INFRINGEMENT OF THE JUDGE OF INCOMPATIBILITY AS A REASON FOR REFUSAL OF THE POSITION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....	155
Hrusch O.V. USE OF OPERATING TIME OF THE OFFICIAL BODY OF THE PROSECUTOR: PECULIARITIES OF PLANNING.....	159

SECTION 10 INTERNATIONAL LAW

Vaitsehovska O.R. SUBJECTS OF INTERNATIONAL FINANCIAL LAW: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY.....	163
Repetska O.I. THE INFLUENCE OF TOBAR'S POLITICAL DOCTRINE ON INTERNATIONAL LEGAL RULES OF RECOGNITION OF GOVERNMENT.....	168

SECTION 11 PHILOSOPHY OF LAW

Nesprava M.V. THE MODELS OF STATE AND CHURCH INTERACTION: PROBLEMS OF LEGAL ADJUSTMENT.....	172
Romanova A.S., Chornobai O.L. LEGAL, SOCIAL AND AESTHETIC CONSCIOUSNESS OF MAN IN TERMS OF THE SOCIAL AND LEGAL ANOMIE.....	178

СЕКЦІЯ 6 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО МОНИТОРИНГА В УКРАИНЕ

Перепелица М.А., д. ю. н.,
профессор кафедры финансового права
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

В статье проводится исследование практических проблем осуществления финансового мониторинга в Украине на основе его институциональной составляющей. Обосновывается позиция о том, что система финансового мониторинга в Украине должна быть построена на основе правоохранительного типа (вида).

Ключевые слова: система финансового мониторинга, институциональная составляющая, административно-финансовый тип, правоохранительный тип, специально уполномоченный орган.

Стаття присвячена дослідженню практичних проблем здійснення фінансового моніторингу в Україні на підставі його інституціонального складника. Обґрунтовується позиція щодо того, що система фінансового моніторингу в Україні повинна бути побудована на підставі правоохоронного типу (виду).

Ключові слова: система фінансового моніторингу, інституціональний складник, адміністративно-фінансовий тип, правоохоронний тип, спеціально уповноважений орган.

Perepelitsa M.A. INSTITUTIONAL SYSTEM COMPONENT OF FINANCIAL MONITORING IN UKRAINE

The article studies the practical problems of implementing financial monitoring in Ukraine on the basis of its institutional component. The position that the system of financial monitoring in Ukraine should be built on the basis of a law enforcement type (kind) is substantiated.

Key words: financial monitoring system, institutional component, administrative and financial type, law enforcement type, specially authorized body.

Постановка проблемы. Отмывание доходов, полученных преступным путём, финансирование терроризма и финансирование распространения оружия массового уничтожения – одна из важных и серьёзных проблем не только Украины, но и большинства государств мира. Для борьбы с функционированием теневой экономики, развитием организованной преступности, террористической деятельностью в большинстве стран мира созданы системы противодействия отмыванию доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма, то есть системы финансового мониторинга. При этом важную роль в этих системах выполняет институциональная составляющая, т. е. система действующих уполномоченных субъектов (органов и организаций), наделённых компетенцией в сфере противодействия отмыванию доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма (далее – ПОД/ФТ), характер их взаимосвязи друг с другом.

Актуальность темы исследования подтверждается необходимостью решения проблем в сфере отмывания доходов, полученных преступным путём, финансирования терроризма и финансирования распространения оружия массового уничтожения. Украина, к сожалению, в настоящее время

относится к одним из наиболее коррумпированных государств мира, что влечёт за собой увеличение сектора теневой экономики и возможности финансировать различные преступления и правонарушения. Поэтому для эффективного противостояния преступлениям, совершаемым в сфере отмывания доходов, полученных преступным путём, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения институциональная составляющая системы финансового мониторинга в Украине должна отвечать всем современным требованиям, которым соответствуют системы финансового мониторинга других стран, прежде всего Европейского Союза.

Состояние исследования. Научный анализ проблем опыта построения систем финансового мониторинга в Украине и других государствах осуществляется такими учёными, как: В.Н. Мельник, А.Г. Мовсеян, М.М. Прошунин, Ж.О. Андрейченко, С.А. Буткевич, Т.И. Ефименко, С.Б. Егоричева, Н.М. Внукова, М.М. Воротинцев, В.А. Гужева и др. Но в связи с высокой динамичностью и совершенствованием методов и способов отмывания доходов, полученных преступным путём, и финансированием терроризма, степень развития самой системы финансового мониторинга в Украине, её институциональ-

ной составляющей требует постоянного внимания и изучения со стороны учёных.

Целью статьи является исследование практических проблем осуществления финансового мониторинга в Украине на основе её институциональной составляющей, включаемой в систему финансового мониторинга в целом. В рамках исследования данного вопроса учитывается положительный зарубежный опыт построения институциональной составляющей системы финансового мониторинга на основе его типа – административно-финансового или правоохранительного. В связи с этим автор преследует цель обосновать правильность построения системы финансового мониторинга в Украине на основе правоохранительного типа, т. е. как части одного из правоохранительных органов государства.

Изложение основного материала.

В настоящее время в большинстве стран мира созданы национальные системы противодействия отмыванию доходов полученных преступным путём и финансированию терроризма, в рамках которых функционируют системы финансового мониторинга. Традиционно такие системы включают следующие элементы: нормативно-правовую базу в области противодействия легализации доходов, полученных преступным путём, и финансированию терроризма; институциональную составляющую, включающую различные виды подразделений финансового мониторинга; функциональную (процедурную) составляющую, включающую разнообразие правовых процедур финансового мониторинга; международное информационное взаимодействие в рамках функционирования национальной системы финансового мониторинга [1, с. 27]. Каждый из вышеназванных элементов системы является необходимым и выполняет свою чётко определённую функцию.

Одной из важных составляющих системы финансового мониторинга является институциональная составляющая, т. е. система уполномоченных субъектов (органов и организаций), наделённых компетенцией в сфере противодействия отмыванию доходов полученных ПОД/ФТ. Институциональная составляющая системы финансового мониторинга зависит от двух факторов. Во-первых, от административно-территориального устройства государства. Это значит, что национальная система финансового мониторинга того или иного государства может быть либо трёхуровневой, либо двухуровневой. Так, например, институциональная составляющая системы финансового мониторинга Соединенных Штатов Америки (далее – США), России, Канады представлена трёхуровневой моделью, так как данные страны характеризует федеративная форма территориального устройства. А такие страны, как Украина, Испания, Франция, имеют двухуровневую модель, потому что являются унитарными государствами. Однако некоторые учёные считают, что в основу деления институциональной составляющей системы финансового мониторинга заложен вовсе не признак административно-территориального

устройства, а такой критерий, как наличие надзорных органов, которым делегированы полномочия по проверке соблюдения поднадзорными субъектами законодательства о финансовом мониторинге [1, с. 29].

Во-вторых, от особенностей финансовой системы государства и, как следствие, от вопроса распределения полномочий между подразделениями финансового мониторинга. Второй фактор требует более пристального внимания при рассмотрении вопроса об институциональной составляющей системы финансового мониторинга Украины. Следует исходить из того факта, что в современном мире организованы и функционируют различные виды подразделений финансового мониторинга: 1) административно-финансовые подразделения; 2) правоохранительные подразделения; 3) прокурорские подразделения; 4) подразделения финансового мониторинга смешанного типа [2, с. 48]. Каждый из этих типов имеет свои преимущества и, конечно же, недостатки, что в итоге влияет на эффективность осуществления финансового мониторинга в государстве в целом. При построении системы финансового мониторинга по какому-либо из вышеназванных типов необходимо учитывать, прежде всего, особенности самого государства, а именно его финансовое, правовое и политическое состояние.

Административно-финансовые подразделения финансового мониторинга характеризуются тем, что являются либо самостоятельным исполнительным органом власти, либо составной частью органов государственного финансового контроля (например, Министерства финансов, Казначейства, Центрального кредитного учреждения и пр.). Правоохранительный тип подразделений финансового мониторинга характеризуется тем, что является структурной частью одного из правоохранительных органов государства. Прокурорские подразделения системы финансового мониторинга формируются из представителей прокуратуры либо являются её структурным подразделением. Иногда подразделения финансового мониторинга прокурорского типа рассматривают как подвид подразделений правоохранительного вида, так как прокуратура в большинстве государств рассматривается в качестве одного из видов правоохранительных органов. Подразделения финансового мониторинга смешанного типа формируются из состава представителей различных министерств и ведомств, осуществляющих данные функции параллельно.

Институциональная составляющая системы финансового мониторинга в Украине относится к административно-финансовому типу, потому что Укрфинмониторинг (специально уполномоченный орган) относится к центральному органу исполнительной власти по формированию и обеспечению реализации государственной политики в сфере противодействия отмыванию доходов, полученных преступным путём, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения. Осущест-

влению финансового мониторинга в Украине всегда был присущ административный тип. Так, первоначально Департамент финансового мониторинга создавался как правительственный орган государственного управления в составе Министерства финансов Украины (январь 2002 г. – декабрь 2004 г.), позже Государственный комитет финансового мониторинга Украины стал центральным органом исполнительной власти со специальным статусом (январь 2005 г. – апрель 2011 г.). С апреля 2011 г. Государственная служба финансового мониторинга Украины входила в систему органов исполнительной власти и была создана для реализации государственной политики в сфере предупреждения и противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путём, финансированию терроризма. В настоящее время правильное название данного государственного органа – центральный орган исполнительной власти по формированию и обеспечению реализации государственной политики в сфере противодействия отмыванию доходов, полученных преступным путём, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения.

Основными задачами данной структуры являются: 1) сбор, обработка и анализ информации о финансовых операциях, подлежащих финансовому мониторингу, других финансовых операциях и информации, которая может быть связана с подозрением в легализации преступных доходов или финансировании терроризма; 2) обеспечение реализации государственной политики в сфере предупреждения и противодействия легализации преступных доходов или финансированию терроризма; 3) создание и обеспечение функционирования единой государственной информационной системы в сфере предупреждения и противодействия легализации преступных доходов или финансированию терроризма; 4) налаживание сотрудничества, взаимодействия и информационного обмена с государственными органами, компетентными органами иностранных государств и международными организациями в данной сфере и т. д. [3].

Вместе с тем эффективная реализация поставленных перед государственной службой финансового мониторинга задач возможна, если в этой деятельности будут принимать активное участие правоохранительные органы. Речь идёт о Министерстве внутренних дел Украины, Службе безопасности Украины, Генеральной Прокуратуре Украины; разведывательных структурах – Службе внешней разведки Украины, Главном управлении разведки Министерства обороны Украины, Управлении разведки Государственной пограничной службы Украины. Основной формой взаимодействия специально уполномоченного органа с правоохранительными и разведывательными органами является предоставление и рассмотрение обобщённых материалов – сведений о финансовых операциях, которые были объектом финансового мониторинга и по результатам анализа которых специально

уполномоченным органом выявлены подозрения в отмывании преступных доходов или финансировании терроризма. Обобщённые материалы – это информация о преступлении, которая содержит основания для принятия правоохранительными органами решения в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством Украины, а также для проведения правоохранительными и разведывательными органами Украины оперативной розыскной деятельности.

Работа с такими обобщёнными материалами включает в себя несколько стадий, прохождение которых определяется чётко установленной процедурой.

Первая стадия – это подготовка обобщённых материалов для передачи разведывательным органам Украины. Вторая – это предоставление Укрфинмониторингом обобщённых материалов и их регистрация в разведывательных органах. Третья – рассмотрение обобщённых материалов разведывательными органами Украины. Четвёртая – получение Укрфинмониторингом информации и/или документов о ходе рассмотрения обобщённых материалов и осуществлении необходимых мер по результатам их рассмотрения разведывательными органами Украины.

На первой стадии Укрфинмониторинг составляет обобщённые материалы в соответствии с требованиями законодательства и предоставляет их в письменной или электронной форме. Такие материалы должны содержать все необходимые сведения: описание сути финансовой операции или совокупности финансовых операций, которые связаны между собой, имеющие отношение к легализации доходов, полученных преступным путём, финансированию терроризма; отображение даты и суммы по таким операциям; описание всех обстоятельств, позволяющих считать, что такие финансовые операции могут быть связаны с легализацией доходов, полученных преступным путём, финансированием терроризма; схему финансовой операции (финансовых операций); мотивированный вывод о том, что такие операции осуществлялись с целью легализации доходов, полученных преступным путём, финансирования терроризма; информацию об идентификации резидента или нерезидента; информацию о состоянии участника операций (действующий, банкрот, ликвидированный); копии документов об отслеживании обращения активов, связанных с легализацией доходов, полученных преступным путём, и другие необходимые сведения.

Важным является тот факт, что уже на первой стадии данного процесса у специально уполномоченного органа может возникнуть необходимость обращаться в разведывательные органы Украины для получения нужной информации, которой, в свою очередь, не хватает, чтобы предоставить полные и необходимые сведения самим разведывательным органам. Осуществляются такие действия в форме запросов. Запрашиваемые документы или сведения могут содержать информацию с ограниченным доступом, её предоставление также предполагает про-

хождение определённой процедуры. То есть получается, что прежде чем предоставить обобщённые материалы разведывательным органам Украины, Укрфинмониторинг первоначально сам вынужден обращаться за необходимыми данными в такие органы. А на все эти действия требуется время, что, конечно же, не способствует быстрому и объективному рассмотрению вопроса и вынесению решения по нему.

На второй стадии экспертной комиссией Укрфинмониторинга принимается решение о передаче обобщённых материалов в разведывательные органы Украины. Срок предоставления обобщённых материалов в разведывательные органы Украины не должен превышать пяти рабочих дней со дня принятия экспертной комиссией соответствующего решения. Регистрация обобщённых материалов, полученных от Укрфинмониторинга, осуществляется разведывательными органами Украины в соответствии с законодательством. Не позднее пяти рабочих дней с момента регистрации материалов разведывательный орган Украины предоставляет Укрфинмониторингу сведения о дате и номере их регистрации. Как видим, вторая стадия прохождения обобщённых материалов также имеет установленные законодательством сроки, что означает задержку в применении таких мер воздействия, как блокирование подозрительной операции или арест подозреваемого на основании полученной информации.

Во время третьей стадии полученные обобщённые материалы разведывательные органы Украины изучают в пределах своей компетенции, используя при этом оперативно-розыскные средства и методы в порядке, определённом законом Украины «Об оперативно-розыскной деятельности». То есть объективно и в полном объёме расследовать некоторые материалы, связанные с легализацией доходов, полученных преступным путём, и финансированием терроризма Укрфинмониторинг не может без помощи правоохранительных и разведывательных органов Украины. Для этого недостаточно ни его компетенции, ни, соответственно, законодательства, которое такой компетенцией наделяет. В связи с этим возникает вопрос о правильности создания подразделений финансового мониторинга Украины как части правоохранительных органов государства, т. е. по правоохранительному типу.

Четвёртая стадия – получение Укрфинмониторингом информации и/или документов о ходе рассмотрения обобщённых материалов – включает в себя обязанность разведывательных органов Украины уведомлять специально уполномоченный орган о ходе работы и применении соответствующих мер по результатам рассмотрения полученных обобщённых материалов на протяжении 10 рабочих дней с момента принятия соответствующего решения. При этом в случае необходимости разведывательные органы могут на протяжении пяти рабочих дней с момента принятия соответствующего решения передать обобщённые матери-

алы в правоохранительные органы. Далее необходимо уведомить об этом Укрфинмониторинг с указанием наименования правоохранительного органа, его структурного или территориального подразделения, реквизитов документов и др. В качестве вывода по этой стадии можно отметить, что в такой ситуации финансовый мониторинг слишком растянут во времени, тогда как, возможно, требуется быстрое и эффективное реагирование на подозрительную финансовую операцию (ведь денежные средства по преступным схемам могут быть переведены в офшорные зоны в течение одного рабочего дня).

В целом, если просуммировать все сроки, касающиеся каждой стадии процесса подготовки, передачи, регистрации, рассмотрения, обмена запросами и отчёта об обобщённых материалах, можно выйти на 30 и более дней в зависимости от поставленного вопроса. Такой подход кажется устаревшим из-за своей медлительности.

Институциональная составляющая финансового мониторинга в Украине должна функционировать по правоохранительному типу, а не по административно-финансовому, как в настоящее время. Преимуществами такой системы будут:

- 1) возможность быстрого реагирования правоохранительных и разведывательных органов Украины на факты отмывания преступных доходов и иные преступления, связанные с нарушением законодательства о финансовом мониторинге;

- 2) возможность максимально широкого использования раскрываемой финансовой информации в правоохранительных целях;

- 3) прямой доступ и обмен сведениями с международными организациями по обмену криминальной информацией (например, Интерпол).

В свою очередь, недостатками системы финансового мониторинга Украины, функционирующей по административно-финансовому типу, являются:

- 1) задержка в применении таких мер воздействия, как блокирование подозрительной информации или арест подозреваемого на основании полученной информации (так как для принятия данных решений необходимо изучение и рассмотрение материалов со стороны правоохранительных или разведывательных органов);

- 2) отсутствие юридических полномочий для сбора вещественных доказательств, право на которые имеют только правоохранительные или разведывательные органы, соответственно, и юридической базы для этого. Указанное также не способствует полному и объективному рассмотрению вопроса;

- 3) невозможность самостоятельно, без участия правоохранительных и разведывательных структур государства в целом рассмотреть некоторые факты, связанные с отмыванием преступных доходов и финансированием терроризма, что влечёт за собой лишнюю волокиту, усложняет и растягивает процесс расследования и принятия решений по необходимым вопросам.

Вывод. В целом хотелось бы отметить, что административно-финансовый тип системы финансового мониторинга присущ ряду государств и не является таким уж неэффективным. Но, рассматривая данный вопрос применительно к Украине, не следует забывать, что Украина является одним из самых коррумпированных государств мира, поэтому на данном этапе для неё было бы правильнее выстроить систему финансового мониторинга именно по правоохранительному типу, а в дальнейшем, с восстановлением правопорядка в этой сфере, можно было бы вернуться к админи-

стративно-финансовому типу финансового мониторинга.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мельник В.Н., Мовсесян А.Г. Противодействие легализации незаконных доходов: монография. Москва: МЦФЭР, 2007. 524 с.
2. Прошунин М.М. Финансовый мониторинг: монография. Москва, 2009. 224 с.
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1702. Відомості Верховної Ради України. 2014. № № 50–51. Ст. 2057.

УДК 341.1/8:342.72/73

СОЦІАЛЬНИЙ МІНІМУМ: МЕТОД ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ

Пирога І.С., к. ю. н.,
докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Проаналізовано методи визначення і законодавчого закріплення основного соціального стандарту – прожиткового мінімуму. Виявлено, що жоден пункт відповідного закону на практиці не застосовується, а прожитковий мінімум визначається сукупністю вартості продуктового набору й обов'язкової норми оплати житлово-комунальних послуг – 15%. Запропоновано новий метод визначення прожиткового мінімуму і розроблено проект закону України «Про прожитковий мінімум», який наводиться в статті.

Ключові слова: прожитковий мінімум, норми споживання, споживчий кошик, мінімальна пенсія, мінімальна зарплата.

Проанализированы методы определения и законодательного закрепления основного социального стандарта – прожиточного минимума. Вывявлено, что ни один пункт соответствующего закона на практике не применяется, а прожиточный минимум определяется совокупностью стоимости продуктового набора и обязательной нормы оплаты жилищно-коммунальных услуг – 15%. Предложен новый метод определения прожиточного минимума и разработан проект закона Украины «О прожиточном минимуме», который приводится в статье.

Ключевые слова: прожиточный минимум, нормы потребления, потребительская корзина, минимальная пенсия, минимальная зарплата.

Pyroha I.S. SOCIAL MINIMUM: METHOD OF DEFINITION AND FIXING IN THE LEGISLATION

The methods of definition and legislative consolidation of the basic social standard – subsistence minimum are analyzed. It has been found that none of the relevant law is applied in practice, and the subsistence minimum is determined by the value of the product set plus the mandatory rate of payment for housing and communal services – 15%. A new method for determining the subsistence minimum has been proposed and a draft new Law of Ukraine “On the subsistence minimum” has been developed, which is presented in the article.

Key words: subsistence minimum, consumption norms, consumer basket, minimum pension, minimum wage.

Постановка проблеми. Аналізуючи визначення прожиткового мінімуму (далі – ПМ) [1], який закон визначає базовим соціальним стандартом [2], можна стверджувати, що воно суперечить самому поняттю «стандарт». Мінімальні набори послуг не можуть задовольнити «основні соціальні та культурні потреби особистості» [3]. Прожитковий мінімум на одну особу і для основних соціально-демографічних груп дозволяє забезпечити лише фізіологічні потреби здорової людини, оскільки не враховує вартості ліків і лікування, яке давно вже не безкоштовне в Україні, та практично ігнорує соціальні потреби.

В Україні поняття «соціальний стандарт» ототожнюється з поняттям «соціальний мінімум». Призначення соціального мінімуму в тому, щоб гарантувати право на життя (погане але не довге – І. П.), що передбачає забезпечення мінімальних фізіологічних потреб організму. Поняття «прожитковий мінімум» не може поєднуватися зі словосполученням «соціальний стандарт». Соціальний стандарт – це гарантія високого рівня й якості життя, який держава зобов'язується забезпечити громадянам.

Іншим соціальним стандартом є мінімальна заробітна плата (далі – МЗП), рівень якої, за законодавством України, не може бути нижчим порівняно з розміром реального прожиткового мінімуму [2]. Таке визначення МЗП порушує гарантоване Конституцією України

«право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло» (ст. 48), а 40% МЗП повинно гарантувати розмір пенсії, не нижчий ПМ.

З 2009 по 2016 рр. МЗП встановлювалася на рівні прожиткового мінімуму. З 1 січня 2017 р. мінімальна заробітна плата дорівнює двом прожитковим мінімумам, що наближається до вимог Європейської соціальної хартії (переглянутої) [4]. На жаль, це співвідношення досягнуто штучно, за рахунок різкого зниження прожиткового мінімуму і руйнування встановлених пропорцій у рівнях заробітних плат працівників, які істотно різняться рівнем освіти і кваліфікації. Із 2017 р. вартість споживчого кошика визначає розмір мінімальної зарплати, а не розмір прожиткового мінімуму. До того ж визначений розмір мінімальної зарплати і прожиткового мінімуму не відповідає Закону України «Про прожитковий мінімум», оскільки не включає оплату житлово-комунальних послуг (далі – ЖКП) [1]. У результаті – половина домогосподарств в Україні потребує дотацій на оплату ЖКП, які здійснюються в найгірший спосіб. У нинішньому варіанті спосіб надання дотацій на оплату ЖКП стимулює зростання вартості послуг монополій і являє собою узаконену технологію розбазарювання бюджетних коштів. Якби прожитковий мінімум (мінімальна пенсія) включав оплату ЖКП, в Україні були б нижчі ціни на ці послуги та вища їхня якість.

Поки Кабмін замовляє і оплачує послуги для 60% домогосподарств України, послуги наявні лише на папері, а споживач не має впливу ні на ціну, ні на якість, ні на обсяги споживання житлово-комунальних послуг.

Метою статті є аналіз методів встановлення соціальних мінімумів, виявлення їхніх недоліків, обґрунтування розміру, гарантій забезпечення і визначення способу виплат прожиткового мінімуму.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про прожитковий мінімум» не дає визначення його величини, а лише вказує на потреби, які має задовольнити прожитковий мінімум. Конкретизація цих потреб віднесена до повноважень Кабінету Міністрів, який визначає «Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [3]. Закон передбачає нормативний метод обчислення прожиткового мінімуму. Відповідно встановлює норми: споживання продуктів харчування, мінімальний набір предметів гардероба, набір текстильної білизни, набір предметів першої потреби, санітарії та ліків, товарів культурно-побутового та господарського призначення, ЖКП і зв'язку, побутових послуг, транспортних послуг, послуг закладів культури. Із наведеного переліку норми можна встановити лише для ЖКП і продуктів харчування, на основі рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я. Решта наборів не мають жодного об'єктивного обґрунтування, а визначаються зовсім довільно. Тому нормативний метод обчислення розміру ПМ, визначений Законом, на практиці незастосовний.

Прожитковий мінімум затверджується законом про державний бюджет, і його індексація не передбачена. Замість індексації використовується поняття «моніторинг» фактичного розміру прожиткового мінімуму. Фактичний розмір ПМ оприлюднюється «центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення, на його офіційному веб-сайті у мережі Інтернет, а також публікується в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження» [1].

На практиці розмір прожиткового мінімуму встановлюється сумуванням вартості наборів продуктів харчування та часткової оплати (15%) житлово-комунальних послуг. Решта житлово-комунальних послуг покривається за рахунок дотацій, які отримує 60% домогосподарств України.

«Міністерство соціальної політики України, відповідно до ст. 5 Закону України «Про прожитковий мінімум», повідомляє, що фактичний розмір прожиткового мінімуму (у цінах грудня 2017 р.) у розрахунку на місяць на одну особу становив 3 091 грн. (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 3 544 грн.), для дітей віком до 6 років – 2 974 грн., для дітей віком від 6 до 18 років – 3 631 грн., для працездатних осіб – 3 189 грн. (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 3 962 грн.), для осіб, які втратили працездатність, – 2 605 гривень. Фактичний розмір прожитко-

вого мінімуму застосовується для спостереження за динамікою рівня життя в Україні»¹.

«Ст. 7 Закону України «Про державний бюджет 2017 р.» встановлює з 1 грудня прожитковий мінімум на одну особу в розрахунок на місяць у розмірі – 1 700 гривень, а для основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років – 1 492 гривні, дітей віком від 6 до 18 років – 1 860 гривень, працездатних осіб – 1 762 гривні, осіб, які втратили працездатність – 1 373 гривні» [5]. У грудні 2017 р. розрахункова середньомісячна вартість мінімального продуктового кошика становила²:

– для працездатної особи – 1 454 гривні, або 83% від рівня прожиткового мінімуму для цієї категорії населення;

– для особи, яка втратила працездатність, – 1 122 гривні, або 82% від рівня прожиткового мінімуму для цієї категорії населення.

Цікаво зазначити, що встановлений прожитковий мінімум – це та величина, яка підлягає до виплат, а реальний прожитковий мінімум – величина, яка використовується для спостереження. Ст. 6 Закону України «Про прожитковий мінімум» встановлює відповідальність за порушення законодавства про прожитковий мінімум: «Посадові особи, винні у порушенні законодавства про прожитковий мінімум, несуть відповідальність згідно із законами». Закон не визначає, на кого і за що покладається відповідальність. З контексту Закону і практики його застосування випливає, що ніхто і ні за що не несе жодної відповідальності. Закон, що визначає основний соціальний стандарт, використовується для спостереження, а не для розрахунку і застосування.

Ст. 2. Закону «Про прожитковий мінімум» визначає сферу застосування, але не вказує на те, який прожитковий мінімум (проголосований у бюджеті чи фактичний), для чого і як має застосовуватися.

З огляду на вищезазначене зрозуміло, що жодна стаття Закону України «Про прожитковий мінімум» на практиці не застосовується і його можна скасувати. Постанова Кабінету Міністрів України № 760, що визначає «Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення», використовується для моніторингу прожиткового мінімуму, але не застосовується для забезпечення доходів на рівні прожиткового мінімуму. На практиці застосовується прожитковий мінімум, який визначається шляхом голосування в парламенті. На голосування виноситься цифра, одержана таким методом: прожитковий мінімум дорівнює сукупності вартості мінімального набору продуктів харчування й обов'язкової норми оплати ЖКП, визначеної постановою Кабінету Міністрів № 822 від 14 травня 1999 р., що становить 15% сукупного доходу. Розрахований цим методом прожитковий мінімум у грудні для

¹ <http://www.msp.gov.ua/news/14671.html>.

² <http://edclub.com.ua/analityka/vartist-minimalnogo-produktovogo-koshyka-u-grudni-2017-roku>.

працевдатної особи дорівнює $1\,454 \times 1,15 = 1\,672,1$ грн., для особи, яка втратила працевдатність, – $1\,122 \times 1,15 = 1\,290,3$ грн. З точністю до 2–3% – це саме ті цифри, які закладені в бюджеті 2017 р.

Для гарантування мінімуму доходів громадян Закон «Про прожитковий мінімум» потрібно написати заново, оскільки чинний Закон не дозволяє розрахувати прожитковий мінімум, а точніше: Закон дозволяє будь-яку цифру назвати прожитковим мінімумом. В основу закону має покладатися метод розрахунку, який базується на нормативах, які можна обґрунтувати. Таких нормативів є всього два:

1) норми споживання, які встановлюються на базі нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, виходячи з їхнього хімічного складу й енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я;

2) норми використання житлово-комунальних послуг.

У разі застосування цього методу вартість непродовольчих товарів та інших послуг (крім житлово-комунальних) визначається як відсоток від прожиткового мінімуму. Пропорції витрат на складники споживчого кошика зазвичай визначають статистичним методом. У законі Російської Федерації передбачена така структура витрат: продукти харчування – 50%; непродовольчі товари – 25%; послуги (серед яких і ЖКП) – 25% [6]. Через високі тарифи на ЖКП такі пропорції витрат не зовсім підходять для України. Спробуємо виявити пропорції розподілу витрат на складники, спираючися на реальну вартість встановлених норм споживання продуктів харчування і ЖКП. У табл. 1 наведені розрахунки середньої сумарної вартості ЖКП у м. Києві, здійснені на підставі тарифів на енергоресурси станом на жовтень 2017 р., та норм споживання на одну зареєстровану особу. Реальна вартість продуктового набору для особи, яка втратила працевдатність, 1 122 гривні практично дорівнює вартості ЖКП – 1 114,9 грн. (протином опалювального періоду). У споживчому кошику треба також передбачити витрати на непродовольчі товари й інші послуги. У Російській Федерації частка непродовольчих товарів становить 25%. Враховуючи, що в Україні належить додати ще й інші послуги, знижувати частку витрат на ці складники споживчого кошика нижче 25% вважаємо неприйнятним.

Отже, пропорції витрат за складниками споживчого кошика доцільно встановити такі: продукти харчування і ЖКП сумарно становлять 75% вартості споживчого кошика, непродовольчі товари й інші послуги (крім ЖКП) – 25%. Виділяти окремо частки продуктів харчування і ЖКП небажано, оскільки індекс цін на ці складники споживчого кошика змінюється по-різному, тому пропорції будуть також швидко змінюватися. З урахуванням вищезазначеного, алгоритм розрахунку прожиткового мінімуму можна запропонувати такий:

1) визначаємо вартість продуктового набору – С (ПН);

2) визначаємо вартість ЖКП – С (ЖКП);

3) визначаємо вартість споживчого кошика: $C (СК) = [C (ПН) + C (ЖКП)] / 0,75$;

4) визначаємо прожитковий мінімум: вартість споживчого кошика плюс обов'язкові платежі та збори.

Для осіб, які втратили працевдатність, вартість споживчого кошика в грудні 2017 р. дорівнює: $C (СК) = (1\,122 + 1\,114,9) / 0,75 = 2\,982,53$ грн. Ця сума має дорівнювати мінімальному розміру пенсії за грудень і виплачуватися пенсіонеру на руки. Варто зауважити, що норма житла 21 кв. м загальної площі відповідає лише кімнаті в гуртожитку. Під час визначення норми житлової площі необхідно виходити з мінімального розміру однокімнатної квартири (35 кв. м). Для інших соціальних-демографічних груп населення прожитковий мінімум буде інший, оскільки інші норми споживання продуктів харчування. Якщо вартість опалення розподілити рівномірно протягом року, то вартість споживчого кошика на місяць буде дорівнювати: $C (СК) = (1\,122 + 423,79 + 345,56) / 0,75 = 2\,521,8$ грн., якщо ціни на продукти харчування і послуги ЖКП залишаються незмінними. Інакше вартість споживчого кошика підлягає 100% індексації. Зміст поняття «споживчий кошик» (прожитковий мінімум для осіб, що втратили працевдатність) не дозволяє застосовувати інші пропорції індексування цих доходів.

Нижче пропонується повний текст проекту закону України «Про прожитковий мінімум», в основі якого лежить вищезазначений алгоритм обчислення. Мінімальні набори продуктів харчування і норми споживання ЖКП треба визначати законом України, а не постановою Кабінету Міністрів.

Таблиця 1

№ п/п	Комунальна послуга	Норма споживання на одну особу	Тариф	Вартість послуги за місяць, грн.
1.	Обслуговування будинку	21 кв. м загальної площі	6,43 грн за 1 кв. м	135,03
2.	Холодна вода (водопостачання та водовідведення)	2,4 куб. м	15,792 грн. за 1 куб. м	37,9
3.	Гаряча вода	1,6 куб. м	84,45 грн. за 1 куб. м (за наявності сушарки рушників)	135,12
4.	Відведення гарячої води	1,6 куб. м	7,356 грн. за 1 куб. м	11,77
5.	Газ	3,3 куб. м	6,96 грн. за 1 куб. м	22,97
6.	Електроенергія	90 кВт	0,9 грн. за 1 кВтЧ	81
7.	Централізоване опалення	21 кв. м загальної площі	32,91 грн. за 1 кв. м	691,11
	Разом			1 114,9

Проект закону України «Про прожитковий мінімум»

Закон встановлює правову основу для визначення прожиткового мінімуму.

Ст. 1. Визначення поняття

У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

– споживчий кошик – необхідний для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності мінімальний набір: продуктів харчування, житлово-комунальних послуг, а також непродовольчих товарів та соціально-культурних послуг, які визначаються на основі структурного підходу;

– прожитковий мінімум – вартісна оцінка споживчого кошика, а також обов'язкові платежі та збори;

– основні соціально-демографічні групи населення – працездатні особи, особи, які втратили працездатність, діти;

– працездатні особи – особи, які не досягли встановленого законом пенсійного віку;

– особи, які втратили працездатність, – особи, які досягли встановленого законом пенсійного віку, що дає право на призначення пенсії на пільгових умовах, та непрацюючі особи, визнані інвалідами в установленому порядку;

– сім'я – особи, пов'язані родинними зв'язками і (або) властивістю, спільно проживають і разом ведуть спільне господарство;

– середньодушовий дохід сім'ї (самотньо проживаючого громадянина) – сукупна сума доходів кожного члена сім'ї (самотньо проживаючого громадянина), поділена на число всіх членів сім'ї.

Ст. 2. Порядок визначення споживчого кошика

1. Споживчий кошик для основних соціально-демографічних груп населення в Україні визначається не рідше одного разу на п'ять років.

2. Набір продуктів харчування, включених до споживчого кошика основних соціально-демографічних груп населення, формується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, виходячи з їхнього хімічного складу й енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я та відповідно до білково-вітамінної моделі харчування.

3. Житлово-комунальні послуги (з водопостачання, тепlopостачання, газопостачання, електропостачання, водовідведення, утримання та експлуатації житла та прибудинкових територій, збирання сміття, утримання ліфтів) визначаються, виходячи із соціальної норми житла та нормативів споживання зазначених послуг з урахуванням особливостей потреб осіб, які належать до різних соціальних і демографічних груп населення.

3. Набір непродовольчих товарів і послуг (транспортні, побутові послуги, послуги зв'язку, закладів культури, освіти, охорони здоров'я та інші, крім послуг ЖКП) визначається як відсоток від вартості споживчого кошика і не може бути меншим 25%.

Ст. 3. Структура витрат за складниками споживчого кошика

1. Структура витрат споживчого кошика розподіляється в таких пропорціях:

– сумарна вартість продуктового набору і ЖКП визначає 75% вартості споживчого кошика;

– набір непродовольчих товарів та інших послуг (крім ЖКП) визначає 25% вартості споживчого кошика.

Ст. 4. Вартісна оцінка споживчого кошика

1. Вартісна оцінка споживчого кошика на душу населення і для основних соціально-демографічних груп визначається вартістю продуктового набору С (ПН) плюс вартість ЖКП С (ЖКП), які становлять 75% вартості споживчого кошика:

$$C (СК) = [C (ПН) + C (ЖКП)] / 0,75.$$

2. Вартість споживчого кошика визначається щоквартально з урахуванням рівня цін на продукти харчування і ЖКП.

Ст. 5. Обчислення прожиткового мінімуму

1. Величина прожиткового мінімуму (ПМ) на душу населення і для основних соціально-демографічних груп визначається сумуванням вартості споживчого кошика і витрат за обов'язковими платежами та зборами:

$$ПМ = C (СК) + \text{обов'язкові платежі та збори.}$$

Ст. 6. Врахування величини прожиткового мінімуму для надання соціальної підтримки громадянам України

1. Сім'я (самотньо проживаючий громадянин), середньодушовий дохід якої (яко-го) нижче величини прожиткового мінімуму, встановленого відповідно до цього Закону, вважається незаможною (малозабезпеченим) і має право на отримання соціальної підтримки.

2. Умови і порядок надання соціальної підтримки незаможним сім'ям (малозабезпеченим громадянам) встановлюються відповідно до законів України.

3. Порядок обчислення сукупного доходу сім'ї (самотньо проживаючого громадянина) встановлюється законами України.

Ст. 7. Публікація відомостей про величину прожиткового мінімуму

Відомості про прожитковий мінімум на одну особу за основними соціально-демографічними групами населення в Україні публікуються щокварталу Міністерством соціальної політики на офіційному веб-сайті в мережі Інтернет, а також в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження.

Ст. 8. Набуття чинності цього Закону

Цей Закон набирає чинності з (число, місяць, рік).

Висновки. Проаналізовано положення Закону України «Про прожитковий мінімум» і встановлено, що Закон має декларативний характер, а прожитковий мінімум насправді визначається голосуванням у парламенті безвідносно до Закону. На голосування виноситься цифра, яка визначає вартість мінімального набору продуктів харчування для основних соціально-демографічних груп населення, обов'язкову норму оплати житлово-комунальних послуг (15%) та не включає обов'язкових платежів і зборів. Запропонова-

но новий алгоритм визначення прожиткового мінімуму на основі норм споживання продуктів харчування і житлово-комунальних послуг (споживчого кошика), сумарна вартість яких становить 75% вартості споживчого кошика, а 25% – це вартість непродовольчих товарів та інших послуг, за винятком житлово-комунальних. Розроблено проект закону України «Про прожитковий мінімум», в основі якого лежить запропонований алгоритм розрахунку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про прожитковий мінімум: Закон України № 966–14 від 9 грудня 2012 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 38. Ст. 348. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
2. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України № 2017–14 від 7 квітня 2012 р. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 48. Ст. 409. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main/2017-14>.
3. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>.
4. Європейська соціальна хартія (переглянута) № 994_062 (редакція від 7 вересня 2016р. Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137–V від 14 вересня 2006 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 43. Ст. 418. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
5. Про Державний бюджет України на 2017 р.: Закон України № 1801–19 від 2 грудня 2017. Відомості Верховної Ради. 2017. № 3. Ст. 31. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.
6. О потребительской корзине в целом по Российской Федерации: Федеральный закон № 277-ФЗ от 3 декабря 1997г. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=138547&rnd=299965.2573923647#0>.

УДК 342.97: 334.722.1

ЗАВДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЯКОСТІ ТА БЕЗПЕЧНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Пустовіт О.Ю.,

аспірант юридичного факультету

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Стаття розглядає поняття і завдання адміністративно-правового регулювання діяльності щодо дотримання правил безпечності та якості сільськогосподарської продукції з урахуванням новел законодавства в цій сфері.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, адміністративні правовідносини, безпечність та якість сільськогосподарської продукції.

Статья рассматривает понятие и задания административно-правового регулювання деятельности по соблюдению правил безопасности и качества сельскохозяйственной продукции с учетом новелл законодательства в данной сфере.

Ключевые слова: административно-правовое регулювання, административные правоотношения, административно-правовой статус.

PUSTOVIT O.Y. OBJECTIVES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN QUALITY AND SAFETY OF AGRICULTURAL PRODUCTS

The article deals with the concept and tasks of administrative and legal regulation of activities to comply with safety and quality regulations for agricultural products, taking in to a notion the legislation's novels in this field.

Key words: administrative legal regulation, administrative legal relations, administrative legal status.

Постановка проблеми. Положення Основного закону України закріплюють за державою обов'язок захищати права споживачів, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів (ст. 42 Конституції України), наділяють громадян правами на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на компенсацію завданого порушенням цього права шкоди, вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також правом на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена (ст. 50 Конституції України) [1].

Ефективність реалізації державної політики залежить від наявності системи відповідного ефективного механізму як реальної організаційної сили втілення волі держави [2, с. 4], якою у сфері якості та безпечності сільськогосподарської продукції, як показує практика України та закордонний досвід, є система органів державного управління.

Ступінь розробленості проблеми. Важливі аспекти гарантування якості та безпеки продукції сільського господарства розглянуто в працях А. Статівки, Г. Ляшенко, М. Медведєвої, М. Олексієнка, учені В. Наумов і В. Опришко досліджували правові питання державного регулювання й управління якістю продукції, тему адміністративної юрисдикції в агропромисловому комплексі (далі – АПК) розкрито в роботі В. Курила, В. Шкарупи, О. Піддубного, проблеми адаптації законодавства до міжнародних вимог щодо якості сільськогосподарської продукції є темою наукової роботи С. Бугери й ін.

Мета статті – виявити і розкрити адміністративно-правові відносини у сфері безпечності й якості сільськогосподарської продук-

ції та сформулювати ті завдання, які реалізують державні органи в даних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Необхідність ефективної організації відносин щодо виробництва якісної та безпечної сільськогосподарської продукції в Україні включає чинник державної регламентації функціонування такої сфери суспільних відносин на рівні законодавчих приписів органів законодавчої влади й управлінського впливу та підзаконного регулювання органами виконавчої влади.

Діяльність законодавчої влади полягає в комплексному регулюванні сфери виробництва агропромислової продукції шляхом формування правового поля для розвитку та належного функціонування сільського господарства, що являє собою законодавчий рівень регламентації, а функція безпосереднього регулювання галузі якості та безпечності сільськогосподарської продукції як шляхом видання підзаконних нормативно-правових актів, так і засобами державної аграрної політики закріплюється за органами виконавчої влади всіх рівнів.

Державне управління (англ. public administration) – є видом діяльності держави, здійснення управлінського організуючого впливу шляхом використання повноважень виконавчої влади через організацію виконання законів, здійснення управлінських функцій із метою комплексного соціально-економічного та культурного розвитку держави, її окремих територій, а також забезпечення реалізації державної політики у відповідних сферах суспільного життя, створення умов для реалізації громадянами їхніх прав і свобод [3, с. 34].

В. Авер'янов визначає державне управління як цілеспрямований організаційний і регулюючий вплив держави на стан і розвиток суспільних процесів, свідомість, поведінку

та діяльність особи і громадянина з метою досягнення цілей і реалізації функцій держави, відображених у Конституції та законодавчих актах, шляхом запровадження державної політики, виробленої політичною системою та законодавчо закріпленої, через діяльність органів державної влади, наділених необхідною компетенцією [4, с. 103].

Сутність державного управління в стислому вигляді полягає у виконанні законів та інших правових актів органів державної влади. Із цього погляду, виконання є основною ознакою державного управління, здійснення якого покладено на органи виконавчої влади (у широкому розумінні – на органи державного управління). Для державного управління характерно те, що виконавча діяльність є його основним призначенням і становить важливу сторону характеристики змісту цього виду управління, яка органічно пов'язана зі здійсненням безпосереднього керівництва економікою, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом, а отже, водночас є розпорядчою діяльністю [5, с. 13].

Досить часто в науковій літературі трапляється ототожнення понять державного управління та державного регулювання. Однак варто говорити лише про тотожний результат діяльності цих двох форм, адже обидві спрямовані на упорядкування соціальних об'єктів і соціальних процесів, використовуючи водночас специфічні методи управлінського впливу [6].

Для державного регулювання основними характеристиками будуть постановка загальних питань у відповідній сфері, визначення загальних напрямів діяльності того чи іншого органу, сукупність інструментів, за допомогою яких держава встановлює певні вимоги до підприємств і громадян (закони, розпорядження, допоміжні правила тощо). Водночас державне управління втілює порушені питання, напрями діяльності, реалізовує державну політику в конкретній галузі, забезпечує безпосередній вплив на підприємства й установи.

Говорячи про терміни «державне регулювання» та «державне управління» як нетотожні, можна для прикладу взяти ст. 7 Закону України «Про бджільництво», де зазначено, що державне регулювання в галузі бджільництва здійснюється (в тому числі) шляхом удосконалення державного управління в галузі бджільництва [7].

Регулювання охоплює порівняно з управлінням ширшу сферу організаційної діяльності. Управління означає цілеспрямований вплив саме на об'єкти управління, з використанням методів, що передбачають підпорядкування цих об'єктів управлінському впливу з боку суб'єкта управління. Регулювання ж пов'язане не стільки зі впливом на об'єкти управління, скільки на навколишнє середовище. Воно передбачає високий ступінь альтернативності поведінки керованих об'єктів [8, с. 28].

Повний зміст управлінської діяльності державних органів можна розкрити через категорії та складники адміністративно-правового статусу державного органу, що відображає головні особливості органу та фактично формує структуру даного наукового дослідження.

Позиції більшості науковців зводять поняття адміністративно-правового статусу державних органів до декількох складових елементів: функції, завдання, компетенції [10, с. 82–94], додаючи до списку цілі, відповідальність, порядок формування та процедури діяльності цих органів [11, с. 378]; компетенції, правозастосування, юридичну відповідальність, а також нормативно-визначений порядок створення [9, с. 39]. Окремі позиції, навпаки, розширено розкривають тлумачення вказаного поняття, виділяючи, окрім наведених вище складників, мету утворення органу, визначення сфери його відання, принципи і територіальні масштаби діяльності, внутрішню структуру органу, характер державно-владних повноважень, джерела фінансування органу, право й обов'язок користуватися державною символікою тощо [12].

Однак у дослідженні вважаємо за доцільне використовувати, на нашу думку, найбільш повну триблокову систему адміністративно-правового статусу: цільовий блок, структурно-організаційний блок і компетенційний блок [13, с. 255], що містить такі складники, як права й обов'язки, завдання, функції, характер взаємозв'язків з іншими органами, місце в ієрархічній структурі органів виконавчої влади, порядок вирішення установчих і кадрових питань та ін. [13, с. 247].

Визначення «галузеві органи державного управління» фіксує відокремленість певної групи, окреслює самостійний суб'єктний склад. Виокремлення вказаної ланки системи органів державної влади передусім здійснюється за цілями, завданнями, функціями, що становить цільовий блок адміністративно-правового статусу. Зокрема, з-поміж інших управлінських інстанцій органи державного управління у сфері якості та безпечності сільськогосподарської продукції вирізняються характером предмета управління.

Виробники сільськогосподарської продукції є багатопрофільними господарствами, діяльність яких неодмінно пов'язана з використанням землі, води й інших природних ресурсів, спеціальних матеріально-технічних і енергетичних ресурсів, капіталу й людської праці.

Зокрема, сільськогосподарське виробництво є специфічним, насамперед з погляду наявності такого незамінного базового чинника, як землі сільськогосподарського призначення. Водночас саме якість ґрунту впливає на показники якості продукції галузі рослинництва, у майбутньому через якісний стан корму – і на продукцію галузі тваринництва [14, с. 229].

Це говорить про низку суб'єктів управлінського впливу у сфері якості та безпеки сільськогосподарської продукції, адже їхня діяльність охоплює багато напрямів державного контролю за дотриманням земельного законодавства, родючості ґрунтів, насінництва та розсадництва, охорони прав на сорти рослин, експлуатації та технічного стану машин, вжиття заходів для біологічної і генетичної безпеки, якості та безпечності сільськогосподарської продукції, дотримання правил виробництва виноробної продукції; різноманітність

правовідносин, що підпадають під такий вплив; необхідність постійного оновлення та підтримання на належному рівні масштабного нормативно-правового поля, обширний перелік специфічних вимог і норм, метою яких є гарантування безпечності й якості продукції.

Функціонування органів державного управління у сфері якості та безпечності сільськогосподарської продукції пов'язано із практичною реалізацією завдань, функцій і владних повноважень щодо гарантування безпеки населення.

Потенціал вказаного сектора економіки значною мірою впливає на дотримання продовольчої безпеки України, що є головною функцією держави та має стратегічне значення, оскільки від нього залежить і національна безпека України.

Передусім державна політика з гарантування продовольчої безпеки України визначається на законодавчому рівні як підгалузь національної безпеки, згідно з п. 17 ст. 92 Конституції України. Розподіл сфер відповідальності за національну безпеку, а отже, і продовольчу безпеку як її складник, між гілками влади та посадовими особами теж у загальних засадах урегульований Конституцією.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про основи національної безпеки» [15], основним напрямом державної політики з питань національної безпеки в економічній сфері є забезпечення продовольчої безпеки.

Важливим етапом розвитку законодавства став Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.» [16], який закріплює гарантію продовольчої безпеки на рівні стратегічної мети аграрної політики. Актуальне положення ст. 3 про державний контроль якості і безпеки продовольчих товарів у розрізі захисту прав споживачів і формування ринків сільгосппродукції.

Сьогодні відбувається оновлення відповідного законодавства, проте відчутна необхідність ухвалення програмного документа, який би увібрав і сконцентрував у собі всі позитивні здобутки в напрямі євроінтеграційного розвитку України, зокрема імплементацію високих стандартів у сфері якості та безпечності сільськогосподарської продукції, разом із правовим механізмом їх забезпечення. На даний же час ухвалюються законодавчі акти, положення яких дублюються і не мають комплексного характеру, як, наприклад, із законами «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [17] та «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [18].

У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» [19] продовольча безпека визначається як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності.

У даному разі для визначення поняття продовольчої безпеки законодавцем взято за основу лише проблему доступності

продовольства, водночас залишився поза увагою зв'язок із його якістю та безпечністю. Проте ці показники відіграють значну роль у формуванні продовольчої залежності, чи навпаки, продовольчої незалежності країни.

Так, на фоні дефіциту продовольства і низького рівня платоспроможного попиту населення, прив'язаності внутрішнього ринку до імпорту поставок продовольства, причинами продовольчої залежності країни є неконкурентоспроможність національного агропромислового комплексу та низька конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції за показниками якості та безпечності.

Сьогодні законодавчо не закріплено поняття якості та безпечності сільськогосподарської продукції, натомість увага зосереджується на якості та безпечності харчової продукції, і на це є певні причини, обґрунтовані внутрішньою логікою законодавства і потребами практики в розробленні однакових підходів до регулювання якості продуктів харчування незалежно від їхнього походження – з харчової промисловості або із сільського господарства. Однак не можна ігнорувати той факт, що харчова промисловість так само переробляє сировину, що надходить переважно із сільського господарства і є сільськогосподарською продукцією.

Очевидно, саме на цих підставах Законом встановлюється не поняття якості загалом, а натомість «окремі показники якості харчового продукту» – показники та/або властивості харчового продукту, що використовуються для виконання одного або кількох завдань:

- відокремлення традиційного харчового продукту від інших харчових продуктів;

- встановлення вимог до продуктів для дитячого харчування, для харчових продуктів для спеціальних медичних цілей, а також для харчових продуктів, які є повною заміною звичайних харчових продуктів для контролю ваги;

- інформування споживачів про властивості харчового продукту, зокрема і шляхом його маркування.

Висновки. Отже, необхідність динамічного розвитку відносин у сфері виробництва якісної та безпечної продукції аграрного сектора України, спектр проблемних питань, враховуючи стан і особливості агропромислового комплексу, неспроможність ринку самостійно вирішити зазначені питання висувають на перший план чинник державної регламентації галузі органами законодавчої та виконавчої влади.

Така діяльність полягає в комплексному регулюванні сфери виробництва сільськогосподарської продукції шляхом формування правового поля для розвитку, належного функціонування аграрного сектора.

Зазначене свідчить про те, що позитивний розвиток відносин у сфері гарантування якості та безпеки сільськогосподарської продукції передбачає сукупність важелів як регламентуючого, так і забезпечувального характеру.

Гарантування якості та безпеки сільськогосподарської продукції розглядається в нерозривній єдності з досягненням

продовольчої безпеки, що є однією із ключових функцій держави, адже стабільне виробництво продуктів харчування, доступність їх отримання та споживання завдяки власному виробництву й імпорту можливі лише під контролем державних органів.

Безпечність харчової продукції і продовольчої сировини є одним із вирішальних складників економічної безпеки кожної держави і визначається спроможністю країни ефективно контролювати виробництво та ввезення безпечного й якісного продовольства на загальновізнаних у світі засадах. Ця сфера діяльності в людському суспільстві має надзвичайно важливі гуманітарний, соціальний, економічний і політичний аспекти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Пушкар О. Роль органів державного управління у забезпеченні конституційних прав і свобод громадян у контексті європейських традицій публічного управління. URL: <http://www.dridu.dp.ua>.
3. Висоцький О., Висоцька О., Шаров Ю. Основи державного управління. Частина I. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008. 52 с.
4. Державне управління в Україні / за ред. В. Авер'янова. К.: Знання, 2009. 216 с.
5. Пилипишин В. Поняття та основні риси державного управління. Юридична наука. 2011. № 2. С. 10–14.
6. Якименко О. Державне регулювання і державне управління: співвідношення понять у контексті трансформації вищої освіти України. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/governmgmt/2012/186-174-10.pdf>.
7. Про бджільництво: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1492–III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.
8. Ходов А. Экономические интересы и государственное регулирование экономики: прямая и обратная связь. Российский экономический журнал. 1995. № 1. С. 57–64.
9. Овсянко Д. Административное право: учебное пособие. М.: Юристъ, 1995. 303 с.
10. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. С. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2003. 896 с.
11. Малиновський В. Державне управління: навч. посібник. Вид. 2-ге, доп. та переробл. К.: Атіка, 2003. 576 с.
12. Сікорський О. Адміністративно-правовий статус Державного департаменту у справах громадянства, іміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2011. 20 с.
13. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Авер'янова. К.: Видавничий дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
14. Бугера С. Якість сільськогосподарської продукції: правові проблеми раціонального використання природно-ресурсного потенціалу. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 229–232.
15. Про основи національної безпеки: Закону України від 19 червня 2003 р. № 964–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
16. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.: Закон України № 2982–IV від 18 жовтня 2005 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 1. Ст. 17.
17. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 771/97-ВР. URL: www.rada.gov.ua.
18. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18 травня 2017 р. № 2042–VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 31. Ст. 343.
19. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

УДК 342.951:351.82

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОГО БАЛАНСУ МІЖ ВИМОГАМИ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ВИМОГАМИ ЗАХИСТУ ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Раїмов Р.І.,

аспірант кафедри міжнародного, європейського та екологічного права
*Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету*

Пасічник А.В., к. ю. н., доцент,

доцент кафедри міжнародного, європейського та екологічного права
*Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету*

Стаття присвячена аналізу практики Європейського суду з прав людини. У результаті аналізу визначено умови забезпечення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. Узагальнено позицію Європейського суду з прав людини щодо забезпечення справедливого балансу.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, справедлива рівновага, справедливий баланс, Європейська конвенція з прав людини, публічний інтерес.*

Стаття посвящена аналізу практики Європейського суду по правам человека. В результате анализа определены условия обеспечения справедливого баланса между требованиями публичных интересов и требованиями защиты основных прав человека. Обобщена позиция Европейского суда по правам человека относительно обеспечения справедливого баланса.

Ключевые слова: *Европейский суд по правам человека, справедливое равновесие, справедливый баланс, Европейская конвенция по правам человека, публичный интерес.*

Raimov R.I., Pasichnik A.V. THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS-REGARDING THE DEFINITION OF FAIR BALANCE BETWEEN THE DEMANDS OF THE PUBLIC INTERESTS AND THE REQUIREMENTS OF THE PROTECTION OF THE INDIVIDUAL'S FUNDAMENTAL RIGHTS

The article is devoted to the analysis of the practice of the European Court of Human Rights. As a result of this analysis, the conditions for ensuring a fair balance between the requirements of public interests and the requirements for the protection of fundamental human rights are determined. Review of the position of the European Court of Human Rights in ensuring fair balance.

Key words: *European Court of Human Rights, fair equilibrium, fair balance, European Convention on Human Rights, public interest.*

Постановка проблеми. Поняття публічного інтересу все частіше використовується в сучасній українській юриспруденції. Однак забезпечення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини лишається недостатньо урегульованим вітчизняним законодавством. Значний досвід у визначенні зазначеного справедливого балансу має Європейський суд з прав людини.

Ступінь розробленості проблеми. Забезпечення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини було предметом вивчення в межах дослідження публічного інтересу в працях таких науковців, як: В.Б. Авер'янов, О.П. Подцерковний, С.І. Бевз, А.Я. Курбатов, О.В. Безух, А.Г. Бобкова, Т.В. Бондар, Т.О. Коломієць, Ю.А. Тихомиров, В.В. Галуцько, С.В. Савченко, Є.О. Заруднев та інші.

Метою статті є дослідження й аналіз рішень Європейського суду з прав людини та визначення умов забезпечення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини.

Виклад основного матеріалу. Умови забезпечення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини прямо не зазначені в тексті Європейської конвенції з прав людини [1]. Кожна держава, яка приєдналася до згаданої Конвенції, вправі самостійно визначати необхідні засоби забезпечення публічного інтересу. Незважаючи на це, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) вправі визначати, чи дотримано урядами держав справедливого балансу між вимогами публічного інтересу та вимогами захисту основних прав людини.

Наявні випадки, коли людина не згодна з порушенням своїх прав урядом під час забезпечення вимог публічного інтересу. У такому разі часто вирішення спору доходить до Європейського суду з прав людини. На даний момент є багато вирішених справ, в яких ЄСПЛ наводить своє бачення справедливого балансу.

Європейський суд з прав людини в рішенні в справі «Спорронг і Льюнрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р. зазначив, що для з'ясування наявності порушення цього поло-

ження ЄСПЛ має встановити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Забезпечення такої рівноваги є невід'ємним принципом всієї Конвенції, що відбито в структурі ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини [2].

Також Європейський суд з прав людини зауважив, що вважає природним, що в складній і клопітній сфері Високим договірним сторонам варто надавати широку свободу розсуду. Незважаючи на це, ЄСПЛ не може не здійснити свого наглядового повноваження. Він повинен встановити, чи було забезпечено необхідну рівновагу [2].

Європейський суд з прав людини підтримує позицію, що урядам держав варто надати широку свободу розсуду. Однак водночас має бути забезпечено справедливу рівновагу між вимогами публічних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Зазначене рішення є одним із перших, в яких вживаються терміни «справедлива рівновага», «справедливий баланс».

У рішенні в справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 р. Європейський суд з прав людини розглянув позицію заявника, згідно з якою надзвичайні заходи уряду, спрямовані на усунення очевидної несправедливості, можуть задовольнити вимоги Європейської конвенції з прав людини лише тоді, коли немає іншого, менш суворого засобу [3]. Отже, це положення тлумачиться як таке, що містить критерій суворої необхідності. ЄСПЛ зазначив, що наявність альтернативних рішень вирішення питань, пов'язаних із публічним інтересом, сама собою не є підставою для того, щоб вважати законодавство невинуватим; це є лише одним із чинників, який має враховуватися під час з'ясування того, чи можна вважати вибрані засоби прийнятними і придатними для досягнення законної мети, зважаючи на необхідність забезпечення відповідного справедливого балансу. Європейський суд з прав людини додав, що, якби законодавчий орган дотримувався критерію суворої необхідності, то ЄСПЛ не з'ясував би, чи було це законодавство найкращим вирішенням проблеми, чи законодавчі повноваження треба було здійснити в інший спосіб [3].

Також Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що умови компенсації мають суттєве значення для оцінки того, чи забезпечує оскаржуване законодавство справедливий баланс між різними залученими в справу інтересами, і особливо для з'ясування, чи не покладає це законодавство непропорційний тягар на заявників [3].

Умовою забезпечення відповідного справедливого балансу є необхідність встановити, чи не покладає задоволення публічного інтересу непропорційний тягар на особу, яку обмежують в її правах. Умови компенсації за порушені права також є однією з підстав вважати справедливий баланс дотриманим. Наявність інших шляхів вирішення питань не може бути підставою для визнання

застосованих засобів невинуватими, це може бути лише одним із чинників для встановлення дотримання справедливого балансу.

Ухвалюючи рішення в справі «Святі чоловічі монастирі проти Греції», від 9 грудня 1994 р., Європейський суд з прав людини зазначив, що втручання в мирне володіння майном має забезпечувати справедливий баланс між вимогами загальних інтересів громади та вимогами захисту основних прав особи. Занепокоєння щодо досягнення цього балансу відображено в структурі ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини загалом, зокрема в другому реченні, яке треба читати з урахуванням загального принципу, викладеного в першому реченні. Зокрема, повинно бути розумне співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою, якої прагнуть досягти в будь-який спосіб, позбавляючи особу її володіння [4].

Європейський суд з прав людини зазначив, що умови компенсації відповідно до законодавства є суттєвими для оцінки того, чи в оскаржуваному рішенні враховується необхідний справедливий баланс, зокрема, чи не призводить воно до непропорційного тягара для заявників. У зв'язку із цим вилучення майна без сплати суми, що обґрунтовано пов'язане з його цінністю, зазвичай становитиме непропорційне втручання, і загалом недотримання рішення про компенсацію може вважатися виправданим згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини лише у виняткових обставинах. Однак ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини не гарантує права на цілковиту компенсацію за будь-яких обставин, оскільки законні цілі «публічного інтересу» можуть вимагати менше, ніж відшкодування повної ринкової вартості [4].

Компенсація є значним чинником під час визначення пропорційності втручання, однак має розглядатися в комплексі з іншими чинниками. Розмір достатньої компенсації також є оціночним поняттям та має розраховуватися в співвідношенні суспільного інтересу та значущості тягара, покладеного на особу.

Пояснюючи свою позицію, Європейський суд з прав людини зауважив, що є повноваження видавати землю монастирям, які не мають достатнього нерухомого майна, «виключно для цілей вирощування самими монахами», бюджетні асигнування не можуть розглядатися як виплата компенсації [4].

Отже, будь-які виплати, передбачені законодавством на користь особи та напяму не пов'язані безпосередньо з порушенням права, не можуть розглядатися як компенсація.

Пропорційність втручання в право власності було розглянуто Європейським судом з прав людини під час розгляду справи «Спадає і Скалабріно проти Італії» від 1 вересня 1995 р. Так, ЄСПЛ зазначив, що втручання має забезпечувати справедливий баланс між вимогами загального інтересу громади та вимогами захисту основних прав особи. Європейський суд з прав людини повторно зауважив, що необхідно мати розумне спів-

відношення пропорційності між використаними засобами та легітимною метою [5].

Отже, зазначений підхід до забезпечення справедливого балансу став прецедентним. Також Європейський суд з прав людини використав поняття «легітимна мета», що також може бути умовою досягнення справедливого балансу.

У рішенні в справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28 липня 1999 р. Європейський суд з прав людини знову наголошує на тому, що втручання, особливо коли воно має розглядатися в контексті ч. 2 ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини, має забезпечити справедливий баланс між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. Має бути розумне співвідношення між засобами, що використовуються, і поставленою метою. З'ясовуючи, чи дотримано цієї вимоги, ЄСПЛ визнає, що держава має право користуватися широкими межами свободи розсуду як у виборі засобів примусового виконання наказів, так і в з'ясуванні виправданості наслідків такого виконання наказів у світлі публічних інтересів – виконання, що спрямоване на досягнення мети, поставленої даним законом. У таких сферах, як житлова, що відіграє центральну роль у забезпеченні добробуту й економічної політики в сучасному суспільстві, ЄСПЛ поважатиме законодавчі рішення, якщо вони відповідають публічним інтересам і ґрунтуються на чітко сформульованому розумному вмотивуванні [6].

Отже, Європейський суд з прав людини підкреслив, що втручання в право має забезпечити справедливий баланс між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. Окремо ЄСПЛ виділяє наявність розумного співвідношення між засобами, що використовуються, і поставленою метою. Також держава користується широкою свободою розсуду стосовно вибору засобів і мети. ЄСПЛ зазвичай вважає законодавчі рішення такими, що відповідають загальним інтересам і ґрунтуються на чітко сформульованому розумному вмотивуванні. Однак покладання надмірного тягаря на особу може порушити баланс між публічними інтересами та правами людини.

У рішенні в справі «Колишній король Греції проти Греції» від 23 листопада 2000 р. Європейський суд з прав людини зазначив, що втручання в безперешкодне здійснення права на власність має проводити сувору межу між вимогами публічного інтересу та вимогами щодо захисту основних прав особистості. Зокрема, повинен бути розумний зв'язок пропорційності між застосованими засобами та метою [7].

Отже, для дотримання справедливої рівноваги недостатньо наявності пропорційності як такої, вона також повинна бути пов'язана із застосованими засобами визначеним розумним зв'язком.

Умови компенсації, відповідно до чинного щодо справи законодавства, підлягають оцінці, чи дотримується оscarжена міра необхідного справедливого балансу, особливо, чи накладає вона надмірний тягар на заявників.

У зв'язку із цим ЄСПЛ вже встановив, що конфіскація майна без оплати суми, розумно пов'язаною з його вартістю, буде невідповідним втручанням, а цілковита відсутність компенсації може бути виправдана тільки за виняткових обставин [7].

Хоча Європейський суд з прав людини і не наводить визначення виняткових обставин, він знову підкреслив, що компенсація не тільки може бути критерієм оцінки ступеня досягнення балансу інтересів, а й дозволяє визначити, чи накладено надмірний тягар на особу.

ЄСПЛ погодився з тим, що держава могла вважати, що виняткові обставини виправдовували відсутність компенсації, але дана оцінка не була об'єктивно обґрунтована [7].

Незважаючи на те, що уряд вправі сам визначити виняткові обставини, під час яких не буде здійснено компенсацію, Європейський суд з прав людини все ж вказує на необхідність об'єктивного обґрунтування.

Отже, ЄСПЛ вкотре дотримується думки, що відсутність будь-якої компенсації за позбавлення заявників їхньої власності на шкоду заявникам порушує справедливий баланс між захистом власності та вимогами публічного інтересу [7].

У рішенні «Стретч проти Сполученого Королівства» від 24 червня 2003 р. Європейський суд з прав людини зазначив, що під час будь-якого втручання має забезпечуватися справедливий баланс між необхідністю забезпечення загальних інтересів суспільства та необхідністю захисту основоположних прав відповідної особи. Отже, має бути забезпечено належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленими цілями. Крім того, як і в інших сферах соціальної, фінансової чи економічної політики, під час впровадження законів, які регулюють майнові та договірні правовідносини, національні органи влади користуються певним полем розсуду [8].

ЄСПЛ вважає усталеною практику необхідності забезпечення справедливого балансу. У зазначеному рішенні ЄСПЛ чітко вказав на те, що діяти не всупереч публічним інтересам ще не означає діяти в публічних інтересах.

У рішенні в справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 р. Європейський суд з прав людини повторює, що позбавлення майна може бути виправданим лише тоді, коли буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» й «умови, передбачені законом». Навіть більше, будь-яке втручання в право власності обов'язково має відповідати принципу пропорційності. Як неодноразово зазначав Європейський суд з прав людини, справедливий баланс має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Пошуком такого справедливого балансу відзначена вся Європейська конвенція з прав людини. Далі ЄСПЛ зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» [9].

ЄСПЛ підкреслив, що «індивідуальний і надмірний тягар» може призвести до недотримання справедливого балансу, незважаючи на пропорційність засобів і мети.

У рішенні в справі «Моріс проти Франції» від 6 жовтня 2005 р. Європейський суд з прав людини вкотре формулює вимоги до визначення пропорційності втручання в право власності: «86. Втручання в мирне володіння власністю має забезпечувати справедливий баланс між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Зокрема, повинно існувати розумне відношення пропорційності між використаними засобами та метою, яку прагне здійснити будь-яким засобом позбавлення особи власності» [9].

У рішенні також було підкреслено особливу важливість компенсації під час визначення наявності «індивідуального і надмірного тягря» та дотримання справедливого балансу.

Європейський суд з прав людини зауважив, що умови компенсації згідно з відповідним національним законодавством є суттєвими для оцінки того, чи в оскаржуваній акції враховується необхідний справедливий баланс, зокрема, чи він накладає непропорційно тяжкий тягар на заявників. У зв'язку із цим ЄСПЛ визначив, що взяття майна без сплати суми, обґрунтовано пов'язаної з його цінністю, зазвичай становить непропорційне втручання, а відсутність компенсації може вважатися виправданою лише згідно зі ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини у виняткових обставинах [9].

У рішенні в справі «Інтерсплав» проти України» від 9 січня 2007 р. Європейський суд з прав людини знову зазначає, що держави мають широкі межі самостійної оцінки у визначенні того, у чому полягає публічний інтерес, оскільки національний законодавчий орган, реалізуючи соціальну й економічну політику, має широке коло повноважень. Однак такі межі оцінювання не є абсолютними, і їх застосування підлягає перегляду органами Європейської конвенції з прав людини [10].

Європейський суд з прав людини наголосив на своїх наглядових функціях під час забезпечення публічного інтересу.

Також ЄСПЛ зазначив, що постійні затримки відшкодування та компенсації разом із відсутністю ефективних засобів запобігання або припинення такої адміністративної практики, як і стан невизначеності щодо часу повернення коштів заявника, порушують справедливий баланс між вимогами публічного інтересу та захисту права на мирне володіння майном. Отже, порушенням справедливого балансу може бути систематичне застосування непропорційних щодо мети засобів із подальшим їх скасуванням. Така ситуація призводить до того, що під час скасування одного рішення одразу ухвалюється інше, яке діє до його відміни, після чого ухвалюється аналогічне рішення тощо [10]. Отже, призначення компенсації та скасування рішення, що порушує справедливий баланс, ще не є забезпеченням вказаного балансу, оскільки компенсація може бути не виплачена, а рішення ухвалене знову.

У рішенні в справі «Україна – Тюмень» проти України» від 22 листопада 2007 р. Європейський суд з прав людини вже тра-

диційно перелічує вимоги дотримання справедливого балансу. ЄСПЛ нагадує, що втручання в право на мирне володіння майном має здійснюватися з дотриманням справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи, має бути обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, якої прагнуть досягти шляхом вжиття будь-якого заходу для позбавлення особи її власності [11].

Європейський суд з прав людини знову наголосив на тому, що умови надання компенсації згідно з положеннями відповідного законодавства є значущими для оцінки того, чи оскаржуваний захід зберігає необхідний справедливий баланс, та особливо для визначення того, чи покладає такий захід непропорційний тягар на заявників. Європейський суд з прав людини вже встановлював, що позбавлення власності без сплати суми її вартості становитиме непропорційне втручання, відсутність же будь-якого відшкодування може бути виправданою, відповідно до п. 1 ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини, лише за виключних обставин [11].

Відповідно до рішення в справі «Христов проти України» від 19 лютого 2009 р., для з'ясування, чи було втручання виправданим, Європейський суд з прав людини знову наголошує на необхідності підтримання справедливої рівноваги між загальним інтересом суспільства та захистом основних прав конкретної особи. Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» [12].

У рішенні в справі «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 р. ЄСПЛ зазначив, що будь-яке втручання органу влади в захищене право не суперечитиме загальній нормі, викладеній у першому реченні ч. 1 ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини, лише якщо забезпечено справедливий баланс між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, як встановлено, що відповідне втручання задовольнило вимогу законності і не було свавільним [13].

Отже, Європейський суд з прав людини зазначив, що питання справедливого балансу взагалі не потребує розгляду, якщо втручання в мирне володіння майном є незаконним та/або свавільним [13].

У рішенні в справі «East/West Alliance Limited» проти України» від 23 січня 2014 р. ЄСПЛ наголошує на тому, що перша та найбільш важлива вимога ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини полягає в тому, що будь-яке втручання державного органу в право на мирне володіння майном повинно бути законним. Вимога щодо законності в розумінні Європейської конвенції з прав людини вимагає дотримання відповідних положень національного законодавства та відповідності принципів

верховенства права, що передбачає свободу від свавілля [14].

ЄСПЛ також нагадує, що будь-яке втручання державного органу в право на мирне володіння майном має забезпечити справедливий баланс між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Необхідність досягнення такого балансу загалом відображена в структурі ст. 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини. Необхідного балансу не вдасться досягти, якщо на відповідну особу буде покладено індивідуальний і надмірний тягар. Інакше кажучи, має бути обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, якої прагнуть досягти [14].

Висновки. Під час визначення справедливого балансу між вимогами публічних інтересів і вимогами захисту основних прав людини уряд користується певним полем розсуду, однак Європейський суд з прав людини здійснює наглядові повноваження.

Обов'язковими умовами забезпечення справедливого балансу є такі:

1. Дії уряду законні.
2. Дії уряду відповідають публічним інтересам і ґрунтуються на чітко сформульованому розумному вмотивуванні.
3. Наявне розумне співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою.
4. Наявна компенсація для особи, чиє право порушено.
5. Особа, чиє право порушено, не повинна нести індивідуальний і надмірний тягар.

Ми вважаємо перспективним подальше дослідження визначення пропорційності компенсації за порушення прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Європейська конвенція з прав людини. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ukr.pdf.
2. Справа «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» (Case of Sporrong and Lonroth v. Sweden), рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1982 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_098.
3. Справа «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (Case of James and others v. the United Kingdom), рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1986 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_180.
4. Справа «Святі чоловічі монастирі проти Греції» (Case of The Holy Monasteries v. Greece), рішення ЄСПЛ від 9 грудня 1994 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57906>.
5. Справа «Спадеа і Скалабріно проти Італії» (Case of Spadea and Scalabrino v. Italy), рішення ЄСПЛ від 28 вересня 1995 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57937>.
6. Справа «Імобільяре Саффі» проти Італії» (Case of Immobiliare Saffi v. Italy), рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/980_075.
7. Справа Колишній король Греції проти Греції (The former King of Greece v. Greece), рішення ЄСПЛ від 28 листопада 2002 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60797>.
8. Справа «Стретч проти Сполученого Королівства» (Case of Stretch v. The United Kingdom), рішення ЄСПЛ від 24 червня 2003 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117564>.
9. Справа «Трегубенко проти України», рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2004 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_355.
10. Справа «Інтерсплав» проти України», рішення ЄСПЛ від 9 січня 2007 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_194.
11. Справа «Україна – Тюмень» проти України», рішення ЄСПЛ від 22 листопада 2007 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_595.
12. Справа «Христов проти України», рішення ЄСПЛ від 19 лютого 2009 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_443.
13. Справа «Серявін та інші проти України», рішення ЄСПЛ від 10 лютого 2010 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_672.
14. Справа «East/West Alliance Limited» проти України», рішення ЄСПЛ від 23 січня 2014 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_994.

УДК 351.741

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Фатхутдінов В.Г., д. ю. н., доцент
Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області

Стаття присвячена розкриттю аксіологічного виміру громадської безпеки. Стверджується, що ціннісна дезорієнтація сучасного суспільства (і не лише українського) призводить до тероризації суспільства. Визначено, що громадська безпека має трактуватися як така, що за своєю суттю спрямована на встановлення громадського спокою, справедливості, балансу інтересів особи, суспільства й держави, свободи, законних інтересів та волі. Застосування аксіологічного підходу уможливує виділення кількох вимірів громадської безпеки: 1) нормативна політика громадської безпеки; 2) реальна політика громадської безпеки; 3) ідеальна політика громадської безпеки.

Ключові слова: безпека, громадська безпека, національна безпека, захищеність, національні цінності.

Стаття посвящена раскрытию аксиологического измерения общественной безопасности. Утверждается, что ценностная дезориентация современного общества (и не только украинского) приводит к терроризации общества. Определено, что общественная безопасность должна трактоваться как такая, которая по своей сути направлена на установление общественного порядка, справедливости, баланса интересов личности, общества и государства, свободы, законных интересов и воли. Применение аксиологического подхода делает возможным выделение нескольких измерений общественной безопасности: 1) нормативная политика общественной безопасности; 2) реальная политика общественной безопасности; 3) идеальная политика общественной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, общественная безопасность, национальная безопасность, защищенность, национальные ценности.

Fatkhutdinov V.G. AXIOLOGICAL DIMENSION OF PUBLIC SAFETY

The article is devoted to the disclosure of the axiological dimension of public safety. It is argued that the value disorientation of modern society (and not only Ukrainian) leads to the terrorization of society. It has been determined that public security should be interpreted as essentially aimed at establishing public peace, justice, balance of interests of a person, society and state, freedom, legitimate interests and freedom. The application of the axiological approach makes it possible to allocate several dimensions of public safety: 1) normative public safety policy; 2) a real policy of public security; 3) an ideal public safety policy.

Key words: security, public safety, national security, security, national value.

Постановка проблеми. Аналізуючи проблеми в окремих сферах життєдіяльності, окремі вчені доходять висновків про необхідність виходу на міждисциплінарний рівень – рівень синтезу знань до єдиної несуперечливої системи. Такі висновки стають наслідком неможливості розв'язання конкретних питань в одній предметній сфері, ґрунтуючись лише на її методології. Тому спроби відгородитися від формування єдиної концепції безпеки певною мірою означають лише спробу побудови цієї концепції на методології невтручання в загальні проблеми, зосередження уваги на частковостях, що за сучасних умов явно не відповідає реаліям сучасного світу і ще меншою мірою відповідає потребам нації в забезпеченні можливості реалізації власних інтересів.

Аксіологічне пізнання безпекової дійсності унаочнює знання про еволюцію правових феноменів, які формуються у сфері громадської безпеки та слугують важливою умовою розуміння їх сутності.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі питання поняття «громадської безпеки», «національної безпеки» були предметом дослідження В.Ф. Коломієць, А.В. Басова, В.А. Ліпкана, Є.Б. Ольховського тощо.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація світу, на жаль, створила передумови для глобалізації переважно загроз і небезпек, ніж безпеки. Крім того, так звана сек'юритизація

суспільства як явище не відбулася. Навпаки, глобалізація привнесла достатню кількість елементів хаосу, уповільнила темпи розвитку розвинених країн, а також створила додаткові важелі для унеможливлення розвитку слаборозвинених країн, остаточно намітивши тенденцію до архаїчних форм вирішення конфліктів: через війну, агресію, анексію, геноцид, тероризм і сепаратизм, гібридні війни, гуманітарні конфлікти.

Причому, з одного боку, чимало дослідників описують позитивні моменти як формування безпекового суспільства, дерегуляції безпекових відносин і формування вільного безпекового ринку – ринку надання послуг у сфері безпеки.

Знаковим є й те, що, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», поліцію визначено як центральний орган виконавчої влади, який *служить суспільству* шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку [1]. Крім того, лише в незначній кількості праць розглянуто і репрезентовано громадську безпеку як складову частину національної безпеки, а отже, алгоритм її дослідження не має нічого спільного з уже розробленим алгоритмом вивчення національної безпеки.

Викладене дає змогу сформулювати таку наукову гіпотезу: нині вже сформовано всі

передумови для формування на основі концептуально оновленої методології адміністративного права (а згодом – права громадської безпеки) засад державної безпекової політики. Базові постулати цього бачення мають таке підґрунтя:

– *методологічно* концепція громадської безпеки на засадах аксіології слугує теоретичним базисом для обґрунтування системи наукового пізнання феномена безпеки не через категорію «національний інтерес», а через категорію «національні цінності». Крім того, у межах аксіологічного підходу виробляються критерії формування цієї системи цінностей, показники її ефективності, а також засоби, за допомогою яких відбувається відбір і їх формування. Це робить більш прозорим розуміння витоків формування такої системи, механізму і критеріїв належності тих чи інших благ до національних цінностей, засад формування системи цінностей, які розширюють розуміння значення громадської безпеки, формулювання адекватних сучасним реаліям і тенденціям безпекового середовища правових засад державної політики у сфері громадської безпеки. Водночас використання адекватної методології унеможливить суб'єктивне трактування фактів порушення громадської безпеки та, відповідно, застосування вибіркового правосуддя до порушників громадської безпеки незалежно від їхніх політичних і інших переконань;

– *онтологічно* концепція безпекової аксіології має парадигмальний характер і є вихідним, базовим положенням для формування якісно нових концептуальних засад державної політики у сфері громадської безпеки;

– *гносеологічно* концепція безпекової аксіології допомагає поєднати методологічний інструментарій різних наук відповідно до єдиного предмета дослідження – громадської безпеки;

– *епістеологічно* концепція громадської безпеки на засадах аксіології сприятиме акцентуванню наукового співтовариства не на науках, а на предметі дослідження, що нині є об'єктивною потребою в контексті переосмислення неефективності української науки та відставання в найбільш пріоритетних галузях науки й освіти;

– *метафізичний потенціал* імплементації аксіологічного підходу до дослідження громадської безпеки створює нові можливості для ефективної побудови системи громадської безпеки відповідно до сучасних реалій, передусім гетеротопії соціальностей як передумови формування радикалізму, топології громадської безпеки як конституювання її належності до системи координат національної безпеки і безпекової гетерархії як певного порядку координації множинних відносин у сфері громадської безпеки, за допомогою якою можливе формування моделі структур множин ієрархій, елементи яких поєднані мережевими зв'язками.

Події, пов'язані з міграційною кризою в Європі 2015 р., розгортанням Росією військ уздовж кордону з Україною та участю у російсько-терористичній війні проти України, розгортанням у вересні 2015 р. військ у Сирії, ак-

туалізація конфлікту між Японією та Китаєм, а також між Північною і Південною Кореєю є яскравим доказом неспроможності сучасної теорії та застарілих підходів вирішувати нові конфлікти, своєчасно їх ідентифікувати та здійснювати превентивну діяльність щодо унеможливлення їхньої активізації в загрози та небезпеки.

На тлі подій, що відбуваються в Україні, чітко можна простежити й ідентифікувати методологічну кризу в стратегічному мисленні й прогнозуванні та загалом в управлінні: дефрагментація українського суспільства не сприяла адекватному його відображенню в структуризації за новими аксіологічними критеріями в межах теорії національної безпеки, отже, нині теорія досить віддалена від практики, не здатна пояснювати й інтерпретувати практичну реальність. Це є помилковим і безперспективним напрямом.

Важливу роль в унеможливленні формування системної картини у сфері громадської безпеки відіграють праці, в яких нехтується аксіологічний вимір громадської безпеки, бездумно тиражуються схоластичні ідеї, що спричиняють не лише фрагментацію наукового знання, а й значним чином впливають на практику ефективного забезпечення громадської безпеки як складової частини національної безпеки, а не лише у співвіднесенні громадської безпеки та правопорядку.

Варто констатувати гомогенну спрямованість досліджень, в яких здебільшого громадська безпека розглядається в контексті охорони громадського порядку і пов'язана лише з громадським спокоєм.

Інші дослідження, на жаль, за нинішніх умов вже не відповідають ні сучасним науковим розробкам школи безпекознавства, ні безпечним тенденціям і сучасній глобалізації загроз та небезпек, передусім гібридних війн.

У працях із зазначеної проблематики не досліджено діалектику позитивного та негативного, взаємозв'язок *форми* проявів і вплив негативних чинників на безпекову політику та *зміст* сучасних загроз і небезпек, які зумовлені глобалізацією злочинності, транснаціоналізацією ринку озброєнь, розвитком інституту приватних військових корпорацій, які фактично слугують приватними арміями тих чи інших транснаціональних корпорацій і за озброєнням і компетентністю є іноді вищими за державні безпекові структури окремих країн.

Саме тому праці вищеназваних дослідників не мають певним чином сформованої понятійної парадигми. На цьому тлі важливого значення набувають конструктивні як теоретичні конструкції, так і нормативно-правові акти, дія яких сприятиме збереженню історичної спадщини та самоідентичності української спільноти, передусім волі, соборності та незалежності.

У травні 2015 р. було затверджено нову редакцію Стратегії національної безпеки України [2], утім нормативно так і не визначено ролі громадської безпеки в системі національної безпеки. Автори Стратегії обмежилися лише положенням про те, що розвиток Національної гвардії України як військового

формування з правоохоронними функціями має бути спрямовано на збільшення її спроможностей щодо забезпечення громадської безпеки, фізичного захисту об'єктів критичної інфраструктури, участі в охороні й обороні державного кордону України, а також підтримки операцій Збройних сил України у кризових ситуаціях, що загрожують національній безпеці, та в особливий період.

Причому поняття громадської безпеки та громадського порядку розмежовані як за змістом, так і за формою, оскільки якщо забезпечення громадської безпеки покладено на Національну гвардію України, то завдання щодо забезпечення громадського порядку покладено на Національну поліцію.

Тобто громадська безпека як складова частина національної безпеки донині, навіть після подій Революції гідності, анексії АР Крим, тимчасової окупації окремих територій на сході України російсько-терористичними формуваннями, а також активним веденням проти України гібридної війни, не є легітимованою. Причому така кореляція є важливою передумовою правильного розуміння сучасного змісту громадської безпеки, яка нині фактично може розглядатися важливою складовою частиною *внутрішньої безпеки держави*. Адже сфера громадської безпеки стосується майже усіх складників і сфер життєдіяльності, які зазначені в Законі України «Про основи національної безпеки України». Наша позиція знаходить своє відображення, за іншою аргументацією, у праці М.П. Пихтіна, який виокремлює три основних напрями діяльності внутрішніх військ (нині – Національної гвардії України): 1) охорона громадського порядку; 2) забезпечення громадської безпеки; 3) забезпечення внутрішньої безпеки України [3].

Неефективність систем колективної безпеки, європейських структур безпеки засвідчила нездатність цих систем реально протистояти збройній агресії, анексії, війні тощо. Відповідно, зразки безпеки, які нам нав'язують з Європи, необхідно прискіпливо оцінити, а ті псевдореформатори, які поки що обіймають керівні посади у вищих органах державної влади і фактично знищують правоохоронну та безпекову систему, та й воєнну організацію держави загалом, мають зрозуміти безперспективність сліпого наслідування європейського шляху розвитку правоохоронних структур, зокрема у сфері забезпечення громадської безпеки. Масові заворушення в Німеччині 1 червня 2013 р. (м. Кельн), 18–20 березня 2015 р. (м. Франкфурт-на-Майні), під час яких було заарештовано близько 550 осіб, спалено 6 поліцейських автовок, 88 правоохоронців отримали поранення різної тяжкості, продемонстрували неефективність застосування застарілих методів забезпечення громадської безпеки, передусім, нехтування В.Ф. ліворадикальних та інших екстремістськи налаштованих соціальних груп, під приводом забезпечення демократичного волевиявлення.

Аналогічною є ситуація з бездумною міграційною політикою, унаслідок якої Німеччина протягом 2013–2014 рр. «отримала» понад

1,5 млн осіб, серед яких чимало терористів та екстремістів. Таке становище зумовлює дестабілізацію Європи та зменшення її могутності, розквіту, а згодом – можливий розпад і занепад.

Україна має власний як позитивний, так і негативний досвід. Ми маємо як здобутки, так і помилки, усвідомлення та виправлення яких також є частиною нашого розвитку. Тому варто рухатися власним шляхом, урахувуючи помилки як власні, так і привнесені, у тому числі європейських держав. Застосування прогностичної та описових моделей під час моделювання масових порушень громадського порядку й громадської безпеки на кшталт тих подій, що відбувались у Донецьку, Луганську, Харкові, Одесі, можуть стати калькою подій в Ужгороді, Львові, Рівному, тому мають засвідчити, що жодна європейська країна не змогла, за умови збереження нинішнього підходу до забезпечення громадської безпеки, протистояти сепаратистам.

Таким чином, вірус насильства вже настільки вкорінився у свідомості людини, що подолання будь-яких конфліктів відбуваються крізь призму насильства або демонстрації спроможності його застосування. Хочемо ми того чи ні, відповідає це політичній кон'юктурі чи ні, але нині Закон України про боротьбу з тероризмом не спроможний регулювати суспільні відносини у сфері громадської безпеки, пов'язані з діяльністю екстремістськи налаштованих груп, які можуть бути використані агентами впливу для дестабілізації обстановки в країні, аж до повалення конституційного ладу.

Вищезазначене дає змогу дійти важливого висновку: *ціннісна дезорієнтація сучасного суспільства (і не лише українського) призводить до тероризації суспільства*, коли методи тероризму стають не чимось екстраординарним, а буденною практикою вирішення будь-яких спорів та конфліктних ситуацій.

Отже, наперед визначена концентрація повноважень наднаціональних структур, наприклад Європейського Союзу, не є гарантом безпеки, а інколи, навпаки, перетворюється на чинник, через який її рівень може зазнати суттєвої дестабілізації. Цю обставину варто урахувувати, адже вона дасть змогу правильно оцінити переваги та недоліки імплементації європейських зразків і моделей безпеки в українську дійсність.

Нині значно активізувалися добровольчі батальйони, які інколи вирішують чимало важливих питань оборонного значення, захищають національну незалежність і здійснюють заходи з охорони громадського порядку. Натомість, на наше переконання, держава була, є і буде найбільш ефективним суб'єктом забезпечення управління громадською безпекою, яка включає свідомий цілеспрямований керуючий вплив на об'єкт управління з метою досягнення цілей безпеки. Причому управління безпекою передбачає такі функції, як організація, планування, прогнозування, взаємодія, контроль. Для реалізації цього завдання окремого теоретичного розроблення потребує проблема державної безпекової політики, зокрема державної політики у сфе-

рі громадської безпеки, яка фактично є змістовним наповненням внутрішньої безпеки.

Застосування аксіологічного підходу дає змогу запропонувати авторське визначення аксіології: *аксіологія* – вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають спрямованість людської діяльності, мотивацію людських вчинків. Акцентування на застосуванні аксіологічного підходу до громадської безпеки не є спонтанним бажанням філософізації проблем безпеки, навпаки, застосування цього підходу може привнести конкретику в розуміння базового підходу щодо трактування родового поняття національної безпеки.

Нині одним із найважливіших завдань теорії громадської безпеки як гносеологічного елемента теорії національної безпеки має бути розроблення її методологічних проблем.

Цікавим є звернення до аксіологічних проблем І.М. Сопілка, яка пропонує виділяти інформаційну аксіологію. Екстраполюючи наукові положення дослідниці до нашого дослідження, зауважимо таке [4]: цінності не виникають самі по собі, оскільки в них є лише значущість і змістовність: вони передбачають вимоги, звернені до волі, відповідні цілі, а також надають змісту діяльності. Розгорнуте вчення про цінності розробив Р.Г. Лотце, який намагався обґрунтувати істинність пізнання за допомогою поняття об'єктивної значущості логічних і математичних істин. У працях дослідника Віндельбанда цінностями є істина, добро та краса, а наука, правопорядок, мистецтво і релігія розглядаються як цінності-блага культури, без яких людство не зможе існувати.

Таким чином, правопорядок як один із результатів громадської безпеки виступає цінністю-благом. Причому Віндельбанд порівнює правопорядок із мистецтвом, наукою і релігією, що надає першому нового значення і наперед визначає зовсім інші обрії пізнання, ніж просте зосередження на його охороні та дотриманні стану спокою. Будь-яка цінність сама по собі є ціллю, до неї прагнуть заради неї самої, а не заради матеріального інтересу, вигоди або чуттєвої насолоди. Саме тому в межах аксіологічного підходу громадська безпека – це самоцінність, а не інструмент, за допомогою якого досягаються інші цінності. Крім того, громадська безпека, слугуючи цінністю, не визначається через категорію «інтерес» як усвідомлену потребу, що здебільшого має матеріальне вираження. Отже, у межах аксіологічного підходу ми сформулюємо наукові аргументи щодо некоректності визначення родового поняття національної безпеки через категорію національних інтересів.

Загалом усі погляди щодо сутності цінностей варто класифікувати, розподіливши на дві великих групи:

1) цінності є суб'єктивною категорією, що визначається кризь волю (Кант), емоційні акти переваги (Брентано), почуття (Вундт, Іудль, Паульсен);

2) цінності є об'єктивною категорією, породженням чистої волі (Мюнстерберг, Ласк, Гуссерль, Коген), акт переваги (Шелер).

Отже, громадська безпека має трактуватися як така, що за своєю суттю спрямована на встановлення громадського спокою, справедливості, балансу інтересів особи, суспільства й держави, свободи, законних інтересів та волі. У цьому полягає зміст цінності громадської безпеки, за допомогою якої стверджується єдність і взаємозалежність цінностей як окремої особи, так і держави як особливих, але самодостатніх і водночас взаємозалежних соціальних цінностей.

Застосування аксіологічного підходу слугує своєрідним орієнтиром та дороговказом щодо формування системи стримувань і противаг, а в більш абстрактному аспекті – балансу інтересів особи, суспільства та держави. Формування системи цінностей допомагає сформувати цей баланс, ґрунтуючись на об'єктивних наукових критеріях, а не послуговуючись суб'єктивним ставленням та інколи помилковими оцінками критеріями. Здійснення цих цінностей, власне, становить основний зміст і завдання, безпосередньо ідею державної безпекової політики у сфері громадської безпеки.

Застосування аксіологічного підходу уможливило виділення кількох вимірів громадської безпеки:

1) *нормативна політика громадської безпеки* – визначена в керівному нормативно-правовому акті (Концепція державної політики у сфері громадської безпеки України), а також інших нормативно-правових актах України, що регулюють суспільні відносини у сфері громадської безпеки, система поглядів на громадську безпеку, репрезентовану через баланс цінностей особи, суспільства й держави, а також керівні ідеї, цілі, завдання, функції, принципи та методи забезпечення громадської безпеки як елемента державної політики національної безпеки;

2) *реальна політика громадської безпеки* – державна політика у сфері громадської безпеки, яка втілюється в реальному житті через ужиття комплексу передбачених законодавством заходів і спрямована на реалізацію національних цінностей;

3) *ідеальна політика громадської безпеки* – еталонна модель державної політики у сфері громадської безпеки, заснована на аксіологічному підході.

Висновки. У XXI ст. відбувається девальвація майже всіх цінностей, в яких людство втілювало свої очікування, наміри та мрії. Утрата відчуття цінності миру, необхідності обстоювати його не словами про «стурбованість і зніяковілість», а реальними діями призвели до девальвації цінності безпеки, унаслідок чого війна, агресія, тероризм та екстремізм стали органічною складовою частиною нашого буденного життя. Нині саме ці явища і, відповідно, боротьба з ними (яка, на жаль, ведеться реактивно, а не проактивно) визначають вектори подальшого розвитку всього людства.

Утрата цілісного смислу буття зумовила ситуацію, за якої в центрі уваги аксіології постала унікальність людського існування, пробудивши в індивіда почуття тривоги й небезпеки не лише перед світобудовою, а й перед тотальною владою інформаційно-

го суспільства. На жаль, за словами Дельоза, більше вже не існує ні глибини, ні висоти: сучасний мислитель змушений орієнтуватися на поверхові ефекти. Саме тому українське суспільство нині більше орієнтується в прізвищах терористів, ніж тих, хто творив історію нашої Батьківщини.

Нині криза в безпековій сфері слугує додатковим аргументом на користь необхідності переосмислення значення аксіології, за допомогою якої можна реалізувати потребу людини в цілісній інтеграції: теоретичного та емпіричного, пізнання та практичного досвіду. Крім того, нова аксіологія, або аксіологія майбутнього, як власна унікальна предметність відображає бажане майбуття для кожної нації. Унаслідок цих подій відносини між парадигмальним центром і залишками ціннісної периферії є зміщеними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. Офіційний вісник України. 2015. № 63. Ст. 2075.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. URL: <http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
3. Пихтін М.П. Адміністративно-правове забезпечення оптимізації функціонування внутрішніх військ МВС України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2014. 40 с.
4. Сопілко І.М. Державна інформаційна політика України: діяльнісний підхід до вивчення. Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 4–5 квіт. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 119–121.

УДК 342

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Федорук Н.С., к. ю. н., доцент
кафедри публічного права юридичного факультету
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена визначенню критерію розмежування адміністративно-правових та конституційно-правових відносин в окремих сферах діяльності публічної адміністрації і громадських об'єднань. Визначено, що конституційно-правові відносини мають політичний характер, а адміністративно-правові – організаційний характер і переважно форму адміністративних процедур.

Ключові слова: правовідносини, предмет правового регулювання, адміністративна процедура, політичні правовідносини, організаційні правовідносини, публічна влада, політична партія, громадське об'єднання.

Статья посвящена определению критерия разграничения административно-правовых и конституционно-правовых отношений в отдельных сферах деятельности публичной администрации и общественных организаций. Определено, что конституционно-правовые отношения имеют политический характер, а административно-правовые – организационный и преимущественно форму административных процедур.

Ключевые слова: правоотношения, предмет правового регулирования, административная процедура, политические правоотношения, организационные правоотношения, публичная власть, политическая партия, общественная организация.

Fedoruk N.S. SELECTED ISSUES OF DIFFERENCES OF ADMINISTRATIVE AND CONSTITUTIONAL RELATIONS

The article is devoted to the definition of the criterion of distinguishing between administrative and constitutional legal relations in certain spheres of activity of the public administration and public organizations. It is determined that constitutional legal relations are characterized by a political nature, and administrative legal relations are organizational and mainly take the form of administrative procedures.

Key words: legal relations, subject of legal regulation, administrative procedure, political legal relations, organizational legal relations, public authority, political party, public organization.

Постановка проблеми. Розмежування предметів правового регулювання адміністративного та конституційного права є однією з проблем вітчизняного публічного права, на яку майже не звертають уваги ні науковці, ні юристи-практики. Особливо це стосується відносин, що виникають у процесі реалізації виконавчої влади, місцевого самоврядування та діяльності громадських об'єднань. Це призводить до того, що часто зміст наукових праць та підручників конституційного та адміністративного права в частині «виконавчо-розпорядча діяльність» абсолютну тотожний. Також у межах предмета конституційного права часто розглядаються такі види відносин, які є суто адміністративними і не можуть становити предмет конституційно-правового регулювання (наприклад, це відносини з приводу розгляду скарг і звернень громадян, легалізації об'єднань громадян, які є адміністративними процедурами). Саме тому необхідно не тільки наголошувати на зв'язках конституційного та адміністративного права, а й провести чітке розмежування їх предметів регулювання.

Ступінь розробленості проблеми. Для написання статті досліджувалися праці провідних вчених конституціоналістів та адміністративістів О.Ф. Фрицького, Р.Я. Демківа, В.Б. Авер'янова, В.К. Колпакова, Ю.П. Битяка, Р.С. Мельника тощо.

Мета статті – виробити критерії розмежування конституційно-правових та адміні-

стративно-правових відносин для визначення чіткої галузевої належності окремих видів правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Немає сумніву, що між конституційним і адміністративним правом існує тісний зв'язок, який полягає в тому, що конституційне право є провідною галуззю для всіх інших галузей права, оскільки їх норми мають базуватися на принципах та нормах Конституції України та не суперечити їм. Конституційне право закріплює правові засади і принципи формування і функціонування усього механізму держави, визначає основні засади правового статусу особи. Отже, норми конституційного права є юридичною основою для розроблення адміністративно-правових норм.

У чому ж полягає відмінність між предметом регулювання конституційного та адміністративного права? З цією метою варто визначити, що становить суть предмета правового регулювання цих галузей права.

Якщо узагальнити відносини, що становлять предмет правового регулювання конституційного права, то в їх межах можна виділити такі, що стосуються: основ конституційного ладу України, статусу людини і громадянина, територіального устрою держави, форм безпосередньої демократії, системи органів державної влади й місцевого самоврядування. Предметом правового регулювання конституційного права є «суспільні відносини, що визначають політичні, економічні, соці-

альні, екологічні, культурні та духовні основи конституційного ладу України, організацію та функціонування демократичної правової держави, громадянського суспільства та правовий статус людини й громадянина» [1, с. 18]. Більшість вчених-конституціоналістів вважає, що особливістю конституційно-правових відносин є те, що його норми регулюють, насамперед, політичні відносини у суспільстві [2, с. 11; 3, с. 9], де конституція закладає основи національного правопорядку, програмуєчи діяльність глави держави, парламенту, уряду, органів правосуддя у бік планомірного розвитку конституційних принципів, норм і положень [4, с. 24]. В.М. Савчин зазначає, що, з точки зору посткласичного підходу, конституційне право за своїм обсягом ширше за публічне право (воно містить фундаментальні принципи, що стосуються і приватного права), однак воно глибоко не визначає, не регулює низку питань публічного права (управління (публічного адміністрування), фінансову систему, оподаткування, процесуальне право тощо) [4, с. 23]. На перший погляд, все зрозуміло, але де саме проходить межа конституційно-правового та адміністративно-правового регулювання, наприклад, у відносинах діяльності Кабінету Міністрів чи місцевих державних адміністрацій?

Для цього варто проаналізувати суть та особливості адміністративних правовідносин. Варто зазначити, що нині в адміністративно-правовій науці має місце боротьба двох парадигм: неорадянської та людиноцентристської.

Неорадянська парадигма полягає у чіткому та беззаперечному розумінні адміністративного права як управлінського права, тобто як регулятора управлінських впливів держави на суспільні процеси [5; 6]. Відповідно, предметом правового регулювання цієї галузі права є сукупність управлінських відносин, що складаються внаслідок і з приводу виконання органами державного управління своїх виконавчо-розпорядчих функцій [7, с. 53].

Людиноцентристська парадигма наголошує на необхідності зміни доктрини адміністративного права за західними стандартами. За нею, держава вже не виконує функцію управління, а здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність, спрямовану на захист та забезпечення прав та інтересів людини [8–14]. Проте, незважаючи на доктринальні розбіжності, основними відносинами, що становлять предмет регулювання адміністративного права більшість науковців визначає такі: відносини, що становлять виконавчо-розпорядчу діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (т.зв. «управлінські» відносини); відносини, що виникають у процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів державних органів та органів місцевого самоврядування; відносини, що виникають із приводу застосування заходів адміністративного примусу та адміністративної відповідальності до фізичних та юридичних осіб; відносини, пов'язані з організацією діяльності адміністративних судів (адміністративна юстиція); відносини, що виникають із приводу забезпечення органами виконавчої влади

і місцевого самоврядування реалізації та захисту прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також надання особам різноманітних адміністративних послуг та інших видів взаємодії органів публічної адміністрації з інститутами громадянського суспільства. Об'єднує ці відносини те, що вони пов'язані зі здійсненням виконавчо-розпорядчих та організаційних функцій державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, основна відмінність між конституційно-правовими та адміністративними відносинами полягає в тому, що *конституційне право регулює політичний, а адміністративне – організаційний аспект діяльності публічної влади*. Саме цей критерій має бути покладений в основу розмежування конституційно-правових та адміністративно-правових норм і відносин. Враховуючи це, проаналізуємо зміст та особливості основних правовідносин, які часто видаються за суто конституційні чи адміністративні, хоча насправді такими не є.

По-перше, це відносини, що стосуються діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. У більшості підручників із конституційного права розділ, присвячений виконавчій владі, починається з невеличкого вступу, який характеризує суть виконавчої влади та її місце в системі влад, а потім іде детальна характеристика видів органів та їх повноважень, порядок формування цих органів та їх структурних підрозділів, особливостей їх нормотворчості (види і форми актів) [2, с. 216–226; 1, с. 204–213; 17, с. 316–329]. На нашу думку, конституційне право як регулятор публічно-правових відносин політичного характеру, насамперед, має акцентувати на визначенні місця виконавчої влади в системі влад та напрямках її взаємодії з іншими гілками влади та органами місцевого самоврядування. Організаційні ж аспекти діяльності виконавчої влади – структура та класифікація повноважень органів, порядок і форми їх нормотворчості, порядок розміщення посад – є предметом регулювання адміністративного права. Такий самий принцип розмежування предмета регулювання має застосовуватись і для відносин місцевого самоврядування: конституційне право визначає суть муніципальної влади та порядок її формування шляхом виборів, а адміністративне – формування структурних підрозділів муніципальних органів та їхню виконавчо-розпорядчу діяльність. Наприклад, розділи 5 та 9 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» (повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах з органами виконавчої влади, організація діяльності Кабінету Міністрів) регулюють відносини адміністративно-правового характеру, а розділи 6 та 7 (повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах із Президентом та Верховною Радою) є суто конституційними за своєю природою [15]. Це ж стосується і діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з приводу видання ними індивідуальних і нормативних актів, здійснення контрольно-наглядових, дозвільно-реєстраційних функцій, а також розгляду скарг і звернень громадян, які є адміністративними

процедурами (відповідно, в адміністративно-му праві вони класифікуються як довтручальні та завні [16, с. 24–25]).

Другою групою відносин, на які «претендують» і конституційне, і адміністративне право, є відносини з приводу діяльності політичних партій і громадських об'єднань. Розділи підручників із конституційного і адміністративного права, які присвячені цим питанням, мають майже однаковий зміст [17, с. 158–172; 4, с. 416–473; 18; 7, с. 164–180; 19, с. 108–112; 20, с. 248–253; 21, с. 71–94]. Відповідно, конституційно-правовий характер матимуть ті норми і відносини за участі зазначених суб'єктів, які стосуються реалізації та захисту ними певних прав громадян (політичних, релігійних тощо), визначення їх ролі у взаємодії з державою та іншими інститутами громадянського суспільства, їхніх прав, обов'язків та умов діяльності. В адміністративні відносини політичні партії та громадські об'єднання вступають як учасники конкретних адміністративних процедур: 1) під час здійснення їхньої легалізації (заявна реєстраційна процедура); 2) під час здійснення контролю за їхньою діяльністю, в т.ч. фінансовою (втручальна процедура); 3) у разі притягнення їх до адміністративної відповідальності (втручальна процедура негативного характеру).

Варто зазначити, що останнім часом спостерігається тенденція включати в сферу регулювання адміністративного права засади адміністративно-територіального устрою України як підстави організації системи органів публічної адміністрації [11, с. 220–229; 14, с. 182–187]. На нашу думку, питання адміністративно-територіального устрою входять до сфери регулювання саме конституційного, а не адміністративного права, оскільки державний устрій – це елемент форми держави, а саме визначена Конституцією та законами України інституційно-територіальна організація держави. Вона зачіпає суб'єкти та відносини, які не можуть регулюватися виключно адміністративним правом. Визначення Конституцією основ територіального устрою України, на якому базується побудова системи органів публічної адміністрації, є ілюстрацією того випадку, коли конституційне право, закріплюючи правові засади і принципи формування і функціонування всього механізму держави, виступає як провідна галузь, норми якої є основою для формування всіх інших галузей права.

Висновки. Отже, немає сумніву, що між конституційним і адміністративним правом існує тісний зв'язок, який полягає в тому, що конституційне право є провідною галуззю для всіх інших галузей права, оскільки їх норми мають базуватися на принципах та нормах Конституції України та не суперечити їм. Конституційне право закріплює правові засади і принципи формування і функціонування всього механізму держави, визначає основні засади правового статусу особи. Норми конституційного права є юридичною основою для розроблення адміністративно-правових норм. Проте основна відмінність між конституційно-правовими та адміністративними відносинами полягає в тому, що конституційне

право регулює політичний, а адміністративне – організаційний аспект діяльності державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Наприклад, конституційне право визначає місце та призначення виконавчої влади в системі гілок влади України. Адміністративне право регулює організаційний аспект реалізації виконавчої влади у вигляді регулювання засад структурно-функціональної побудови органу влади, проходження в ньому державної служби, організації нормотворчості та діловодства. Конституційне право визначає основні права і свободи особи, а адміністративне право регулює організаційні засоби їх захисту та реалізації органами виконавчої влади і місцевого самоврядування. Зокрема, адміністративне право конкретизує і деталізує вимоги конституційних норм через уточнення компетенції різних органів та ланок системи виконавчої влади, визначає організаційно-правовий механізм реалізації прав та інтересів громадян через здійснення адміністративних процедур.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М.В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан та ін.; за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова. Одеса: Юридична література, 2017. 256 с.
2. Демків Р.Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
3. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 536 с.
4. Савчин М.В. Конституційне право України: підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. К.: Правова єдність, 2009. 1008 с.
5. Адміністративне право України: підручник / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гарашук, В.В. Богущкий та ін.; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. Х.: Право, 2010. 624 с.
6. Альфоров С.М., Вашенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
8. Стеценко С. Сучасний погляд на предмет адміністративного права. Публічне право. 2016. № 1(21). С. 20–26.
9. Курінний Є. Об'єкт та предмет українського адміністративного права: змістовна та аксіологічна сутність категорії. Публічне право. 2016. № 1(21). С. 43–51.
10. Петков С. Предмет адміністративного права – константа в процесі трансформації суспільно-політичних відносин. Публічне право. 2016. № 1(21). С. 35–42.
11. Мельник Р.С., Бевзенко В.М., Загальне адміністративне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваїте, 2014. 376 с.
12. Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти. За заг. ред. В.Б. Авер'янова, С.Ф. Демченка. К.: Преса України, 2010. 244 с.
13. Мельник Р. Концепція людиноцентризму в сучасній доктрині адміністративного права. Право України. 2015. № 10. С. 157–165.
14. Загальне адміністративне право: підручник / за заг. ред. І.С. Гриценка. К.: Юрінком Інтер, 2015. 568 с.
15. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 13. Ст. 222.
16. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В.П. Тимошук. К.: Факт, 2003. 496 с.
17. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

18. Конституційне право України: Підручник для студентів ВНЗ / За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

19. Битяк Ю.П. Адміністративне право: підручник. Юрінком Інтер, 2005; Адміністративне право України: Під-

ручник за ред. С.В.Квалова. Одеса: Юридична література, 2003. 896 с.

20. Адміністративне право України. Академічний курс в 2-х томах. Т. 1. Загальна частина. К.: Юридична думка, 2004. 584 с.

21. Федорук Н.С. Адміністративне право України (загальна частина). Навчальний посібник. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2013. 296 с.

УДК 342.9

КОНФІСКАЦІЯ ПРЕДМЕТА, ЯКИЙ СТАВ ЗНАРЯДДЯМ ВЧИНЕННЯ АБО БЕЗПОСЕРЕДНІМ ОБ'ЄКТОМ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

Шестак Л.В., к. ю. н., доцент
кафедри трудового права, адміністративного права та процесу
Чернігівський національний технологічний університет

Веремієнко С.В., старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівський національний технологічний університет

У статті розкриваються питання застосування конфіскації як виду адміністративного стягнення. Зокрема, здійснено аналіз сутності та ознак адміністративної конфіскації, визначено недоліки законодавства щодо правового регулювання конфіскації грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення тощо. Також на основі аналізу законодавчих норм та наукових досліджень пропонується внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо визначення поняття конфіскації.

Ключові слова: конфіскація, знаряддя вчинення правопорушення, конфіскація грошей, адміністративне стягнення, адміністративна відповідальність.

В статье раскрываются вопросы применения конфискации как вида административного взыскания. В частности, осуществлен анализ сущности и признаков административной конфискации, определены недостатки законодательства о правовом регулировании конфискации денег, полученных в результате совершения правонарушения. Также на основе анализа законодательных норм и научных исследований предлагается внести изменения в Кодекс Украины об административных правонарушениях относительно определения понятия конфискации.

Ключевые слова: конфискации, орудие совершения правонарушения, конфискации денег, административное взыскание, административная ответственность.

Shestak L.V., Veremiyenko S.V. THE CONFISCATION OF AN OBJECT THAT BECAME AN INSTRUMENT OF COMMITMENT OR A DIRECT OBJECT OF AN ADMINISTRATIVE OFFENSE: LEGAL NATURE AND PROBLEMS OF APPLICATION.

The article reveals the issues of application of confiscation as a type of administrative penalty. In particular, the essence and features of administrative confiscation, the shortcomings of the legislation on the legal regulation of the confiscation of money obtained as a result of the commission of an offense were analyzed. Also, based on the analysis of legal norms and scientific researches, it is proposed to amend the Code of Administrative Offenses of Ukraine regarding the definition of confiscation.

Key words: confiscation, instrument of committing an offense, confiscation of money, administrative penalty, administrative responsibility.

Постановка проблеми. В умовах економічної та політичної нестабільності, реформування складу, завдань та повноважень державних структур важко сподіватися на зростання рівня правосвідомості та правової культури громадян і зниження кількості адміністративних правопорушень. Одним зі способів боротьби з адміністративними проступками є застосування ефективних адміністративних стягнень. Їх дієвість залежить не тільки від якості роботи правозастосовчих суб'єктів, до повноважень яких належить виявлення правопорушень і застосування заходів адміністративної відповідальності, але й від належного нормативного закріплення виду стягнення, порядку його застосування, простоти та зрозумілості в формулюванні правових норм, відповідності завданої правопорушенням шкоди та виду й міри покарання.

Ступінь розробленості проблеми. Питання застосування адміністративних стягнень є предметом досліджень як науковців-теоретиків, так і практиків, які застосовують адміністративні стягнення у процесі професійної

діяльності. Оскільки наукові розробки виступають основою для законодавчих змін, проблеми застосування окремих адміністративних стягнень є предметом багатьох наукових досліджень. Зокрема, до них зверталися такі науковці: Ю.П. Битяк, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янець, Р.І. Михайлов тощо. Проте соціально-політичні зміни, активна законотворча робота, покращення якості роботи правоохоронних структур потребують оптимізації системи адміністративних покарань загалом та конфіскації як виду адміністративного стягнення зокрема.

Мета статті – дослідити сутність, ознаки та проблеми застосування конфіскації як виду адміністративного стягнення, що передбачає безоплатне вилучення майна, яке стало знаряддям або об'єктом вчинення правопорушення, а також грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення.

Виклад основного матеріалу. У системі адміністративних стягнень особливе місце займає такий вид покарання, як конфіскація

предмета, який став безпосереднім об'єктом або знаряддям вчинення правопорушення або конфіскація грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення. Цей вид покарання передбачений п. 4 ст. 24 КУАП, а його сутність розкривається у межах ст. 29 КУАП. Проте варто зазначити, що, на відміну від ст. 24, у ст. 29 про конфіскацію грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення, та особливостей її здійснення вже не йдеться. Це вказує на обмеженість накладання відповідного стягнення за вчинення протиправних дій, які передбачають незаконне отримання прибутку (здійснення банківської діяльності без банківської ліцензії (ст. 166-8 КУАП), неправомірні угоди між підприємцями (ст. 166-2 КУАП), порушення порядку проведення розрахунків (ст. 155-1 КУАП) та низка інших) [1] та виникнення обставин «часткової» відповідальності порушників за вчинені протиправні діяння.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. На нашу думку, ця вимога ч. 1 ст. 29 КУАП має бути дещо змінена. Зокрема, вважаємо, що суд має бути наділений правом приймати рішення про передачу конфіскованих предметів не тільки державі, але й колишньому власнику – юридичній або фізичній особі, чие право власності було порушено під час вчинення протиправного вчинку. Конфісковано може бути лише предмет, який безпосередньо пов'язаний із правопорушенням і перебуває у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України. У такому разі заперечення викликає і позиція законодавця щодо конфіскації предмета, який належить правопорушникові на праві призваної власності. Виняток становлять випадки, коли конфіскація підлягає майно, яке стало об'єктом вчинення правопорушення: незаконно виловлена риба, незаконно впольовані тварини, предмети торгівлі, щодо яких було порушено правила торгівлі тощо. Предмети контрабанди конфіскуються незалежно від того, чи встановлено їх власника.

Конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування (принагідно зазначимо, що в межах України таких категорій осіб немає; якщо законодавець вважає, що відповідна норма має право на існування, то на рівні КУАП чи іншого законодавчого акта має бути затверджений перелік осіб, в яких вогнепальна зброя та боеприпаси до неї не можуть бути конфісковані – це спростить процедуру застосування цієї правової норми та попередить прояви порушення прав і свобод громадян із боку представників владних структур).

Порядок застосування конфіскації, перелік предметів, які не підлягають конфіскації, встановлюються КУАП та іншими законами України. Це бланкетна норма, яка не знайшла свого подальшого нормативного закріплення.

Відповідно до ст. 41 Конституції України, конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом [2]. У зв'язку з цим справи про адміністративні правопорушення, за вчинення яких законом передбачено конфіскацію приватного майна особи, мають розглядатися тільки судами.

Можна виділити ознаки конфіскації як виду адміністративного покарання:

- є наслідком вчинення протиправного адміністративно караного діяння;
- має бути передбачено санкцією відповідної правової норми Особливої частини КУАП;
- може застосовуватися і як основне, і як додаткове адміністративне стягнення;
- передбачає позбавлення права володіння, користування та розпорядження певним майном (грошима), яке належало правопорушнику на праві приватної власності або яким правопорушник хотів заволодіти незаконно, всупереч встановленим правилам;
- здійснюється у примусовому порядку незалежно від бажання правопорушника;
- накладається виключно у судовому порядку.

Конфіскація означає примусову безоплатну передачу майна / грошей у власність держави. Але якщо конфіскація предметів правопорушення знайшла належне відображення в санкціях статей Особливої частини КУАП, то конфіскація грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення, практично не застосовується. На нашу думку, доречно було б ввести це покарання до санкцій тих статей Кодексу, які містять склади адміністративних проступків, пов'язаних із фінансовою діяльністю та передбаченими главою 12 КУАП «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів та підприємницької діяльності». Адже більшість норм названої глави як санкції за вчинення правопорушення передбачає застосування штрафів, в той час як доходи, отримані внаслідок відповідних порушень (порушення правил торгівлі – ст. 155 КУАП, порушення порядку проведення розрахунків – ст. 155-1 КУАП, обман покупця чи замовника – ст. 155-2 КУАП, недобросовісна конкуренція – ст. 164-3 КУАП та інші) можуть суттєво покривати розміри штрафів, що породжуватиме ілюзію безвідповідальності у порушників і може стимулювати їх вчиняти нові протиправні діяння. Незважаючи на очевидність необхідності застосування конфіскації грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення, санкції статей КУАП практично цей вид покарання не містять, що, вочевидь, пов'язується зі складністю процесу доказування походження грошей. Отже, знижується ефективність системи адміністративних стягнень загалом та частково нівелюється принцип справедливості адміністративного покарання і відповідності покарання завданій шкоді.

Автори коментаря до КУАП зазначають, що конфіскація грошей допускається, наприклад, у разі вчинення правопорушень у сфері підприємницької діяльності (дрібна спекуляція, незаконна торговельна діяльність), азартних

іграх тощо [3, с. 55]. Конфіскації в зазначених випадках підлягають одержаний незаконно прибуток або ставки у грі, проте необхідно довести походження та розміри відповідних сум, що буває досить складно. Крім того, відповідальність за дрібну спекуляцію вже давно втратила свою соціальну значимість, оскільки це, по суті, підприємництво. Тож ст. 157 КУАП втратила чинність та була виключена.

Так само, як і при оплатному вилученні предмета, який став безпосереднім знаряддям або об'єктом вчинення правопорушення, відповідно до вимог ч. 1 ст. 29 КУАП, конфіскації підлягає лише те майно, яке належить правопорушнику на праві власності та з допомогою якого було вчинено правопорушення. Якщо ж порушник має кілька таких предметів у власності, а правопорушення було вчинено лише за допомогою одного, то конфіскація не матиме визначального карально-виховного впливу. Так, якщо особа має кілька зразків вогнепальної зброї, але під час незаконного полювання використовувала лише один із них, то лише ця зброя може бути конфіскована, решта ж дозволить порушнику вчинити нові протиправні діяння. Ця обставина має бути врахована в процесі оптимізації системи адміністративних стягнень.

Аналіз змісту окремих статей КУАП дає змогу зробити висновки, що конфіскації може підлягати майно, яке не належить і не могло належати правопорушнику на праві приватної власності. Так, ст. 51-2 КУАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що тягне за собою застосування, крім штрафу, також обов'язкової конфіскації незаконно виготовленої продукції, обладнання й матеріалів, які призначені для її виготовлення. Але при цьому незаконно виготовлена продукція, на відміну від обладнання та матеріалів, аж ніяк не може перебувати у власності правопорушника. Ще одним прикладом, який суперечить сутності конфіскації предметів, що перебували у власності правопорушника, є конфіскація незаконно вирощуваних нарковмісних рослин, передбачена санкцією ст. 106-2 КУАП, оскільки особа не має законних підстав на вирощування та відповідне володіння такими рослинами. Так само може не належати правопорушнику продукція, яку він реалізовує без марок акцизного збору (ст. 156 КУАП), грошові кошти (в тому числі й валюта), які правопорушник обмінює на іноземну чи українську валюту (ст. 162 КУАП) тощо.

Таким чином, маємо ситуацію, коли конфіскованими можуть бути й ті предмети та речовини, які об'єктивно не можуть належати правопорушнику, проте й інші особи свого права власності на них не заявляють. Тому доречно прислухатися до позиції Д.М. Лук'янка: поняття «конфіскація» має бути замінене на поняття «безкомпенсаційне вилучення». Науковець також роз'яснює зміст цього терміна: «Безкомпенсаційне вилучення речі, в тому числі грошей або валютних цінностей, полягає в її примусовому вилученні з подальшим знищенням, утилізацією або зверненням у власність держави відповідно до чинного законодавства без надання особі, в якій ці

речі, предмети було вилучено, компенсації у будь-якій формі» [4, с. 201]. Він застосовує термін «безкомпенсаційне», оскільки вважає, що цей вид стягнення може застосовуватися і щодо грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення. Важливим також є й той факт, що автор визначає й подальшу долю речі, яка вилучається без компенсації:

- знищення – якщо річ не може бути використана в майбутньому на користь держави або коли її використання може завдати шкоди охоронюваним правам та інтересам;

- утилізація – вторинна переробка вилучених речей із метою їх раціонального використання;

- звернення у власність держави – передача вилученої речі для подальшого використання в державних потребах.

Такий зміст розглядуваного покарання більше відповідає дійсності, хоча окремі дослідники, з огляду на зміст п. 3 ст. 24 КУАП, вважають за необхідне вживати поняття «безоплатне вилучення» [5, с. 25]. На наш погляд, ці поняття є тотожними та взаємозамінюваними.

Вважаємо за доцільне також підтримати позицію В.К. Колпакова, який наголошує, що конфіскація як вид покарання не є компенсаційним заходом. Відшкодування майнового збитку, заподіяного правопорушенням, не є метою цього стягнення; не пов'язана конфіскація і з задоволенням будь-яких державних чи громадських інтересів. Її мета як адміністративного стягнення полягає у примусі особи до покладених на неї обов'язків [6, с. 102].

З огляду на вище визначене, вважаємо за доцільне ч. 1 ст. 29 КУАП викласти в такій редакції:

«Безоплатне (безкомпенсаційне) вилучення майна або грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення, полягає у примусовому їх вилученні за рішенням суду з подальшим знищенням, утилізацією або зверненням на користь держави чи передачі речей (грошей) їх кількості власнику, в якого вони були вилучені порушником без достатніх для цього підстав без надання правопорушнику будь-якої, в тому числі й грошової компенсації».

Конфіскація предметів, що є безпосереднім об'єктом або знаряддям вчинення правопорушення, може бути як основним, так і додатковим стягненням. Це означає, що у тих випадках, коли конфіскація є альтернативним видом покарання, рішення про його застосування або незастосування приймає суд (суддя), який вирішує справу по суті. Зокрема, ст. 190 КУАП «Порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї» передбачає застосування конфіскації як додаткового альтернативного стягнення, яке може бути застосовано поряд із штрафом, а може й не застосовуватися. Проте в ряді випадків конфіскація відповідних предметів є обов'язковою. Так, ст. 195-4 КУАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення порядку виробництва, придбання, зберігання чи продажу електрошокерів пристроїв і спе-

ціальних засобів, що застосовуються правоохоронними органами та має наслідком застосування штрафу з конфіскацією електрошоків пристроїв [1].

Нині в питаннях застосування конфіскації є нормативні протиріччя, які потребують вирішення на законодавчому рівні. Так, у ч. 6 ст. 41 Конституції України передбачено, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом [2]. Враховуючи те, що Конституція України має найвищу юридичну силу, необхідно внести відповідні поправки до чинного КУАП України щодо розгляду справ про правопорушення, за вчинення яких передбачено застосування конфіскації. До прийняття Конституції України рішення про застосування конфіскації, крім місцевих судів (суддів), могли приймати також інші суб'єкти адміністративної юрисдикції. 1 листопада 1996 р. Пленумом Верховного Суду України було прийнято постанову «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [7], де зроблено спробу вирішити зазначене протиріччя. Відповідно до цієї постанови, справи про адміністративні правопорушення, за вчинення яких законом передбачено конфіскацію приватного майна особи, мають розглядатися тільки судами. Разом із тим у наш час Пленум Верховного Суду України не має права на офіційне тлумачення законів, не кажучи вже про Конституцію: воно належить до виключної компетенції Конституційного Суду України. Тому це питання необхідно вирішити на законодавчому рівні, внівши відповідні доповнення до ст. ст. 29 та 221 КУАП України.

Другим серйозним питанням, що стосується конфіскації як виду адміністративного стягнення, є відсутність переліку предметів, які не підлягають конфіскації. Так, у ч. 3 ст. 29 КУАП зазначено, що такий перелік встановлюється Кодексом України про адміністративні правопорушення та іншими законами України. У межах ч. 2 ст. 29 КУАП зазначено, що не може бути застосовано конфіскацію вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування. Що стосується інших предметів, які не можуть бути конфіскованими, то такий перелік відсутній. Окремі дослідники зазначають, що доречно застосовувати ст. 59 Кримінального кодексу України («Конфіскація майна») [8], але це неможливо з ряду об'єктивних причин. По-перше, в процесі адміністративних проваджень суд не виносить вироків, це прерогатива кримінального провадження. По-друге, у відповідній статті йдеться про види майна та речі, які належать засудженому, яким правопорушник не є навіть тоді, коли справа про адміністративне правопорушення розгляда-

ється судом, бо застосування адміністративного покарання не тягне за собою судимості, а має місце стан адміністративної покараності, який не може тривати більше року за одне протиправне діяння. По-третє, кримінальна конфіскація передбачає безоплатне вилучення майна, яке належить особі, і при цьому може не пов'язувати отримання особою відповідного майна у зв'язку із вчиненням злочину. Натомість адміністративна конфіскація може мати місце лише щодо майна, яке є знаряддям чи об'єктом вчинення конкретного адміністративного правопорушення. Отже, доцільність визначення переліку майна, яке не підлягає адміністративній конфіскації, не викликає сумнівів.

Висновки. У зв'язку з вищевикладеним, доречно замінити поняття «конфіскація» на поняття «безкомпенсаційне (безоплатне) вилучення майна/грошей», додати цей вид покарання як альтернативний до санкцій тих норм, які передбачають незаконне збагачення правопорушника, та визначити у спеціальному додатку до КУАП перелік видів майна/речей, які не підлягають конфіскації (наприклад, транспортних засобів, які використовує порушник у зв'язку з інвалідністю тощо), а також визначити перелік осіб, в яких не може бути конфісковано вогнепальну зброю та боєприпаси до неї. Все це дасть змогу застосовувати відповідне покарання з більшим карально-виховним ефектом та має сприяти попередженню вчинення нових правопорушень, тобто сприятиме досягненню мети адміністративного покарання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (в ред. Закону України від 30.09.2016 року).
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р.А. Калужний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.; К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 781 с.
4. Лук'янець Д.М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2007. 410 с.
5. Михайлов Р.І. Окремі питання удосконалення законодавства щодо виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2015. № 1(52). С. 22–27.
6. Колпаков В.К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2008. 256 с.
7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0009700-96>.
8. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131 (в ред. Закону України від 12.01.2018 року).

УДК 342.9

ДИСПОЗИТИВНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Юровська В.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Визначена сфера диспозитивного адміністративно-правового регулювання забезпечення якості освіти за законодавством України. З'ясовано, що правове підґрунтя вітчизняного інструментарію забезпечення якості освіти характеризується значною присутністю диспозитивних норм права, основна частина яких забезпечує добровільність деяких заходів забезпечення якості освіти та заохочує заклади освіти до вжиття цих заходів значними фінансовими, організаційними та репутаційними вигодами. Водночас на основі дослідження положень освітнього законодавства про діяльність незалежних установ оцінювання якості освіти зроблено висновок про те, що надмірна диспозитивність в окремих положеннях про функціонування деяких заходів забезпечення якості освіти зменшує їх ефективність, що може бути виправлене встановленням імперативних правил у відповідних випадках або поєднанням засобів імперативного та диспозитивного регулювання.

Ключові слова: диспозитивний метод адміністративного права, імперативний метод адміністративного права, правове регулювання у сфері освіти, забезпечення якості освіти, незалежна установа оцінювання якості освіти.

Определена сфера диспозитивного административно-правового регулирования обеспечения качества образования по законодательству Украины. Выяснено, что правовая основа отечественного инструментария обеспечения качества образования характеризуется значительным присутствием диспозитивных правовых норм, основная часть которых обеспечивает добровольность некоторых механизмов обеспечения качества образования и побуждает учебные заведения к их использованию значительными финансовыми, организационными и репутационными выгодами. В то же время на основе исследования положений образовательного законодательства о деятельности независимых учреждений оценивания качества образования сделан вывод о том, что чрезмерная диспозитивность в отдельных положениях о функционировании некоторых мер обеспечения качества образования уменьшает их эффективность, что может быть исправлено установлением императивных правил в отдельных случаях либо сочетанием средств императивного и диспозитивного регулирования.

Ключевые слова: диспозитивный метод административного права, императивный метод административного права, правовое регулирование в сфере образования, обеспечение качества образования, независимое учреждение оценивания качества образования.

Yurovska V.V. DISPOSITIVE COMPONENT OF EDUCATION QUALITY ASSURANCE SYSTEM UNDER THE LAW OF UKRAINE

The article identifies the area of dispositive administrative regulation of maintenance of quality of the education under the legislation of Ukraine. It was revealed that the legal basis of the domestic mechanisms designed for ensuring the quality of education includes a significant number of dispositive legal rules, the vast majority of which serves as a ground of the voluntary nature of some of the afore-mentioned mechanisms and encourages educational institutions to use with a view to bringing from them substantial financial, organizational and reputational benefits. In addition, having researched the provisions of the educational legislation concerning the foundation and activities of non-governmental institution for the quality of education assessment, it is inferred that an excessive disposition in certain provisions on the functioning of measures of quality maintenance in education reduces their effectiveness, which can be remedied by the establishment of mandatory rules in appropriate cases or by a combination of means of imperative and dispositive regulation.

Key words: dispositive method of administrative law, imperative method of administrative law, legal regulation in the sphere of education, quality maintenance in education, non-governmental institution for the quality of education assessment.

Нещодавнє реформування освітнього законодавства з використанням досягнень доктрини адміністративного права та напрацьованих світовою практикою дієвих підходів до адміністративно-правового регулювання освітніх відносин заклало міцний фундамент для їх подальших прогресивних перетворень. Зокрема, значних змін зазнала правова основа системи забезпечення якості освіти, в якій відбулось розгортання диспозитивного та стимулюючого інструментарію сприяння закладам освіти у покращенні показників якості освіти та освітньої діяльності. Разом із

тим потенціал диспозитивних засобів та організаційно-економічних механізмів стимулювання може бути реалізований повністю, лише за умови їх належного правового опрацювання, що передбачає не лише закріплення свободи або підстав та способів заохочення учасників суспільних відносин, але й їх розумного поєднання з необхідними імперативними правилами.

Приклади вищенаведених законодавчих рішень у рамках правового регулювання забезпечення якості освіти разом із перспективними напрямками їх оптимізації

маємо можливість відшукати, звернувшись до правозовного підґрунтя функціонування заходів забезпечення якості освіти, що містяться у законах України «Про освіту» (далі – Закон про освіту) та «Про вищу освіту» (далі – Закон про вищу освіту) та спираючись на доробок наукового співтовариства, зокрема на праці М.Ю. Авксентьева, Н.Л. Губерської, І.В. Мухоморової, С.О. Шевченка, Є.М. Щербака.

Розпочинаючи дослідження, зазначимо, що огляд вітчизняного освітнього законодавства з питань забезпечення якості освіти дає змогу констатувати, що у сфері забезпечення якості освіти диспозитивний метод (метод стимулювання) застосовується для регулювання:

1. Таких питань забезпечення якості освіти незалежно від рівня:

1) акредитація освітньої програми – шляхом встановлення того, що вона є добровільною і проводиться за ініціативою закладу освіти (абз. 1 ч. 2 ст. 44 Закону України «Про освіту» (далі – Закон про освіту));

2) інституційний аудит – шляхом надання права засновнику, керівнику, колегіальному органу управління, вищому колегіальному органу громадського самоврядування та наглядовій (підконтрольній) раді закладу освіти виступати з ініціативою про проведення позапланового інституційного аудиту (абз. 2 ч. 6 ст. 45 Закону про освіту);

3) моніторинг якості освіти – шляхом встановлення того, що участь закладів освіти (інших суб'єктів освітньої діяльності) та учасників освітнього процесу у зовнішньому моніторингу якості освіти є добровільною, крім випадків, встановлених законодавством (абз. 3 ч. 2 ст. 48 Закону про освіту);

4) громадська акредитація закладу освіти – у частині таких аспектів (ч. 2-3 ст. 49 Закону про освіту):

– добровільність (здійснення на добровільних засадах за запитом закладу освіти);

– можливість врахування результатів громадської акредитації закладу освіти при акредитації його освітніх програм та його інституційній акредитації;

5) атестація педагогічних працівників – шляхом встановлення того, що рішення атестаційної комісії може бути підставою для звільнення педагогічного працівника з роботи, але не призводить до цього автоматично (ч. 4 ст. 50 Закону про освіту);

6) сертифікація педагогічних працівників – у частині таких аспектів (ч. 2, абз. 2 ч. 5 ст. 49 Закону про освіту):

– добровільність (проведення виключно за ініціативою педагогічного працівника);

– можливість педагогічних працівників, що мають сертифікат, бути залученими до проведення інституційного аудиту в інших закладах освіти, розроблення та акредитації освітніх програм, а також до інших процедур і заходів, пов'язаних із забезпеченням якості та впровадженням інновацій, педагогічних новацій і технологій у системі освіти [1];

2. Таких питань забезпечення якості вищої освіти:

1) ліцензування освітньої діяльності – шляхом надання заявнику права провадити відповідну освітню діяльність без одержання лі-

цензії через 10 робочих днів після закінчення строку, встановленого для видачі ліцензії на провадження освітньої діяльності або прийняття рішення про відмову в її видачі, на підставі експертного висновку Національного агентства із забезпечення якості освіти (далі – НАЗЯВО; абз. 2 ч. 3 ст. 24 Закону про вищу освіту));

2) забезпечення дотримання академічної доброчесності – у частині таких аспектів:

– можливість визначення додаткових та/або деталізованих видів академічної відповідальності до визначених спеціальними законами та/або внутрішніми положеннями закладу освіти, за умови їх затвердження (погодження) основним колегіальним органом управління закладу освіти та погодження з відповідними органами самоврядування здобувачів освіти в частині їхньої відповідальності (ч. 7 ст. 42 Закону про вищу освіту);

– надання особі, стосовно якої порушено питання про порушення нею академічної доброчесності, прав: ознайомлюватися з усіма матеріалами перевірки та подавати до них зауваження, особисто або через представника надавати усні та письмові пояснення та іншим чином брати участь у дослідженні доказів порушення академічної доброчесності, знати про дату, час і місце та бути присутньою під час розгляду питання про встановлення факту порушення академічної доброчесності та притягнення її до академічної відповідальності (ч. 8 ст. 42 Закону про вищу освіту);

3) інституційна акредитація (оцінювання системи внутрішнього забезпечення якості освіти на предмет її відповідності вимогам до системи забезпечення якості вищої освіти, що затверджуються НАЗЯВО) – шляхом встановлення того, що воно є добровільним і проводиться за ініціативою (поданням) керівника та колегіального органу управління закладу вищої освіти (ч. 2 ст. 42 Закону про освіту, абз. 11 ч. 2 ст. 16 Закону про вищу освіту);

4) акредитація освітніх програм – шляхом надання права закладу вищої освіти на самоакредитацію освітніх програм (крім тих освітніх програм, що акредитуються вперше в межах відповідної галузі знань) за умови попереднього отримання ним сертифікату про інституційну акредитацію (ч. 4 ст. 25-1 Закону про вищу освіту);

5) зовнішнє незалежне оцінювання та вступні випробування – у таких аспектах (ч. 10-12 ст. 45 Закону про вищу освіту):

– закріплення за особою, яка пройшла зовнішнє незалежне оцінювання, права ознайомитися зі своєю сертифікаційною роботою після її перевірки та отримати засвідчену копію цієї роботи;

– право на отримання завдань зовнішнього незалежного оцінювання у перекладі регіональною мовою або мовою меншин, якщо цією мовою здійснюється навчання у системі середньої освіти (крім завдань з української мови і літератури та іноземних мов);

– право вступника на проведення вступних випробувань до закладу вищої освіти іншою мовою, якою здійснюється навчання в цьому закладі вищої освіти;

б) діяльність незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти – у таких аспектах (ч. 3-4 ст. 23 Закону про вищу освіту):

– право на видання закладам вищої освіти власних сертифікатів про оцінку освітньої програми та/або систем забезпечення якості вищої освіти;

– добровільність участі закладу вищої освіти у проведенні процедури оцінювання освітньої програми незалежною установою оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [2].

Отже, беручи до уваги вищевикладене, правова основа вітчизняного інструментарію забезпечення якості освіти характеризується значною присутністю диспозитивних норм права, основна частина яких забезпечує добровільність деяких заходів забезпечення якості освіти та заохочує заклади освіти до вжиття цих заходів значними фінансовими, організаційними та репутаційними вигодами для тих закладів освіти, діяльність яких відповідає вимогам законодавства та розумним вимогам професійного середовища (громадська акредитація, процедури оцінювання освітньої програми незалежною установою оцінювання та забезпечення якості вищої освіти, акредитація освітньої програми, інституційна акредитація з можливим наступним правом на самоакредитацію освітніх програм, сертифікація педагогів). Такий самий підхід використовується для стимулювання педагогічних працівників до покращення їхніх професійних якостей (сертифікація педагогічних працівників). Також закладам освіти надається змога ініціювати проведення інституційного аудиту.

Не можна також залишити поза увагою те, що для унеможливлення настання несприятливих наслідків для закладів вищої освіти через бездіяльність органів влади або невиконання покладених на органи влади завдань з інших причин, що є несумісним із законними очікуваннями закладів освіти, закон надає закладам вищої освіти право розпочати діяльність без одержання ліцензії через 10 робочих днів після закінчення строку, встановленого для видачі ліцензії на провадження освітньої діяльності або прийняття рішення про відмову в її видачі, на підставі експертного висновку НАЗЯВО. Вочевидь, це положення містить приклад поєднання диспозитивного та імперативного методів.

Крім того, достатньо детально врегульована участь здобувачів освіти, наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників у відповідних адміністративних процедурах, зокрема, визначаються їх права, обов'язки, гарантії та порядок їх реалізації (виконання).

Разом із тим схилиємось до думки про те, що простір для вдосконалення правового регулювання заходів забезпечення якості освіти не є вичерпаним. Зокрема, надмірна диспозитивність у положеннях про функціонування деяких заходів забезпечення якості освіти зменшує їх ефективність, що може бути виправлене встановленням імперативних правил у відповідних випадках або поєднанням

засобів імперативного та диспозитивного регулювання.

Насамперед, йдеться про діяльність незалежних установ оцінювання якості освіти. Вважаємо, що освітнє законодавство має забезпечити заклади освіти переважно матеріальними гарантіями від зловживань працівників незалежних установ оцінювання якості освіти, не втручаючись у процедури, за допомогою яких діють ці установи.

Основною гарантією має слугувати завчасне встановлення та оприлюднення зазначеними установами стандартів оцінювання. При цьому, як зазначив С.О. Шевченко у процесі дослідження зовнішнього оцінювання якості вищої освіти, при здійсненні зовнішнього оцінювання якості вищої освіти та громадсько-професійної акредитації підходи і принципи незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти мають бути набагато ширшими, ніж ті, що використовуються в процедурі державної акредитації, адже остання здійснюється в межах мінімальних стандартів із межею, нижче якої ВНЗ «впасти» не може. За твердженням вченого, весь світ працює за двома видами стандартів: мінімальними і стандартами високої якості. Кожна незалежна оцінювальна (акредитаційна) інституція має здійснювати оцінку за власними критеріями, які мають бути значно вищими за державні. Незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти мають зібрати кращу практику по кожному з показників, які описуються в критеріях, тобто створити стандарт, якого досягти ВНЗ буде дуже важко. Тому варто розуміти необхідність не перевищення ВНЗ вказаних бенчмарок, а міру наближення до них. Міра наближення і буде визначати його якість. Саме тому громадсько-професійна акредитація має передбачати терміни її дії і свідчити про наближення до високих стандартів, а державна – про наближення лише до мінімальних стандартів [3, с. 25–26]. Таким чином, від незалежних установ оцінювання якості освіти має вимагатись детальне розкриття критеріїв визначення відповідності діяльності закладів освіти конкретним стандартам, які мають перевершувати державні освітні стандарти за суворістю вимог, дотримання яких забезпечує якість освіти та освітньої діяльності.

Поруч із тим ефективність незалежних установ оцінювання якості освіти неодмінно покращиться за умови, якщо в їх складі діятимуть представники суб'єктів господарювання (організацій роботодавців) відповідного профілю [4, с. 46; 5, с. 9–10], що має виступати кваліфікаційним критерієм прийняття позитивного рішення про акредитацію незалежних установ оцінювання якості освіти.

Крім того, має бути опрацьований механізм запобігання незаконним домовленостям між працівниками установ оцінювання якості освіти та керівництвом закладів освіти. Наприклад, корисним може бути правило про автоматизоване обрання кількох (обмеженої кількості) працівників установ оцінювання якості освіти, інших, аніж та, якій доручено виконання заходів контролю щодо закладу освіти, для участі у таких заходах поруч із

працівниками основної установи оцінювання якості освіти (за умови, якщо працівники, що залучаються, є обізнаними із застосовуваними стандартами оцінювання). Крім того, позитивною практикою має бути встановлення обов'язкових квот залучення здобувачів освіти (їх законних представників) та представників первинних профспілкових органів (або без них) до виконання незалежними установами оцінювання якості поставлених перед ними завдань.

Також об'єктивність та неупередженість незалежних установ оцінювання якості освіти може бути забезпечена можливістю оскарження їх висновків до органів державного контролю у сфері освіти у частині, що лежить у межах компетенції таких органів, тобто тієї, що стосується дотримання державних освітніх стандартів.

На доповнення до того, вважаємо правильним приєднатись до позиції Є.М. Щербака про те, що у заходах державного контролю у сфері освіти мають брати участь представники освітніх організацій громадянського суспільства [6, с. 22] із тим застереженням, що такими організаціями мають бути саме незалежні установи оцінювання якості освіти.

Крім того, підтримуючи та розвиваючи міркування Н.Л. Губерської щодо залучення до процедур ліцензування та акредитації незалежних (міжнародних та національних) експертів, зокрема для переходу від фрагментарної координації до ефективної кооперації вищої школи, ринку праці, самоврядних професійних спільнот, інших інститутів громадянського суспільства [7, с. 19, 22], зазначимо, що це прогресивне нововведення має охоплювати будь-який захід оцінювання якості освіти (у тому числі атестацію педагогічних та науково-педагогічних працівників), крім випадків, коли участь представників організацій громадянського суспільства (незалежних установ оцінювання якості освіти, організацій роботодавців тощо) та здобувачів освіти жодним чином не вплине на ефективність таких

заходів. Такий підхід відповідає стандарту щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, за яким в основі зовнішнього забезпечення якості лежить широкий діапазон експертизи, що здійснюють незалежні (зовнішні) експерти, які сприяють роботі агентства через висвітлення різних точок зору стейкхолдерів, включаючи заклади, викладачів, студентів і роботодавців/професіоналів-практиків [8, с. 19].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 27.02.2018).
2. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 5 вересня 2017 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 27.02.2018).
3. Шевченко С.О. Утвердження державно-громадського оцінювання якості вищої освіти в Україні як чиник її перспективних парадигмальних змін. Управління якістю освіти: досвід та інновації: колективна монографія / за заг. ред. Л.Л. Сушенцевої, Н.В. Житник. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2014. 462 с.
4. Авксентьев М.Ю. Теоретико-методичний аналіз підходів до розвитку вищої освіти в системі державного регулювання економіки. Статистика України. 2014. № 4. С. 45–49.
5. Мухоморова И.В. Формирование и развитие механизмов саморегулирования в сфере высшего профессионального образования. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rcct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjdw6btqv7ZAhWHhKYKHbF2DikQFggnMAA&url=https%3A%2F%2Fcyberleninka.ru%2Farticle%2Ffn%2Fformirovanie-i-razvitie-mehanizmov-samoregulirovaniya-v-sfere-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya&usg=AOvVaw01C1OzndJWtBQutlJwqB5k> (дата звернення: 27.02.2018).
6. Щербак Е.Н. Государственное управление в области высшего образования в условиях мирового образовательного рынка: концептуальные подходы и административно-правовое регулирование: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2011. 50 с.
7. Губерська Н.Л. Адміністративні процедури у сфері вищої освіти: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. 34 с.
8. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). К.: ТОВ «ЦС», 2015. 32 с.

УДК 342.922:347.918

АРБИТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ ЯК СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Яринко Б.В.,
аспірант юридичного факультету
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Стаття присвячена нормативному аналізу адміністративних правовідносин, участь у реалізації яких зумовлює наявність адміністративно-правового статусу в арбітражного керуючого.

Ключові слова: *арбітражний керуючий, адміністративні правовідносини, адміністративно-правовий статус.*

Статья посвящена нормативному анализу административных правоотношений, участие в реализации которых обуславливает наличие административно-правового статуса у арбитражного управляющего.

Ключевые слова: *арбитражный управляющий, административные правоотношения, административно-правовой статус.*

Yarinko B.V. THE ARBITRATION MANAGER AS A SUBJECT OF ADMINISTRATIVE LEGAL RELATIONS

The article is devoted to the normative analysis of administrative legal relations, participation in the implementation of which stipulates the existence of an administrative legal status of the arbitration manager.

Key words: *arbitration manager, administrative legal relations, administrative-legal status.*

Постановка проблеми. Особливої важливості правовий інститут державного контролю за діяльністю арбітражного керуючого, а відповідно, і дослідження всього комплексу адміністративних правовідносин в діяльності арбітражного керуючого набуває в умовах довготривалої економічної кризи, коли загострюється суспільна потреба в «перезавантаженні» економічної системи – ефективно-му очищенні економічних відносин від тягаря безнадійних майнових зобов'язань.

Вивчення, систематизація і розроблення детальних процедур державного контролю у сфері діяльності арбітражних керуючих, а також ефективне врегулювання засобів юридичного впливу на цю діяльність є важливим завданням, що вимагає всебічного наукового дослідження та вирішення.

Ступінь розробленості проблеми. Різні аспекти діяльності арбітражних керуючих та процедур неплатоспроможності загалом розглядались такими вченими, як К. Бабенок, Г. Фурик, Л. Талан, А. Пригуза, П. Пригуза, В. Юрченко, С. Чуча, В. Ткачов тощо.

Окреме дослідження правового статусу арбітражного керуючого було здійснене в дисертації Я.Г. Рябцевої в межах господарського права та процесу, після чого це питання не розглядалось детально в господарсько-правовій науці, а адміністративно-правові аспекти діяльності арбітражного керуючого не були предметом окремого дослідження взагалі.

Мета статті – сформулювати цілісне наукове уявлення про адміністративні правовідносини, суб'єктом яких є арбітражний керуючий і якими визначається його правовий статус як суб'єкта адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус арбітражного керуючого передбачає наявність прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, в тому числі гарантій реалізації обов'язків у вигляді юридичної відповідальності самого арбітражного керуючого за їх нена-

лежну реалізацію, а також повноважень арбітражного керуючого ініціювати притягнення до відповідальності осіб, що перешкоджають йому виконувати свої обов'язки та реалізовувати права. Очевидно, що така конструкція, як правовий статус, є неоднорідною і динамічною, реалізація якої має стільки особливостей, скільки є можливих окремих ситуацій і обставин, в яких арбітражний керуючий діє, використовуючи як чітко передбачені законом повноваження, так і міру та ступінь можливої дискреції, а також спонукаючи чи заохочуючи інших суб'єктів процедури використовувати надані їм законом повноваження.

Аналізуючи правовий статус арбітражного керуючого, відштовхуючись від думки О.Ю. Піддубного про приналежність поняття «правове становище» до органів і юридичних осіб і «правовий статус», насамперед, до фізичних осіб [1, с. 6], обґрунтованим було б вести мову саме про правовий статус арбітражного керуючого, а в межах цього дослідження – про адміністративно-правовий статус згаданого суб'єкта, оскільки участь арбітражного керуючого в господарському процесі має окрему господарсько-правову і господарсько-процесуальну природу і наслідки, що є предметом вивчення інших галузей правової науки. Дотримуючись взятої на озброєння гіпотези, варто обґрунтувати відмінність цілого комплексу правовідносин, які реалізуються за участю арбітражного керуючого, від безпосередньо господарсько-правових або господарсько-процесуальних.

Відмежування галузевої приналежності окремих правовідносин, що реалізуються в межах комплексу різногалузевих правовідносин, завжди є непростим завданням, оскільки всі правовідносини спрямовані на оптимальний ступінь впорядкованості і відповідності тим суспільним завданням, які вирішують відповідні суспільні відносини. Водночас такі завдання мають споріднений

і схожий характер, проте реалізуються за властивими тільки їм механізмами. Так, у нашій ситуації найбільш абстрактним завданням арбітражного керуючого є те саме, що і загалом завдання інституту правового регулювання неплатоспроможності, – адекватне управління майновими економічними відносинами, стимулювання і розвиток підприємницької ініціативи, недопущення тривалої стагнації, або сповільнення економічних відносин через накопичення безнадійної заборгованості, знаходження оптимального балансу між інтересами економічних суб'єктів та використання всіх можливостей для відновлення платоспроможності і діяльності економічних суб'єктів. Звичайно, ці завдання реалізуються як шляхом диспозитивного, так і шляхом імперативного правового регулювання, частина повноважень і завдань арбітражного керуючого пов'язана з пошуком економічного і юридичного консенсусу, а частина – з безпосередньо контрольними примусовими і сервісними повноваженнями, що здійснюються від імені держави.

Розмежовуючи цей комплекс повноважень, варто зазначити, що сучасне розуміння адміністративних правовідносин як публічно-сервісної діяльності значно розширює сформовані протягом минулих десятиліть, включаючи період незалежності України, підходи до адміністративного права як до суми санкцій статей Кодексу України про адміністративні правопорушення та норм, що регулюють діяльність правоохоронних органів і управлінську діяльність органів виконавчої влади. Таке традиційне розуміння є застарілим і не враховує всієї багатоманітності сучасних суспільних відносин і ролі та місця в них адміністративних правовідносин.

Із нашої точки зору, будь-яка суспільна інституція, покликана вирішувати і усувати протиріччя і конфлікти в суспільстві, підвищувати ступінь упорядкованості суспільних відносин, які постійно ускладнюються й удосконалюються, утворює своєю діяльністю, врегульованою нормами права, певний адміністративно правовий інститут. Це стосується різних державних органів, органів виконавчої влади, спеціалізованих органів з особливим статусом, усього, що можна об'єднати під терміном «публічна адміністрація», і не меншою мірою також недержавних суб'єктів, як-от різні саморегульовані громадські організації, органи суддівського самоврядування, організації адвокатів, нотаріусів, експертів та їх професійні спільноти, природоохоронні, антикорупційні громадські організації, організації у сфері захисту прав споживачів, органи медіації і посередництва у вирішенні трудових і господарських спорів тощо.

З огляду на зазначене, а також на те, що правовий статус арбітражного керуючого є багаторівневою і комплексною конструкцією, варто виділити ті його елементи, що формують адміністративно-правовий статус на основі адміністративно-правового регулювання та втілюють певну частину предмета і методу адміністративного права, який, як відомо, в сучасній літературі розуміється як

адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації щодо надання адміністративних послуг та адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації щодо здійснення управлінської (виконавчо-розпорядчої) діяльності [2, с. 9]. Немає жодних сумнівів, що діяльність арбітражних керуючих часто поширюється далеко за межі, окреслені індивідуальною господарською справою, оскільки банкрутство, або в широкому розумінні неплатоспроможність, – це завжди відображення цілого комплексу проблем (економічних, правових, політичних, соціально-демографічних, що впливають на рівень соціально-економічного розвитку і рівень життя в країні). Вирішення цих проблем можливе тільки одночасно на локальному і макрорівні як через процедуру відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, так і через формування оптимальних суспільних інституцій, однією з яких є, безперечно, інститут діяльності арбітражного керуючого.

Не секрет, що ті глобальні проблеми окремих регіонів нашої країни, які нині розгортаються за трагічним сценарієм, викликані не в останню чергу багаторічним ігноруванням соціально-економічних проблем і багаторічною експлуатацією завідомо збиткових підприємств, інфраструктурних секторів і цілих галузей економіки, пропущених можливостей непопулярних, але радикальних змін у структурі господарювання, через відповідні юридичні процедури, в тому числі в межах законодавства про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, які, будучи застосованими масштарно і своєчасно, могли б розвернути економіку цих регіонів із хибного шляху дотацій і заганяння проблем у глухий кут.

Таким чином, для з'ясування структури адміністративно-правового інституту правового статусу арбітражного керуючого в межах цього дослідження необхідно серед прав, обов'язків і відповідальності арбітражного керуючого виділити і дослідити ті права і обов'язки, реалізація і виконання яких регламентуються нормами адміністративного права, а також адміністративну відповідальність у вигляді адміністративного стягнення як особливого виду адміністративного примусу [2, с. 161], що застосовується за корупційні правопорушення, порушення трудового, природоохоронного та іншого законодавства та прямо передбачено диспозиціями статей КУпАП, та адміністративну відповідальність арбітражного керуючого в широкому розумінні як відповідальність за свої рішення, дії чи бездіяльність, що може наступати у вигляді специфічних організаційно правових наслідків, тобто інших видів адміністративного примусу, аніж санкції особливої частини КУпАП. Саме в такому вигляді – специфічні права і обов'язки в межах адміністративного права і специфіка адміністративної відповідальності, включаючи всі її аспекти, – можна буде вести мову про самостійний правовий інститут адміністративно-правового статусу арбітражного керуючого.

З нашої точки зору елементами такого правового інституту, що породжують особли-

ві права й обов'язки арбітражного керуючого, є наявність характерних для предмета адміністративного права владних відносин у сфері публічного управління, а саме тих, де арбітражний керуючий діє не як посадова особа, що реалізує господарські повноваження від імені суб'єкта, що перебуває у стані процедури відновлення платоспроможності, і не як суб'єкт господарського процесу під час розгляду господарським судом справи про відновлення платоспроможності, і навіть не під час здійснення процедури відбору того чи іншого арбітражного керуючого, якому доручається ведення цих процедур, хоча вже навіть ці згадані правовідносини мають відчутний державно-владний елемент, прописаний імперативний механізм у межах господарського чи господарсько-процесуального права, на який не впливає ані процесуальний розсуд суду, ані господарські диспозитивні інтереси учасників справи.

Досліджені, натомість, мають бути такі відносини, в яких відбувається набуття особою правового статусу арбітражного керуючого, взаємовідносини з уповноваженими державними органами із загальних питань здійснення своєї діяльності, подання і розгляд скарг на дії і рішення арбітражного керуючого, процедури підготовки і подання звітності, проходження планових і позапланових перевірок, правові засади періодичного підвищення кваліфікації арбітражними керуючими з метою підтвердження права на подальше зайняття діяльністю, особливості функціонування саморегулювальної професійної організації арбітражних керуючих, наслідком реалізації яких є забезпечення належного функціонування суспільно-правового інституту діяльності арбітражних керуючих.

Спеціальним законом є Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [3]. Згідно з визначенням, яке містить абз. 1 ч. 1 ст. 1 цього Закону, арбітражний керуючий – фізична особа, призначена господарським судом у встановленому порядку у справі про банкрутство як розпорядник майна, керуючий санацією або ліквідатор із числа осіб, які отримали відповідне свідоцтво і внесені до Єдиного реєстру арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів) України. Закон трактує арбітражного керуючого виключно як особу, що бере участь у конкретній господарській справі, призначену з числа осіб, що мають відповідне свідоцтво та внесені до відповідного реєстру.

Очевидно, що перша частина цього визначення відображає розуміння господарсько-правового статусу арбітражного керуючого як учасника безпосередньо господарського процесу та господарських процедур, що виникають у зв'язку з особливим статусом боржника. Підтвердженням такої думки є абз. 16 ч. 1 тієї ж статті, в якій арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор) перераховується серед учасників у справі про банкрутство. Крім того, якщо трактувати ці норми буквально, то якщо така особа не призначена господарським

судом у жодній справі про банкрутство, то вона і не є арбітражним керуючим на цей конкретний момент часу, а просто належить до осіб, які мають відповідне посвідчення та внесені до відповідного реєстру, чи, іншими словами, особа, яка наділена правоздатністю арбітражного керуючого, проте дієздатність якої як арбітражного керуючого пов'язується з певним юридичним фактом.

Проте є й правовідносини з підготовки і подання звітності, підвищення кваліфікації, контрольні провадження, прямо не пов'язані з поточною господарською справою, в яких арбітражний керуючий є стороною, має права і обов'язки, і це навіть не враховуючи численних «побічних» правовідносин адміністративно-правового характеру, що виникають в арбітражного керуючого через його участь у конкретній господарській справі.

Таким чином, підтверджується гіпотеза про те, що правовий статус арбітражного керуючого – це завжди атрибут динаміки реалізації різногалузевих правовідносин і тільки тією мірою, якою суб'єкт бере участь у правовідносинах, у нашій ситуації – в адміністративних правовідносинах, ми можемо досліджувати його правовий (адміністративно-правовий) статус.

Поза межами господарського процесу існує значний масив правовідносин, які опосередковують діяльність арбітражного керуючого і не мають відношення ані до майнових інтересів учасників справ про банкрутство, ані до господарсько-процесуальних повноважень сторони у такій справі. А це вже інший масив правовідносин, який так само, як і господарські правовідносини, спрямований на реалізацію суспільного призначення арбітражного керуючого, проте прямо не пов'язаний із жодною господарською справою.

Ці правовідносини за своїм змістом вкладаються в предмет адміністративного права в частині здійснення управлінської і організаційної діяльності в суспільстві, створення і забезпечення належної роботи важливих соціальних інститутів і являють собою інститут адміністративно-правового статусу арбітражного керуючого. І, звичайно, немає нічого дивного в тому, що ці адміністративно-правові аспекти правового статусу арбітражного керуючого залишилися поза законодавчим визначенням галузевого господарсько-правового законодавчого акта, адже він має своє вузькогалузеве призначення, а для формування цілісного уявлення про адміністративно-правове регулювання діяльності арбітражних керуючих необхідно досліджувати, зокрема, і галузеве адміністративне законодавство.

Так, К. Бабенко виділяє кілька функцій арбітражного керуючого, в тому числі соціальну і контролюючу, а також якоюсь мірою належить до них функція управління державним сектором економіки, що означає дещо специфічні завдання, оскільки, приміром, функцію управління приватним сектором економіки автор виділяти не схильний [4, с. 79–80].

Прикладом може бути діяльність арбітражного керуючого щодо передачі органам місцевого самоврядування об'єктів комунальної

інфраструктури, які забезпечують функціонування територіальної громади, задоволення культурних і побутових інтересів громадян. Виникає питання: як агент чий інтересів діє в такому разі арбітражний керуючий? І відповіддю на нього буде реалізація суспільного, публічно-правового інтересу у сфері державного управління, що, своєю чергою, також дає змогу визначити ці правовідносини як адміністративно-правові.

Проте навіть стосовно тих правовідносин, що однозначно кваліфікуються як господарсько-правові та господарсько-процесуальні, необхідний постійний державний контроль за неухильним слідуванням арбітражного керуючого приписам законодавства.

Тобто держава не забезпечує і не гарантує стовідсоткове задоволення претензій кредиторів (за винятком окремих випадків, спеціально передбачених законом), а натомість має забезпечити умови, за яких проблема неплатоспроможності вирішується оптимальним чином між кредиторами і боржником, і в той же час на користь суспільним інтересам виведення з ринку неефективних суб'єктів і припинення безнадійних зобов'язань.

На публічному характері діяльності і, відповідно, особливому правовому становищі арбітражного керуючого наголошують Л. Талан [5] та Г. Фурик, розглядаючи, зокрема, питання «прирівняння» арбітражного керуючого до службової особи боржника, яке, втім, так і не вирішене остаточно [6, с. 46–47].

За своїм характером нагляд та контроль розпорядника майна є публічним та імперативним, не залежить від волевиявлення боржника та його органів, має публічний характер, має на меті забезпечення прав та інтересів як боржника, так і його кредиторів [7, с. 34].

У спеціалізованій літературі зазначається, що, згідно з чинним законодавством, суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення також є особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій, інші особи в установлених законом випадках). Разом із тим зазначено, що недостатня законодавча урегульованість діяльності арбітражних керуючих та відсутність системного аналізу стану справ у цій сфері створюють умови для порушення законодавства та зловживань під час проведення процедур банкрутства, упередженості дій арбітражних керуючих на користь окремих кредиторів [8].

Окремі трудові аспекти правовідносин у ситуаціях, коли арбітражним судом може бути накладено заборону на вчинення угод без погодження з арбітражним керуючим, або, наприклад, у разі відсторонення керівника від посади і передачі повноважень щодо оперативного управління підприємством арбітражному керуючому, позначені в діяльності арбітражного керуючого [9, с. 21], проте, що є слушним, стосуються лише окремих аспектів

взаємовідносин на підприємстві, які не впливають на загальну мету і результат діяльності арбітражного керуючого і не є визначальними для такої діяльності.

Водночас особливий адміністративно-правовий статус арбітражного керуючого проявляється в реалізації правовідносин його з господарським судом, що, сам не будучи органом державного управління, контролю чи нагляду, через свою взаємодію з арбітражним керуючим опосередковано ці функції приймає тільки у справах про банкрутство.

Ще одним особливим компонентом адміністративно-правового статусу арбітражного керуючого є його інституціональна взаємодія з органами державного управління і контролю у сфері банкрутства, тобто перебування під організуючим впливом і контролем з боку державних органів.

Є також підходи, за якими вважається, що арбітражний керуючий надає послуги боржнику, або має подвійне правове становище: з одного боку, виконує функції керівника боржника, з іншого боку – спеціального суб'єкта інституту неспроможності [10, с. 101]. Хоча, на нашу думку, тією ж мірою ця посадова особа надає послуги і кредиторам, і певною мірою державі, оскільки трактовка надання послуг боржнику є дещо звуженою. Припустимо, коли такі послуги поетапно ведуть до ліквідації боржника, важко розцінювати такі дії як послугу самому боржникові, в найкращому разі – його засновникам, які таким чином позбавляються проблемного активу.

Висновки. Отже, арбітражний керуючий наділений комплексним правовим статусом, що реалізується у різногалузевих правовідносинах, значна частина яких є адміністративно-правовими, тому є підстави для виділення і дослідження інституту адміністративно-правового статусу арбітражного керуючого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Піддубний О.Ю. Правове становище сільськогосподарських інспекцій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2007. 21 с.
2. Адміністративне право України. Т.І. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / В.В. Галуцько, В.І. Курило, С.О. Короєд та ін.; за ред. проф. В.В. Галуцька. Херсон: Грінв Д.С., 2015. 272 с.
3. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 р. № 2343-12. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 31. Ст. 440.
4. Бабенко К. Діяльність арбітражних керуючих як об'єкт державного регулювання. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2012. № 2. С. 76–84.
5. Талан Л.Г. Арбітражний керуючий, його статус і повноваження у різних процедурах справи про банкрутство відповідно до Закону України «цвлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції від 22.12.2011 р. URL: http://aam.net.ua/view_post.php?article=ak-status-povnovazhennya-u-spravi-pro-bankrutstvo.
6. Фурик Г.Ю. Правове становище арбітражного керуючого. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: Матеріали щорічної звітної конференції студентів, магістрантів та аспірантів Міжнародного гуманітарного університету 16 травня 2014 року. 2014. Вип. 22. Ч. II. С. 46–49.

7. Пригуза П.Д., Пригуза А.П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» Херсон: Видавництво «ТДС», 2013. 304 с.

8. Юрченко В.Я. Відповідальність арбітражного керуючого. Інновації та традиції в науковій думці: Матеріали наук. конф. Київ. Випуск 16. 18.08.16. URL://<http://int-konf.org/pravo>.

9. Чуча С.Ю. Арбитражный управляющий и руководитель должника как субъекты трудовых отношений. Рос. юстиция. 2000. № 12. С. 20–23.

10. Ткачев В.Н. Несостоятельность (банкротство) особах категорій суб'єктів конкурсного права: теоретические и практические проблемы правового регулирования. М. ВолтерсКлувер, 2007. 368 с.

СЕКЦІЯ 7 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.222.4/343.4+347.5

«ГРУБА НЕОБЕРЕЖНІСТЬ ПОТЕРПІЛОГО» ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Бахуринська О.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз кримінально-правового змісту поняття «груба необережність потерпілого» з урахуванням підходів судової практики, а також теоретичних положень науки цивільного права. Особливу увагу автор приділяє проявам грубої необережності потерпілого у злочинах проти безпеки виробництва, передбачених розділом X Особливої частини Кримінального кодексу України. Наголошується на проблемі визначення у кримінальному праві критеріїв оцінки проявів грубої необережності потерпілого.

Ключові слова: вина потерпілого, груба необережність, легковажність, недбалість, злочини проти безпеки виробництва.

В статье анализируется уголовно-правовое содержание понятия «грубая неосторожность потерпевшего» с учетом подходов судебной практики, а также теоретических положений науки гражданского права. Особое внимание автор уделяет проявлениям грубой неосторожности в преступлениях против безопасности производства, предусмотренных разделом X Особенной части Уголовного кодекса Украины. Автор подчеркивает проблему определения в уголовном праве критериев оценки проявлений грубой неосторожности потерпевшего.

Ключевые слова: вина потерпевшего, грубая неосторожность, легкомыслие, небрежность, преступления против безопасности производства.

Bakhurynska O.O. THE «VICTIM'S GROSS NEGLIGENCE» AS A CRIMINAL LAW CATEGORY

The article analyzes of criminal-legal meaning of the concept of «victim's gross negligence», taking into account approaches of judicial practice, as well as theoretical provisions of civil law science. The author pays separate attention to cases of the victim's gross negligence in crimes against the safety of production under section X of the Special part of Criminal code of Ukraine. The author emphasizes the problem to determine the assessment criteria of the victim's gross negligence in criminal law.

Key words: contributory guilt, gross negligence, carelessness, negligence, occupational safety crimes.

Постановка проблеми. У кримінальному праві в контексті визначення та аналізу таких понять, як «неправомірна поведінка потерпілого», «необережна поведінка потерпілого», «вина потерпілого» згадується і поняття «груба необережність потерпілого». Переважно ці поняття застосовуються у процесі оцінки детермінуючої ролі поведінки потерпілої особи у вчиненні злочину та визначенні можливого впливу такої поведінки на кримінальну відповідальність особи, яка обвинувачується у спричиненні потерпілому шкоди.

У національному кримінальному законодавстві поняття «груба необережність» немає і, відповідно, немає орієнтирів для розуміння його сутності та кримінально-правового значення. При цьому кримінально-правова доктрина та правозастосовча практика «грубу необережність потерпілого» розглядають як обставину, що має враховуватися під час призначення обвинуваченій особі пом'якшеного покарання.

Ступінь розробленості проблеми. Неправомірна необережна поведінка потерпіло-

го є поширеним детермінуючим фактором під час вчинення багатьох видів злочинів. Серед них – і злочини проти безпеки виробництва. До проблеми впливу поведінки потерпілого в даній категорії злочинів у своїх наукових працях зверталися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Борисов В.І., Зінченко Е.М., Лановенко І.П., Чангулі Г.П., Крайник Г.С., Пащенко О.О., Таран О.В., Грінберг М.С., Тяжкова І.М. тощо. Але поняття «груба необережність потерпілого» не стало предметом більш пильної уваги криміналістів, на відміну від численних дослідників цивільно-правових проблем вини потерпілого, серед яких Антімонов Б.С., Боброва Д.В., Іоффе О.С., Канзафарова І.С., Карнаух Б.М., Матвеев Г.К., Отрадна О.О., Церковна О.В. та багато інших.

Метою цієї статті є з'ясування кримінально-правового розуміння поняття «груба необережність потерпілого» з урахуванням теоретичних висновків представників цивілістичної науки, а також тенденцій судової практики.

Виклад основного матеріалу. Пленум Верховного Суду України в постанові

№ 7 від 12 червня 2009 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» в п. 3 роз'яснює: «звернути увагу судів на необхідність поліпшення якості судового розгляду справ цієї категорії з метою забезпечення ретельного, всебічного дослідження всіх обставин справи, виявлення всіх осіб, які вчинили злочин, визначення ступеня їх винності, встановлення причинного зв'язку між діянням підсудного та суспільно-небезпечними наслідками, що настали або могли настати. Якщо буде встановлено, що потерпілий допустив грубу необережність, то в разі визнання підсудного винним у вчиненні злочину необхідно враховувати цю обставину при призначенні покарання». З цього положення випливає, що виділяється окремий ступінь необережності, який повинен мати кримінально-правове значення щодо окремої категорії злочинів.

У зв'язку із введенням Пленумом Верховного Суду України оціночного поняття «груба необережність потерпілого», з яким необхідно пов'язувати кримінально-правові наслідки для особи, яка є суб'єктом порушення вимог безпеки виробництва, постає ряд питань, зокрема: про зміст даного поняття та його співвідношення з положеннями ст. 25 Кримінального кодексу (далі – КК) України, про критерії відмежування грубої необережності від «негрубої», про вплив «вини потерпілого» на кримінальну відповідальність обвинуваченого у випадках, коли необережність потерпілого не є «грубою» тощо.

У науці кримінального права також немає конкретних відповідей на ці питання. Науковці, які досліджували питання кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки виробництва, поняття «груба необережність потерпілого» часто вживають поряд з поняттями «вина потерпілого», «поведінка потерпілого», «необережність потерпілого», «грубе порушення потерпілим (правил безпеки)» у схожому аспекті або взагалі як синонім [1; 2; 3].

Наприклад, В.І. Борисов та Г.С. Крайник зазначають: «При вирішенні питання про відповідальність за ст. 272 КК України необхідно враховувати поведінку (вину) потерпілого. Часто нещасні випадки на виробництві настають з вини (через грубу необережність) потерпілого <...>» (елементи тексту виділені мною – О.Б.) [3, с. 136].

Диференціюючи прояви поведінки потерпілого у злочинних порушеннях правил охорони праці, М.С. Шалумов виділяє, зокрема: необережність, поєднану із суттєвими порушеннями зазначених правил з боку відповідальних за їх дотримання осіб, та грубу необережність [4, с. 10], таким чином формулюючи два окремі оціночні поняття.

Під час визначення поняття «груба необережність потерпілого» у злочинах проти безпеки виробництва необхідно враховувати те, що дане поняття розглядається «в орбіті» поняття «вина потерпілого», яке, через його умовний характер, не можна визначати як виключно психологічну категорію згідно з положеннями ст. ст. 23–25 КК України, і під якою розуміють неправомірну поведінку по-

терпілого, яка перебуває у причинному зв'язку з порушенням вимог безпеки виробництва особою, зобов'язаною забезпечити їх дотримання, та суспільно небезпечними наслідками, і в якій виявляється легковажність чи недбалість з боку потерпілого.

У криміналістичній літературі пропонується для визначення поняття «груба необережність потерпілого» та відмежування «грубої необережності» від так званої «простої (легкої)» використовувати більш чіткі орієнтири, якими можна було б послуговуватися на практиці, і запозичити для цього орієнтири цивілістичної науки. Так, Е.М. Зінченко, досліджуючи проблеми кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки гірничих робіт, зазначав, що «оскільки кримінальне законодавство не передбачає поняття «вини потерпілого», і це призводить до певних труднощів при визначенні ступеню вини порушника правил безпеки та потерпілого <...>, слідство та суд для уникнення об'єктивного інкримінування повинні скористатися тими ж критеріями, якими керуються суди при розгляді цивільних та трудових справ зі змішаною відповідальністю» [5, с. 82]. При цьому науковець підтримує запропоноване у свій час Н.Ф. Кузнецовою внесення до кримінального закону норми, схожої за змістом з нормою цивільного законодавства про врахування грубої необережності потерпілого під час встановлення розміру відшкодування шкоди [6, с. 95].

Цивільне законодавство в деліктних зобов'язаннях критерієм врахування неправомірної поведінки потерпілого під час встановлення відповідальності заподіювача шкоди визнає ступінь вини потерпілого як обов'язкову умову в разі встановлення розміру відшкодування шкоди, завданої фізичною особою. Згідно з ч. 2 ст. 1193 Цивільного кодексу України, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Але й в цьому випадку немає нормативного роз'яснення змісту аналізованого поняття. У п. 7 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 березня 2013 року «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» зазначається, що підставою для зменшення розміру відшкодування може бути груба необережність потерпілого, а не проста необачність, і як приклади наводяться тільки окремі прояви грубої необережності – перебування в нетверезому стані, нехтування правилами безпеки руху тощо.

Таким чином, цивільне право, згідно з пануючим підходом, розрізняє грубу необережність та просту (інколи вживається термін «легка») необережність (або ж необачність) як прояви необережної вини в поведінці потерпілого.

На висновки цивілістів щодо критеріїв розмежування ступенів необережності певний

вплив здійснила наука кримінального права – запозичення цивільним правом кримінально-правових конструкцій необережної форми вини визнається раціональним та корисним, а їх точність перевірена часом; при цьому груба необережність кореспондує за змістом зі злочинною самовпевненістю (ч. 2 ст. 25 КК України), а проста – зі злочинною недбалістю (ч. 3 ст. 25 КК України) [7, с. 65].

Все ж більшість цивілістів пропонують розглядати поняття грубої та простої необережності, враховуючи (а не застосовуючи беззастережно) положення кримінального права з певною цивільно-правовою специфікою, заснованою на положеннях римського права. Така специфіка, перш за все, обумовлена цивілістичним поняттям вини, в якому, на відміну від кримінально-правового, багато науковців* вбачають і об'єктивістський, «поведінковий» аспект, хоча наголошують і на суб'єктивних, заснованих на психологічній концепції, аспектах психічного ставлення особи до своєї поведінки [8]. З урахуванням положень ст. ст. 3 та 614 ЦК України, для цілей деліктного права вини визначають як невияв особою розумної обачності, тобто нежиття тих застережних заходів для запобігання шкоді, яких від неї було розумним очікувати [9, с. 225]: за наявності умислу – нежиття таких заходів з передбаченням настання шкідливих наслідків і бажанням чи свідомим припущенням їх настання; в разі необережності – нежиття таких заходів через недостатність вольової активності чи інтелектуального напруження, невиявлення належної обачності, розважливості, дбайливості й передбачуваності за можливості їх виявлення для запобігання спричиненню шкоди.

Для розмежування грубої та простої (легкої) необережності цивілісти, спираючись на об'єктивний та суб'єктивний підходи, за якими здійснюється «порівняння поведінки особи з певним зразком, юридичним еталоном поведінки» [10, с. 16], а також оцінка ступеню та обсягу передбачення особою настання шкоди, переважно пропонують застосовувати такі критерії, як ступінь вини – міру обачності чи дбайливості, а також характеристику вжитих та очікуваних застережних заходів [9, с. 227–229; 10, с. 17; 11, с. 13; 12, с. 376; 13, с. 299].

Зокрема, на думку І.В. Бурлаки, груба необережність потерпілого має місце тоді,

коли потерпілий через свою необачність не вживає звичайних, елементарних заходів для відвернення шкоди, які мав би вжити на його місці кожен. Під легкою необережністю автор розуміє нежиття потерпілим спеціальних, більш складних заходів, які б вжила для відвернення шкоди не кожна середньостатистична особа, а більш уважний і обачний учасник цивільних відносин [11, с. 13].

Аналіз цивілістичної літератури свідчить, що в цілому під «грубою необережністю потерпілого» розуміють прояви легковажності або недбалості в поведінці особи, в якій виявляється порушення принципу розумності і нехтування елементарними вимогами обачності, дбайливості, сумлінності та навіть правомірності поведінки, легковажне чи безвідповідальне ігнорування очевидного ризику спричинення шкоди, що характеризуються нежиттям або недостатнім здійсненням заходів, які вимагаються в конкретній ситуації, що в результаті призвело до настання шкідливих наслідків. «Деякі можливості, аби бути поміченими, потребують неабияких інтелектуальних зусиль і пильності, тим часом як інші – очевидні й лежать на поверхні. Недогледіти перших – певніше легка необережність, тоді як не скористатися другими – певніше груба», – зауважує Б.П. Карнаух [9, с. 228].

На думку авторів одного з науково-практичних коментарів до Цивільного кодексу України, під грубою необережністю зазвичай необхідно розуміти самовпевненість, оскільки будь-яких інших, більш визначених критеріїв грубої необережності законодавство не встановлює. Однак завжди розуміти самовпевненість як грубу необережність, не можна [14].

Уточнюючи специфічність змісту грубої необережності потерпілого в цивільному праві, О.С. Йоффе так само не бачить підстав ототожнювати грубу необережність із самовпевненістю і зазначає, що груба необережна вина в її цивілістичному розумінні не обмежується тільки самовпевненістю. Вона може бути недбалою (у криміналістичному розумінні) та все ж вона стає грубою необережністю, коли за обставин справи суд дійде висновку, що вона досягла необхідного ступеню конкретності [12, с. 376].

Вивчення тенденцій судової практики у кримінальних справах про злочини проти безпеки виробництва та цивільних справ про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, показує, що суди, частіше за все, оцінюють як грубу необережність таку поведінку потерпілого, яка фактично проявляється в самочинних діях, легковажному нехтуванні елементарними правилами безпеки і одночасно є грубим порушенням потерпілим тих чи інших нормативно-правових вимог безпеки виробництва.

Так, Апеляційний суд Запорізької області в ухвалі від 02.06.2014 р., на підтвердження висновку Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 30.07.2012 р. про визнання однією з обставин, що пом'якшує покарання, необережної поведінки потерпілого, у кримінальній справі з обвинувачення службової особи підприємства за ч. 2 ст. 272 КК України, встановив наступне. Об-

* Окремі цивілісти, зокрема І.С. Кантафарова, вважають, що конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою, а поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології; у зв'язку з цим автор наполягає, що визначення вини в цивільному праві повинно ґрунтуватися на «психологічній», а не на «поведінковій» концепції вини, оскільки термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології в кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти // Кантафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2007. С. 25.

винувачений, інженер-механік фермерського господарства, в порушення низки нормативно-правових актів з охорони праці допущено до виконання робіт з підвищеною небезпекою, пов'язаних з накачуванням колісних шин сільськогосподарської техніки, потерпілого – тракториста цього ж господарства, не проконтролювавши наявність контрольно-вимірюючого пристрою, захисних огорожень та відсутність пошкодження колеса трактора, накачуванням якого займався потерпілий. Внаслідок вибуху, який стався внаслідок перевищення тиску в шині колеса під час її накачування, потерпілий був смертельно травмований. При цьому суд підтвердив, спираючись на висновок технічної експертизи № 5200/21 від 18.12.2013 р., що потерпілий, порушивши ряд вимог безпеки, передбачених Правилами охорони праці під час технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання с\г виробництва (п. п. 7.14.11, 7.14.19 і 7.14.19, 7.14.42), Інструкцією з охорони праці № 9 під час виконання шиномонтажних робіт (п. п. 2.1, 2.9, 2.10, 3.1, 3.3, 3.7), Інструкцією з охорони праці для тракториста-машиніста с\г виробництва (п. 2.6.3), допустив грубу небережність, що проявилася в неповідомленні про несправність колеса трактора, невикористанні манометра для контролю рівня атмосферного тиску в шині, в монтуванні шини на диск колеса, який мав явні механічні пошкодження. Даний висновок про наявність у діях потерпілого грубої небережності суд апеляційної інстанції врахував і для вирішення питання про застосування ст. 1193 ЦК України під час встановлення розміру відшкодування шкоди [15].

Рішенням Голосіївського районного суду м. Києва в цивільній справі № 752/997/15-ц від 09.11.2015 р. за позовом про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, поведінку позивача було визнано грубою небережністю і на підставі ч. 2 ст. 1193 ЦК України враховано як обставину, що впливає на визначення розміру відшкодування моральної шкоди. На підтвердження цього суд встановив, що в березні 2014 року позивач (потерпілий), перебуваючи на станції технічного обслуговування автомобілів, що належить відповідачу – ФОП С., самовільно, без дозволу працівників підприємства, в їхню відсутність зайшов до робочої зони, де здійснювалися роботи з підвищеною небезпекою, а саме – накачування колеса автомобіля КАМАЗ. Штопорним кільцем, що відірвалося від колеса зазначеного автомобіля, позивач був травмований. Судом встановлено, що шкода здоров'ю позивача спричинена внаслідок його грубих небережних дій і нехтування попереджувальними знаками щодо заборони перебування в робочих зонах сторонніх осіб, якими були позначені всі зони СТО, де проводяться роботи з технічного обслуговування автомобілів [16].

Зазначені підходи, притаманні судовій практиці, можна прослідкувати й у кримінально-правовій доктрині [1; 2]. Так, зокрема, М.С. Брайнін та С.А. Квелідзе проявами «вини потерпілого» як обставини, що викликає вину особи, відповідальної за дотримання техніки безпеки, визначають «грубу необе-

режність або порушення потерпілим правил техніки безпеки і лише за умови, якщо потерпілий діяв самочинно, всупереч вказівкам адміністрації <...>» [2, с. 83].

Таким чином, поділ небережності на грубу та просту, властивий сучасному цивілістичному підходу, спирається на ступінь проявленої потерпілим під час вчинення певних дій легковажності, нерозумної ризиковості, неуважності, непередбачливості та недбайливості, за яких особа передбачає можливість настання шкідливих наслідків і при цьому легковажно розраховує на їх відвернення, або ж не передбачає таких наслідків, хоча повинна і могла їх передбачити. Цивілісти пропонують певні орієнтири для суду, які можуть бути враховані під час визначення, чи була грубою допущена потерпілим небережність, зокрема: наскільки очевидними й доступними були заходи обачності, яких слід було вжити, аби уникнути шкоди; яких застережних заходів потерпілий вжив; наскільки конкретним було передбачення шкідливого наслідку; чи не заважала ситуація, що склалася, врівноважено прийняти рішення, через, приміром, стрімкість і надзвичайність подій, котрі розгорталися, наявність загрози життю, здоров'ю тощо; інші обставини, котрі можуть мати значення (наприклад, стан сп'яніння) тощо [9, с. 229].

У будь-якому разі розмежування ступенів небережності пов'язується з аналізом розумної поведінки, дбайливості, передбачливості, уважності та обачності тощо, виявлених чи невиявлених потерпілим у кожному конкретному випадку. Складність полягає в тому, що практично вкрай важко провести чітку межу між цими поняттями в тих чи інших обставинах, визначити ступінь передбачливості, дбайливості та обачності тощо, виявлених конкретною особою. Всі ці питання віддаються на розсуд суду і, в кінцевому підсумку, їх вирішення залежить від правосвідомості судді.

В цьому аспекті цілком справедливим є зауваження цивілістів, що законодавець свідомо відійшов від формально досить суворо визначених понять самовпевненості та недбалості, став вживати оціночне поняття грубої небережності, щоб дати суду можливість під час вирішення спорів у більшій мірі врахувати всі обставини справи в разі кваліфікації поведінки боржника [14].

Висновки. З урахуванням зазначеного, уявляється некоректним вважати положення п. 3 постанови № 7 Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва». Використання в даному положенні аналізованого оціночного поняття як вимоги, якою повинні керуватися суди під час призначення покарання в разі визнання підсудного винним у вчиненні злочину, не свідчить про невизначеність у цій частині змісту положення п. 3, оскільки різноманітність проявів небережної поведінки потерпілого у злочинах проти безпеки виробництва робить неможливим встановлення чітких критерізованих орієнтирів визначення ознак грубої небережності потерпілого. У слідчій

та судовій практиці, з урахуванням галузевої специфіки, цілком можуть бути застосовані критерії встановлення в поведінці потерпілого ознак грубої необережності, запропоновані цивілістами для «своїх потреб», але певної проблемності у правозастосуванні, очевидно, уникнути не вдасться.

Не менш проблемним і, відповідно, перспективним для окремого дослідження уявляється питання про доцільність передбаченого у вищезазначеній постанові Пленуму Верховного Суду України обмеження щодо врахування поведінки потерпілого у злочині під час призначення покарання обвинуваченому лише у випадку, коли вона є грубою необережністю, а також питання місця «вини потерпілого» в необережних злочинах у системі нормативно визначених обставин, які впливають на кримінальну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лановенко І.П. Кримінальна відповідальність за порушення правил техніки безпеки у промисловості. К.: вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.
2. Брайнин М.С., Квелидзе С.А. Уголовно-правовая охрана безопасности труда в СССР. М.: Юридическая литература, 1977. 143 с.
3. Борисов В.І., Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 296 с.
4. Шалумов М. Оценка поведения потерпевшего по делам о нарушениях правил охраны труда. Советская юстиция. 1989. № 20. С.10.
5. Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. Киев–Донецк: «Вища школа», 1979. 148 с.
6. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М.: изд. Моск. ун-та, 1969. 232 с.
7. Церковна О.В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. Університетські наукові записки. 2010. № 4. С. 63–68.
8. Науково–практичний коментар до Цивільного кодексу України / Ю.В. Амірова, Е.М. Багач, Н.В. Безсмертна та ін. К.: ЭУЭ-вид-во ІАЦ «Ліга», ТОВ «Ліга Закон», 2009. Доступ із системи інформаційно-правового забезпечення ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ 8.1.1 (дата звернення 04.02.2018).
9. Карнаух Б.П. Вина потерпілого в деліктному праві. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 64. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 223–230.
10. Гарамита В.В. Вина как основание гражданско-правовой ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2008. 18 с.
11. Бурлака І.В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Х., 2015. 22 с.
12. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 Т. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. Т. 1. 610 с.
13. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. К: изд-во Киев. гос ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1955. 307 с.
14. Науково–практичний коментар до цивільного законодавства України / Ярема А.Г., Карабань В.Я., Кривенко В.В., Ротань В.Г. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 2. 864 с. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/135-vg>.
15. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 02.06.2014 р. у справі № 1–200/2011 / Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39091563#> (дата звернення: 08.02.2018).
16. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 09.11.2015 р. у справі № 752/997/15–ц / Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53463604> (дата звернення: 08.02.2018).

УДК 342.723

ЗЛОЧИНИ У СФЕРИ МЕДИЧНОЇ ТА ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Берзіна А.Б., к. ю. н., старший викладач
кафедри судової медицини та медичного права
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

У статті аналізуються злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. За допомогою порівняльно-правового методу дослідження порівнюється правове регулювання злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності у кримінальних кодексах України, Республіки Казахстан та Грузії. Акцентується увага на позитивних і негативних моментах правового регулювання цієї категорії злочинів у кримінальних кодексах зазначених держав.

Ключові слова: медичні злочини, фармацевтичні злочини, кримінальна відповідальність, Кримінальний кодекс України, суб'єкти злочинів.

В статье анализируются преступления в сфере медицинской и фармацевтической деятельности. С помощью сравнительно-правового метода исследования сравнивается правовое регулирование преступлений в сфере медицинской и фармацевтической деятельности в уголовных кодексах Украины, Республики Казахстан и Грузии. Акцентируется внимание на положительных и отрицательных моментах правового регулирования этой категории преступлений в уголовных кодексах указанных государств.

Ключевые слова: медицинские преступления, фармацевтические преступления, уголовная ответственность, Уголовный кодекс Украины, субъекты преступлений.

Berzina A.B. CRIMES IN THE FIELD OF MEDICINE AND PHARMACEUTICAL ACTIVITY: COMPARATIVE ASPECTS

The article analyzes crimes in the field of medical and pharmaceutical activity. Using comparative legal research method compared regulation crimes in the field of medical and pharmaceutical activity in the Criminal Code of Ukraine, Kazakhstan and Georgia. Attention is focused on the positive and negative regulation of this category of crimes in the criminal codes of these countries.

Key words: medical crimes, pharmaceutical crimes, criminal liability, Criminal code of Ukraine, subjects of crimes.

Постановка проблеми. Забезпечення права кожного на медичну допомогу та послуги належної якості та в належному обсязі є одним з обов'язків держави. Саме охорона здоров'я є пріоритетним напрямом політики держави, що обумовлено його особливою соціальною значущістю. В основі цього напрямку лежить пріоритет збереження життя і здоров'я кожного. Водночас акцентується увага на важливості нормативно-правового регулювання сфери охорони здоров'я, з тим, щоб будь-який учасник медичних правовідносин мав змогу не тільки вимагати належної, доступної та якісної медицини, але й захистити права, свободи та законні інтереси у випадку їх порушення.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематика медичних правовідносин у цілому та злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності зокрема знайшла своє наукове висвітлення у П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, В.І. Борисова, Ю.В. Бауліна, В.К. Грищука, Р.Ю. Гревцової, Н.О. Гурорової, П.П. Матишевського, В.О. Навроцького, В.М. Пашкова, І.Я. Сенюти, С.Г. Стеценка, В.В. Сташиса, Є.В. Фесенко та ін. Зважаючи на актуальність вивчення особливостей кримінально-правової охорони у сфері медичної та фармацевтичної діяльності, доцільним є подальше дослідження обраної тематики.

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу складів злочинів у медичній та фармацевтичній діяльності за

законодавством України та деяких іноземних держав, де найбільш вдало та якісно визначені та систематизовані склади злочинів у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження складів злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності пропонується зупинитись саме на так званих професійних медичних та фармацевтичних злочинах, тобто тих, де суб'єктом виступає медичний або фармацевтичний працівник, та які пов'язані з безпосереднім невиконанням або неналежним виконанням їхніх професійних обов'язків. Під професійними медичними або фармацевтичними злочинами пропонується розглядати такі умисні або необережні діяння, які вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками під час виконання ними своїх професійних обов'язків, а також особою, яка не має права на зайняття медичною чи фармацевтичною діяльністю, однак провадить її.

Здійснюючи порівняння вітчизняного кримінального законодавства із закордонним, можна проаналізувати закономірності правового розвитку інституту кримінальної відповідальності за злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. Застосування методу порівняння дозволяє не лише вивчити закордонний досвід, але й окреслити правові орієнтири до вдосконалення вітчизняного кримінального закону. Специфічні риси вітчизняного правового регулювання краще

проявляються саме в порівнянні з іноземним.

У науковій літературі по-різному підходять до класифікації злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. Наприклад, Г.В. Чеботарьова пропонує класифікувати ці злочини наступним чином: 1) злочини, що полягають у невиконанні або неякісному виконанні професійних обов'язків у сфері медицини; 2) злочини, що вчиняються під час медичного експериментування; 3) злочини, пов'язані з незаконним використанням можливостей медицини; 4) злочини, пов'язані з незаконним використанням трансплантології та донорства крові [6, с. 7].

Кримінальний кодекс України (далі – КК) [2] не містить окремої глави, яка б систематизувала злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. Окремі з них містяться в:

1) розділі II Особливої частини «Злочини проти життя і здоров'я», а саме: ст. 131 «Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою», ст. 132 «Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою», ст. 134 «Незаконне проведення абортів», ст. 137 «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей», ст. 138 «Незаконна лікувальна діяльність», ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником», ст. 140 «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником», ст. 141 «Порушення прав пацієнта», ст. 142 «Незаконне проведення дослідів над людиною», ст. 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», ст. 144 «Насильницьке донорство», ст. 145 «Незаконне розголошення лікарської таємниці»;

2) розділі III Особливої частини «Злочини проти волі, честі та гідності особи», а саме: ст. 148 «Підміна дитини», ст. 151 «Незаконне поміщення в психіатричний заклад»;

3) розділі XIII Особливої частини «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення», а саме: ст. 319 «Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин», ст. 321 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів», ст. 321-1 «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів», ст. 321-2 «Порушення встановленого порядку доклінічного вивчення, клінічних випробувань і державної реєстрації лікарських засобів».

Як бачимо, в КК України медичні та фармацевтичні злочини не виокремлені в межах окремого розділу, а більша їх частина зосереджена в Розділі II Особливої частини «Злочини проти життя і здоров'я».

Водночас, якщо ми звернемо увагу на ряд іноземних кримінальних кодексів, можна

простежити підходи, за якими законодавці пропонують виокремлювати медичні та фармацевтичні злочини в межах їх особливих частин. Наприклад, у Кримінальному кодексі Республіки Казахстан [3] (далі – КК Казахстану) передбачена глава 12 Особливої частини «Медичні кримінальні правопорушення», яка містить наступні склади злочинів: ст. 317 «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником», ст. 318 «Порушення порядку проведення клінічних досліджень і застосування нових методів і засобів профілактики, діагностики, лікування і медичної реабілітації», ст. 320 «Незаконне проведення абортів», ст. 321 «Ненадання допомоги хворому», ст. 321 «Розголошення лікарської таємниці», ст. 322 «Незаконна медична і фармацевтична діяльність і незаконна видача або підробка рецептів чи інших документів, що дають право отримання наркотичних засобів або психотропних речовин», ст. 323 «Поводження з фальсифікованими лікарськими засобами, виробами медичного призначення або медичною технікою». Звертає на себе увагу не лише досить вдала систематизація всіх медичних злочинів, суб'єктами вчинення яких є медичні та фармацевтичні працівники. Наприклад, у ст. 323 КК Казахстану законодавець виокремив склад злочину, де акцентував увагу на злочинному поведженні з лікарськими засобами, а також з виробами медичного призначення та медичною технікою. В Україні злочинним визнається незаконне поведження з лікарськими засобами, тоді як про виробу медичного призначення та медичну техніку взагалі не згадується. Хоча якщо звернутися до підзаконних нормативних актів, зокрема до постанови Кабінету міністрів України від 02.10.13 р. № 753 «Про затвердження Технічного регламенту щодо медичних виробів», бачимо, що законодавець регламентує порядок поширення медичних виробів та допоміжної техніки до них. В п. 9 ст. 2 цієї постанови визначається, що медичним виробом є будь-який інструмент, апарат, прилад, пристрій, програмне забезпечення, матеріал або інший виріб, що застосовуються як окремо, так і в поєднанні між собою (включаючи програмне забезпечення, передбачене виробником для застосування спеціально для діагностичних та/або терапевтичних цілей та необхідне для належного функціонування медичного виробу), призначені виробником для застосування з метою забезпечення діагностики, профілактики, моніторингу, лікування або полегшення перебігу хвороби пацієнта в разі захворювання, діагностики, моніторингу, лікування, полегшення стану пацієнта у випадку травми чи інвалідності або їх компенсації, дослідження, заміни, видозмінювання або підтримування анатомії чи фізіологічного процесу, контролю процесу запліднення, та основна передбачувана дія яких в організмі або на організм людини не досягається за допомогою фармакологічних, імунологічних або метаболічних засобів, але функціонуванню яких такі засоби можуть сприяти [5]. Тобто медичний виріб може бути призначений для забезпечення здоров'я особи. Наприклад, якщо він застосований для введення

ня в організм людини лікарського засобу або містить як невід'ємну частину речовину, що в разі її окремого використання може розглядатися як лікарський засіб, то фальсифікація такого виробу може нести загрозу життю і здоров'ю пацієнта. Тому пропонується акцентувати увагу законодавця на такій прогалині, доповнити ст. 321-1 КК України й викласти назву як «Фальсифікація лікарських засобів або медичних виробів або обіг фальсифікованих лікарських засобів чи медичних виробів». Відповідні зміни внести у зміст статті 321-1 КК України.

Ще одним вдалим прикладом систематизації злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності є Кримінальний кодекс Грузії [4]. Після проведення медичної реформи в Грузії (яка почалась в 2004 р.) до КК Грузії було додано чимало нових складів злочинів у сфері медицини. Вони містяться у Главі XXI «Створення небезпеки для життя і здоров'я людини», Главі XXIII «Злочини проти прав і свобод людини» та Главі XXXII «Злочини проти здоров'я населення і суспільної моралі». Звертає на себе увагу той факт, що у КК Грузії розмежовані в різних главах злочини проти життя (глава XIX) і злочини проти здоров'я (глава XX). Однак злочини у сфері медичної чи фармацевтичної діяльності в межах цих глав Особливої частини КК Грузії не виокремлені. Законодавець виділив більшість з них окремо в главі XXI «Створення небезпеки для життя і здоров'я людини». Видається, що такий підхід досить вдало демонструє розуміння законодавцем значення правового регулювання медичної та фармацевтичної діяльності, в тому числі кримінально-правового. Наприклад, у цій главі КК Грузії є такий невідомий вітчизняному законодавцю склад злочину, як генетичну маніпуляцію – тобто створення істоти, подібної людині (ст. 136 КК Грузії). Водночас у ст. 135 КК Грузії визначена кримінальна відповідальність за незаконну торгівлю кров'ю або її компонентами. У КК України ж передбачена стаття 144, яка містить кримінальну відповідальність за насильницьке або шляхом обману вилучення крові у людини з метою використання її як донора.

Слід наголосити, що в КК України, Грузії та Казахстану є багато схожих складів злочинів, що передбачають кримінальну відповідальність у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. Це стосується відповідальності за ненадання або неналежне надання медичним або фармацевтичним працівником допомоги хворому, неналежне виконання професійних обов'язків, зайняття медичною чи фармацевтичною діяльністю без належного дозволу, незаконне проведення абортів та деякі інші. Хоча з деякими відмінностями. Наприклад, і в КК України, і в КК Казахстану є склад злочину, який передбачає кримінальну відповідальність за проведення клінічних випробувань лікарських засобів. Водночас у КК України також встановлена відповідальність і за порушення порядку доклінічного вивчення лікарських засобів та їх державної реєстрації (ст. 321-2), а ст. 318 КК Казахстану передбачена кримінальна відповідальність за застосування нових методів і засобів про-

філактики, діагностики, лікування і медичної реабілітації.

Висновки. Таким чином, порівнюючи підхід вітчизняного законодавця щодо встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності та положення зарубіжних кодексів, доходимо до наступного:

- по-перше, проводячи порівняння положень КК України в частині правового регулювання кримінальної відповідальності за злочини в медичній та фармацевтичній сфері, була акцентована увага саме на таких країнах, як Грузія та Республіка Казахстан. Як видається, кримінальне законодавство цих країн найбільш наближене до європейських стандартів. Ці країни, як і Україна, належать до романо-германської системи права, де закон, нормативні акти визнаються джерелом права, а законодавство в переважній більшості є кодифікованим. І в Україні, і в Грузії, і в Республіці Казахстан кримінальні кодекси складаються із загальної та особливої частин; склади злочинів містяться в особливій частині;

- найбільш вдала модель систематизації злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності, як вбачається, була запропонована в КК Казахстану. Саме виокремлення глави «Медичні кримінальні правопорушення», де зосереджені склади кримінальних правопорушень з урахуванням специфіки об'єкту кримінально-правової охорони, максимального вдало дозволяє забезпечувати виконання завдань Кримінального кодексу, а саме – захищати порушені права, свободи та законні інтереси громадян, а також попереджати вчинення нових посягань;

- модель, запропонована в КК Грузії, відмінна від тієї, що пропонує законодавець у Казахстані, та відрізняється тим, що злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності диференціюються залежно від критерію створення небезпеки для життя і здоров'я людини, посягання на права і свободи людини та посягання на здоров'я населення і суспільної моралі. Тоді як в Україні законодавець відносить такий різновид злочинів і до злочинів проти життя та здоров'я особи, і до злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також до злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення. Однак злочин у медичній та фармацевтичній сфері – це окремий вид суспільних відносин, які потребують кримінально-правового захисту. Конструювання окремого розділу, як-то в Особливій частині КК Казахстану, визначає, що законодавець виокремив за родовим об'єктом злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності. А зважаючи на те, що в основі такого роду праввідносин об'єктом виступає життя і здоров'я пацієнта, така диференціація видається вдалою. Слід погодитись із точкою зору В.І. Борисова щодо того, що в науці кримінального права було наведено достатньо переконливих аргументів про необхідність диференціації надміру великих розділів на більш дрібні, з тим щоб підкреслити важли-

вість захисту тих або інших суспільних відносин [1, с. 38];

– порівняльний аналіз кримінального закону різних країн дає змогу побачити і прогалини вітчизняного правового регулювання. Пропонується акцентувати увагу законодавця на такій прогаліні, доповнити ст. 321-1 КК України й викласти назву як «Фальсифікація лікарських засобів чи медичних виробів або обіг фальсифікованих лікарських засобів чи медичних виробів». Відповідні зміни внести у зміст статті 321-1 КК України.

Таким чином, порівняльно-правовий аналіз вітчизняного кримінального законодавства та іноземного в частині визначення та систематизації злочинів у сфері медичної та фармацевтичної діяльності показав, що закріплення цієї категорії злочинів у КК України виокремлено за різними видовими об'єктами, що є відмінним від підходу законодавців у КК Грузії та КК Казахстану. Подальше порівняльне дослідження з цієї тематики дасть змогу краще пізнати особливості правового регулювання кримінальної відповідальності

за злочини в медичній і фармацевтичній сфері в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисов В.І. Питання систематизації особливої частини кримінального права. Питання боротьби зі злочинністю. 2013. № 26. С. 29–41.
2. Кримінальний кодекс України: кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змінами і доповненнями станом на 12.01.2018 р.). Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан: Кодекс від 3 липня 2014 р. № 226–V. (зі змінами і доповненнями станом на 11.07.2017 р.). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=1;-170.
4. Кримінальний кодекс Грузії: Кодекс від 22 липня 1999 р. № 2287 (зі змінами і доповненнями станом на 01.12.2017 р.). URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.
5. Про затвердження Технічного регламенту щодо медичних виробів: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.10.13 р. № 753. Офіційний вісник України. 2013 р. № 82. С. 158.
6. Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона в сфері медичної діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 36 с.

УДК 343.97

ПРАВОВА ОСВІТА В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ЯК ЗАХІД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НА ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОМУ РІВНІ

Бугера О.І., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри права
Київський національний лінгвістичний університет

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання правової освіти в мережі Інтернет як дієвого заходу запобігання злочинності на загальносоціальному рівні.

Ключові слова: *правова освіта, мережа Інтернет, злочинність, запобігання, загальносоціальний рівень.*

Статья посвящена исследованию возможностей использования правового образования в сети Интернет как действенного мероприятия по предотвращению преступности на общесоциальном уровне.

Ключевые слова: *правовое образование, сеть Интернет, преступность, предотвращение, общесоциальный уровень.*

Bugera O.I. LEGAL EDUCATION IN THE NETWORK OF THE INTERNET AS A WAY FOR PREVENTION OF CRIME ON THE GENERAL SOCIAL LEVEL

The article is devoted to the study of the possibilities of using legal education in the Internet as an effective measure to prevent crime at the general social level.

Key words: *legal education, Internet network, crime, prevention, general social level.*

Постановка проблеми. Формування і реалізація стратегії протидії злочинності мають вагомим значенням для теорії і практики кримінологічної діяльності, адже в ній знаходить свій вияв воля суспільства у формі політико-правових ідей, втілюються основні засади організації і здійснення відповідної діяльності, визначаються пріоритети її гуманітарної, економічної і правозастосовної основи, створюються передумови для формування адекватних механізмів реалізації правоохоронного потенціалу та запровадження новітніх підходів з метою оптимізації та підвищення ефективності функціонування системи як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Основна ідея, яка втілена в наукове розуміння стратегії протидії злочинності, полягає в тому, що вона повинна стати тим компасом, який допомагає знайти єдиний правильний шлях до вироблення науково обґрунтованих, раціональних рішень у сфері протидії злочинності [1, с. 386].

При цьому сучасною тенденцією розвитку кримінологічної науки є пошук шляхів використання можливостей мережі Інтернет для запобігання злочинності, як на спеціально-кримінологічному, так і на загальносоціальному рівні. Особливо актуальним є забезпечення розвитку Інтернет-освіти, зокрема правової освіти.

Ступінь розробленості проблеми. Питання запобігання злочинності досліджували такі науковці, як: В.С. Батиргарєєва, Б.М. Головкін, В.В. Голина, О.М. Джуца, А.П. Закалюк, О.М. Литвинов, В.І. Шакун та ін.

Мета статті – дослідження можливостей використання правової освіти в мережі Інтернет як дієвого заходу запобігання злочинності на загальносоціальному рівні.

Виклад основного матеріалу. Загальносоціальне запобігання злочинності – це подолання або обмеження криміногенно небезпечних протиріч у суспільстві, поступове

викорінення відомих ще з біблейських часів негативних явищ, створюваних політичними, економічними, психологічними, ідеологічними, міжнародними та іншими чинниками виникнення криміногенного потенціалу в суспільстві. При цьому ефективність загальносоціального запобігання злочинності може бути забезпечена цілеспрямованою соціально-економічною політикою держави [2, с. 19].

Запобіжний вплив на причини та умови злочинності та зло-чинних проявів здійснюють, як відомо, не лише заходи, що мають запобіжне цільове спрямування саме стосовно запобігання зло-чинності, а й ті, що мають інші цілі, але посередньо чинять вплив на детермінанти, пов'язані зі злочинністю кореляційним або іншим зв'язком. Зокрема, заходи щодо удосконалення системи освіти та рівень освіти не мають причинного зв'язку зі злочинністю, злочини вчиняють не через певний рівень освіти, але між ними є кореляційний зв'язок. Тому підвищення рівня та поліпшення якості освіти посередньо сприяє запобіганню злочинності, тобто має посередній запобіжний ефект [3, с. 327].

Необхідно зазначити, що отримання освітніх послуг з використанням можливостей мережі Інтернет є базовою тенденцією розвитку сучасного інформаційного суспільства, зокрема, щодо правової освіти. Загалом, інтернет-освіта – це освіта, що здійснюється з використанням ресурсів та технологій глобальної мережі Інтернет, яка у відношенні до поняття «дистанційна освіта» є видовою відмінністю, оскільки більш докладно регламентує техніко-технологічну специфіку навчання щодо використання мережі Інтернет (дистанційно можна навчатися не тільки через Інтернет, але й за допомогою локальних мереж, відеозв'язку тощо) [4].

Національна програма правової освіти населення [5] передбачає створення необхідних умов для набуття широкими верства-

ми населення правових знань та навичок в їх застосуванні, для забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права. Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед, учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обраних народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Реалізація Програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Відповідно до Указу Президента України № 361/2017 від 14 листопада 2017 року [6] з метою формування в суспільстві правової культури та правової свідомості, сприяння підвищенню рівня знань та поінформованості громадян щодо реалізації та захисту своїх прав, гарантованих Конституцією та законами України в різних сферах життя, 2018 рік оголошено Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!». Згідно із затвердженим планом заходів на 2018 рік з реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!», зокрема, передбачено: інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права у відповідних сферах, зокрема, через засоби масової інформації, шляхом запровадження телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, виготовлення та розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів; здійснення комунікаційних заходів з метою реалізації зазначеного проекту. Також передбачається проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи, в тому числі в місцевих засобах масової інформації; запровадження на регіональному телебаченні програм, орієнтованих на підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян; проведення із залученням закладів освіти, закладів культури, установ, організацій олімпіад, конкурсів та інших заходів,

спрямованих на підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах суспільного життя.

У ст. 5 Закону України «Про Національну програму інформатизації» [7] вказується, що головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави. Зокрема, Програма спрямована на вирішення створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

Необхідно зазначити, що Розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки [8]. Ця Концепція передбачає здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрових компетенцій, а також визначає критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій. При цьому цифровізація – насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір.

У цифровому світі за умови наявності цифрової альтернативи існування більшої частини аналогових систем (сфер) стає недоцільним. Принцип «цифровий за замовчуванням» означає переведення в цифровий формат тих аналогових систем, розвиток та підтримка яких є не вигідними та неефективними. Саме цифровий стан стає звичайним станом функціонування та розвитку багатьох систем, сфер, організацій, індустрій та економік.

Цифровізація повинна забезпечувати кожному громадянину рівний доступ до послуг, інформації та знань, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій. Створення цифрових інфраструктур – основний чинник розширення доступу громадян до глобального інформаційного середовища та знань. Ще у 2011 році вільний доступ до Інтернету визнано ООН фундаментальним правом людини – цифровим правом.

При цьому Національний план розвитку широкосмугового доступу до Інтернету повинен містити: відповідні показники покриття широкосмуговим доступом до Інтернету території країни; технічні вимоги до самих послуг широкосмугового доступу до Інтернету; моделі використання наявних у державі фізичних інфраструктур з метою розвитку телекомунікаційних мереж, відповідні ініціативи та проекти з організації надання послуг широкосмугового доступу до Інтернету для територій, громад, домогосподарств та соціальної

інфраструктури (насамперед, заклади освіти, медицини, культури).

Інформаційно-комунікаційні та цифрові технології надають можливість інтенсифікувати освітній процес, підвищити рівень та якість сприйняття, розуміння та засвоєння знань. За допомогою медіа- та інтерактивних засобів вчителям легше використовувати підхід до викладання на основі впровадження інноваційних підходів, включаючи використання «кейсів», дослідно-пошукової роботи, навчальних ігор. Як результат, учні набагато краще засвоюють інформацію та формують відповідні навички, перебуваючи в емоційно-комфортному середовищі, не втрачають бажання навчатися, генерувати ідеї та творити.

Цифрові технології роблять процес навчання мобільним, диференційованим та індивідуальним. При цьому технології не замінюють вчителя, а доповнюють його. Таким урокам властиві адаптивність, керованість, інтерактивність, поєднання індивідуальної та групової роботи, часова необмеженість навчання.

Цифрові технології дають вчителю нові можливості, дозволяючи разом з учнем отримувати задоволення від захопливого процесу спілкування і пізнання. Такі технології також допомагають вчителю автоматизувати більшу частину своєї роботи, вивільняючи час на пошук, спілкування, самовдосконалення, індивідуальну роботу з учнями, забезпечують зворотній зв'язок, підвищують ефективність управління навчальним процесом та освітою в цілому.

Першочерговими завданнями є формування ґрунтовної національної політики цифровізації освіти як пріоритетної складової частини реформи освіти, визначення конкретних ініціатив підключення класів до широкосмугового Інтернету, створення та реалізація сучасних моделей забезпечення учнів та навчальних закладів комп'ютерними засобами, підготовка, адаптація та організація доступу до мультимедійних технологій та створення відповідних цифрових освітніх платформ для використання в навчальному процесі та управління освітою.

Загалом, цифрова освіта – це об'єднання різних компонентів і найсучасніших технологій завдяки використанню цифрових платформ, впровадженню нових інформаційних та освітніх технологій, застосуванню прогресивних форм організації освітнього процесу та активних методів навчання, а також сучасних навчально-методичних матеріалів.

Основними напрямками цифровізації освіти є: створення освітніх ресурсів і цифрових платформ з підтримкою інтерактивного та мультимедійного контенту для загального доступу закладів освіти та учнів, зокрема, інструментів автоматизації головних процесів роботи навчальних закладів; розроблення та впровадження інноваційних комп'ютерних, мультимедійних та комп'ютерно орієнтованих засобів навчання та обладнання для створення цифрового навчального середовища (мультимедійні класи, інклюзивні класи, класи змішаного навчання); організація широкосмугового доступу до Інтернету учнів та студентів у навчальних класах та аудиторіях

в закладах освіти всіх рівнів; розвиток дистанційної форми освіти з використанням когнітивних та мультимедійних технологій.

Отже, сприяння розвитку освіти, в тому числі правової, є однією з пріоритетних функцій держави, реалізація якої повинна бути юридично закріплена і належним чином забезпечена. Про необхідність правової освіти свідчить низка проблем, які існують в Україні, серед них – високий рівень злочинності, занепад духовних і моральних цінностей, стрімкий розвиток правового нігілізму та поширення різноманітних форм деформації правосвідомості. До того ж становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства вимагає значного підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян [9, с. 83].

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що отримання освітніх послуг з використанням можливостей мережі Інтернет є базовою тенденцією розвитку сучасного інформаційного суспільства. При цьому правова освіта в мережі Інтернет, на нашу думку, є дієвим заходом запобігання злочинності на загальносоціальному рівні. Основними напрямками підвищення рівня правової освіти з використанням можливостей мережі Інтернет є: створення умов для вільного та якісного доступу громадян до освітніх послуг та джерел правової інформації в мережі Інтернет; розроблення Концепції системи правової інтернет-освіти населення з використанням цифрових технологій; розроблення механізмів надання первинної та вторинної правової допомоги в мережі Інтернет та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Литвинов О.М. Стратегія протидії злочинності. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1(1). С. 377–387.
2. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Х.: Нац. юрид. акад. України. 2011. 120 с.
3. Закалок А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 424 с.
4. Інтернет-освіта. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтернет-освіта> (дата звернення: 27.02.2018).
5. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України № 992/2001 від 18.10.2001 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/992/2001> (дата звернення: 27.02.2018).
6. Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!»: Указ Президента України № 361/2017 від 14 листопада 2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3612017-22974> (дата звернення: 27.02.2018).
7. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 74/98-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр> (дата звернення: 27.02.2018).
8. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi> (дата звернення: 27.02.2018).
9. Макарова О.В. Правові основи регулювання правової освіти в Україні. Вісник Академії адвокатури України. № 3(25). 2012. С. 83–89.

УДК 343.9:343.575

СПЕЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА НАРКОЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Гладкова Є.О., к. ю. н., старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Харківський національний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено розгляду комплексу заходів, спрямованих на виявлення і нейтралізацію соціально-економічних причин і чинників, що породжують наркозлочинність.

Ключові слова: профілактика, спеціальна профілактика, протидія, система, заходи, проблема наркоманії, наркозлочинність, наркозлочин.

Статья посвящена рассмотрению комплекса мероприятий, направленных на выявление и нейтрализацию социально-экономических причин и факторов, порождающих наркопреступность.

Ключевые слова: профилактика, специальная профилактика, противодействие, система, мероприятия, проблема наркомании, наркопреступность, наркопреступления.

Hladkova Ye.O. SPECIAL PREVENTION OF DRUG-RELATED CRIME: PROBLEMS OF FUNCTIONING

The article is devoted to the review of a set of measures aimed at identifying and neutralizing social and economic causes and factors that give rise to drug-related crime.

Key words: prevention, special prevention, counteraction, system, measures, the problem of drug addiction, drug-related crime, drug offence.

Постановка проблеми. Наркозлочинність як соціальне явище тісно пов'язане з невідповідним вживанням наркотиків і подальшою, хворобливою залежністю від них (наркоманією), а також протиправною поведінкою осіб, що займаються незаконними діями з наркотичними речовинами і вчиняють злочини під їх впливом. Тому якісна система спеціально-кримінологічної профілактики повинна включати в себе наступні елементи:

- профілактику наркоманії як негативного соціального явища, що представляє собою сукупність фактів несанкціонованого прийому наркотичних засобів і хворобливого звикання до них; у тому числі хворих людей;

- профілактику злочинів (та інших правопорушень), що вчиняються у зв'язку з наркоманією.

Нами вже було раніше встановлено та доведено глобалізацію проблеми незаконного обігу та зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, що викликало появу і розвиток субкультури наркоманії в нашій країні. А швидка зміна соціально-економічних умов життя в державі зумовила зростання пропозиції та попиту на наркотики.

Ступінь розробленості проблеми. В межах наукових досліджень зібраний значний фактичний матеріал, що характеризує дані негативні соціальні явища, систематизовані позитивні й негативні наслідки боротьби з ними в різні етапи розвитку нашої держави. Чільне місце посідають правові дослідження таких вітчизняних та закордонних вчених: О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, М.Г. Вербенського, В.В. Голіни, О.І. Гурова, О.М. Джузи, А.П. Закалюка, О.Г. Колба, М.В. Корнієнка, О.М. Костенка, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, А.А. Музики, А.В. Савченка, С.В. Слінька, В.А. Тимошенко, О.Н. Ярмиша, Х.П. Ярмачі та інших.

Вважаємо, що в умовах погіршення наркоситуації в країні важливо зосередити зусилля правоохоронних органів (в першу чергу – поліції) не тільки на контролі за незаконним розповсюдженням наркотиків, а й на профілактичній діяльності щодо запобігання вживанню наркотиків і зменшенню соціальних наслідків зловживання ними (скорочення кількості скоєних правопорушень, поширенню СНІДу і т. п.) [1, с. 6–7].

Тому **метою статті** є розгляд спеціальної профілактики як комплексу заходів, спрямованих на виявлення і нейтралізацію соціально-економічних причин і чинників, що породжують наркозлочинність.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчило вивчення практики протидії наркозлочинності в окремих ГУНП в областях, попередження зловживання наркотиками складається з двох взаємопов'язаних елементів:

- діяльності, спрямованої на скорочення зловживання або попиту на наркотики;

- діяльності, спрямованої на скорочення незаконної пропозиції наркотиків.

Вирішення оперативно-службових завдань, що стоять перед підрозділами з протидії наркозлочинності, нерозривно пов'язане з комплексним вирішенням цих двох проблем.

У нашій країні провідну роль у розробці і здійсненні заходів спеціальної профілактики зловживання наркотиками відіграють органи охорони здоров'я та поліції. Зі зрозумілих причин ми основну увагу приділимо профілактичній роботі органів поліції.

Звісно, найбільш позитивні результати у вирішенні цього питання досягаються завдяки тісній взаємодії органів нацполіції з іншими відомствами, органами охорони здоров'я, освіти, громадськими організаціями та іншими формуваннями, що займаються питаннями запобігання зловживання наркотиками.

Під скороченням попиту на наркотики слід розуміти спільну узгоджену діяльність правоохоронних органів та інших державних і громадських організацій, спрямовану на скорочення інтересу людей до наркотичних засобів і психотропних речовин.

У зв'язку з тим, що профілактика немедичного вживання наркотиків має безліч аспектів, її правильна організація і практичні заходи, спрямовані органами поліції на ключові точки даної проблеми, є засобом для досягнення позитивного результату у протидії наркозлочинності.

Для успішного здійснення заходів, спрямованих на скорочення попиту на наркотики, в першу чергу, потрібно визначити:

- різновид наркотику, найбільш поширеного на території, що обслуговується;
- контингент споживачів (вік, стать, соціальний стан, етнічне походження, культурний рівень і т. п.);
- канали і джерела надходження їх в незаконний обіг;
- місця вживання (в школі, вдома, на вулиці, з друзями або на самоті);
- способи вживання (нюхання, куріння, ін'єкції);
- структуру і динаміку наркозлочинності.

Відомості такого характеру, що визначають масштаб проблеми в конкретному регіоні, необхідні для надання цільового профілактичного впливу на різні групи населення.

Зібравши подібну інформацію, слід визначити такі основні напрями профілактичної роботи:

- формування громадської думки, спрямованої на неприйняття наркотиків, пропаганду здорового способу життя;
- здійснення роз'яснювальної роботи серед населення про небезпеку немедичного споживання наркотиків, необхідність дотримання антинаркотичного законодавства і правові наслідки його порушення.

Формування атмосфери загального неприйняття наркотиків у населення має на меті подолання пасивності та байдужості до проблеми наркоманії і здійснюється за допомогою:

- постійного інформування громадськості про стан оперативної обстановки по лінії незаконного обігу наркотиків та зловживання ними;
- створення системи науково-інформаційного забезпечення пропаганди здорового способу життя як умови нормальної життєдіяльності, самореалізації і самовираження людини.

У зв'язку з тим, що основну масу споживачів наркотиків становить молодь, вона повинна також включати в себе заходи щодо попередження зловживання наркотиками шляхом формування атмосфери їх неприйняття у школах, за місцем роботи молоді, в місцях проведення дозвілля. Необхідно створювати і підтримувати умови, за яких вибір здорового способу життя стає привабливим і доступним.

Програми освіти в освітніх установах є вельми ефективним засобом профілактики зловживання наркотиками серед підроста-

ючого покоління, у зв'язку з чим поліцейські (в першу чергу, співробітники підрозділів протидії наркозлочинності) вносять пропозиції керівництву шкіл про розробку таких програм і надають допомогу в їх здійсненні [2, с. 51; 3, с. 14].

Крім того, важливо, щоб такі програми мали своє продовження і надавали профілактичний вплив не тільки на рівні шкіл. Співробітникам поліції необхідно налагоджувати постійну взаємодію із зацікавленими суб'єктами, вносити пропозиції до органів системи охорони здоров'я, підрозділів Мінборони, органів місцевого самоврядування та інших організацій про підготовку подібних програм, метою яких є недопущення поширення наркотиків і скорочення кількості їх споживачів.

В останні роки дещо активізувалася діяльність неурядових організацій: громадських, релігійних, благодійних, спрямована на розробку і реалізацію різних профілактичних програм в цій сфері. Їх значення і сила полягають в неординарності та гнучкості підходів до проблеми зловживання наркотиками, що дозволяє використовувати їх потенціал в широкому масштабі. Інформаційна, організаційна, матеріально-технічна підтримка їх співробітниками поліції сприяє систематичному залученню населення до участі у спільному проведенні акцій, конференцій та інших заходів, спрямованих на пропаганду здорового способу життя.

Заходи з роз'яснення населенню антинаркотичного законодавства, негативних наслідків немедичного вживання наркотиків сприяють підвищенню рівня інформованості та обізнаності громадськості про небезпеку зловживання ними та їх незаконного обігу, запобігання вчиненню дій, що підпадають під дію кримінального та адміністративного законодавства.

Одночасно з пропагандою працівникам поліції важливо здобувати міцні оперативні позиції, в тому числі в молодіжному середовищі, з метою їх подальшого використання під час проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання та припинення правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

Досягнення позитивних результатів під час проведення оперативно-розшукових заходів можливе за умови, що ці заходи проводять співробітники поліції, які крім навичок оперативної роботи, володіють необхідними знаннями в області наркології, інформацією про способи виготовлення і споживання наркотиків, а також знайомі зі специфічними поведінковими ознаками, що вказують на вживання наркотичних і психотропних засобів, а також є характерними в період наркотичного голодування [4, с. 60].

Таким чином, важливим кроком у профілактичній діяльності, здійснюваній органами нацполіції, є підготовка фахівців, які володіють знаннями про соціальний, психологічний, медичний, педагогічний, правовий аспекти даної проблеми.

Що стосується спеціальної профілактичної діяльності поліції із запобігання незаконно-

му пропонуванню наркотиків, варто звернути увагу на таке.

Незаконна пропозиція наркотиків – це протиправна діяльність, спрямована на вчинення незаконних операцій з наркотиками. У широкому сенсі скорочення незаконної пропозиції наркотиків становить всю діяльність з контролю за наркотиками, за винятком діяльності, пов'язаної зі скороченням попиту. Вона охоплює весь діапазон дій, які включають в себе наступні заходи.

Комплекс заходів із виявлення каналів і джерел надходження наркотичних рослин і виготовлених з них наркотиків у незаконний обіг щорічно здійснюється в рамках оперативно-профілактичних операцій «Мак», «Батискаф», «Канал» [5, с. 390–397].

Для досягнення більшого ефекту в боротьбі з наркозлочинністю перед початком операції доцільно налагодити обмін оперативною інформацією про міжнародних перевізників наркотиків, їх зв'язки з наркобізнесом тощо.

Найбільшу актуальність має в даний час організація і проведення заходів по боротьбі з наркобізнесом. Як відомо, наркобізнес, ставши однією з гілок тіншової економіки, набув самостійного характеру, розвиває своє «виробництво» і канали поширення. У ряді випадків наявні на місцях нечисленні підрозділи правоохоронних органів, що працюють з граничним навантаженням, не в змозі протистояти натиску додаткових виробників наркотиків і реально впливати на наркотичну обстановку.

Боротьба з нелегальним виготовленням наркотиків та їх «розповзанням» через кордони і материки стоїть на порядку денному світової спільноти [6, с. 16]. Зокрема, велике значення надається питанню виявлення та ліквідації підпільних лабораторій з виробництва наркотичних засобів. У зв'язку з цим, під час проведення спеціальних оперативно-профілактичних операцій по боротьбі з наркобізнесом та іншими злочинами, пов'язаними з наркотиками, необхідно зосередити на цьому напрямі увагу найбільш фахових співробітників і забезпечити їхню відповідну матеріально-технічну базу.

У спеціальній профілактиці наркозлочинності необхідно забезпечити впровадження у практику такого заходу, як організація контролю за вихідними матеріалами для виробництва наркотиків, посилення режиму їх зберігання, обмеження торгівлі ними.

Важливо відзначити, що наркобізнес спричиняє негативний вплив і на сферу легального обігу наркотичних засобів. В Україні останнім часом все частіше порушуються правила їх зберігання, виробництва, обліку та інших операцій, виявляються розкрадання, крадіжки й інші зловживання, здійснюються напади на об'єкти зберігання наркотиків у медичних, аптечних установах. Посадові особи не вживають необхідних заходів для збереження наркотичних засобів, а іноді самі стають прямими учасниками злочинів.

Звісно, такий стан справ у певній мірі став наслідком послаблення контролю за до-

триманням зазначених правил і вимог, що перед'являються до нього.

Відповідно до існуючих правил повинні ретельніше перевірятись особи, які допускаються до роботи з наркотиками у процесі їх виробництва, зберігання і використання, а також у повному обсязі виконуватися вимоги по технічному обладнанню місць і об'єктів зберігання наркотичних засобів.

У зв'язку з цим важливе значення має організація роботи з виявлення порушень встановлених правил виробництва, зберігання, обліку, продажу наркотичних засобів і притягнення правопорушників до кримінальної відповідальності, що передбачає взаємодію профільних підрозділів нацполіції зі службою з надзвичайних ситуацій, патрульною поліцією, поліцією охорони по контролю за виконанням всіх установлених у цій сфері правил.

Плануючи і проводячи спеціальну профілактику наркозлочинності, слід враховувати типові недоліки, характерні для процесу здійснення цієї діяльності. Зокрема, йдеться про наступні моменти:

1) одноманітність профілактичних заходів, які не орієнтовані на вікові особливості, ступінь залучення підлітка, молодого або дорослої людини у вживання наркотиків;

2) низький рівень грамотності педагогів, батьків у проблемах профілактики наркоманії;

3) відсутність якісних програм, методичних рекомендацій по роботі з різними віковими категоріями;

4) недостатнє використання у профілактичній роботі можливостей громадських організацій;

5) відсутність особистісного підходу в створенні груп само- та взаємодопомоги;

6) недостатня орієнтація на здоровий спосіб життя, розвиток творчого потенціалу особистості;

7) пасивна позиція у використанні засобів масової інформації, самодіяльних видань освітніх установ для пропаганди позитивних прагнень позбутися наркозалежності, допомоги таємним і явним споживачам наркотичних препаратів знайти вихід із ситуації.

Висновки. Таким чином, система спеціальної профілактики наркозлочинності дасть ефект у тому випадку, якщо вона буде:

– спиратися на наукові дослідження і обґрунтування причин виникнення наркоманії та вчинення наркозлочинів;

– носити випереджаючий (превентивний) характер;

– використовувати різноманітні форми впливу в цій роботі всіх верств населення, всіх відомств і органів управління, всього населення в цілому;

– активно співпрацювати з громадськістю, її формальними і неформальними об'єднаннями.

Звичайно, цей перелік умов ефективності спеціальної профілактичної діяльності далеко не вичерпний, в нього слід додати подолання тих недоліків, «вузьких місць», які зазначені вище, і ряд інших обставин, але перераховані умови – найбільш істотні та глобальні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наркотизм и преступность / под ред. Лановенко И.П. Киев: Наукова думка, 1994. 343 с.
2. Хоменкер М.Л., Ожиганов Н.И. Вопросы организации работы органов внутренних дел по борьбе с наркоманией. Ташкент, 1979. 74 с.
3. Предупреждение наркомании несовершеннолетних: учеб. пособие / Бланков А.С., Вилкс А.Я., Леонтьев Ю.Б. и др. М., 1989. 80 с.
4. Никифорчук Д.Й. Організація і тактика боротьби з розповсюдженням наркоманії. Лекція. Київ: УАВС, 1999. 68 с.
5. Щербань В. Організація боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Боротьба з контрабандою: проблеми та шляхи їх вирішення. Київ, 1998. Т. 10. С. 390–397.
6. Гасанов Э.Г. Борьба с наркотической преступностью: Международный и сравнительно-правовой аспекты. Москва: Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 2000. 305 с.

УДК 343.85

КРИМІНОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ¹

Клочко А.М., к. ю. н., доцент,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена з'ясуванню окремих кримінологічних показників вчинення кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності України. Проаналізовані звітні дані Фонду гарантування вкладів фізичних осіб і Генеральної Прокуратури України за останні роки. Зроблені висновки, що відсутність уніфікованих звітів за критеріями вчинених кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності надає сумнівне уявлення про дійсний рівень їх вчинення та свідчить про поверхневе ставлення контролюючих органів до процесів криміналізації сфери банківської діяльності країни.

Ключові слова: банківська діяльність, статистичні показники, кримінальні правопорушення, євроінтеграція.

Статья посвящена определению некоторых криминологических показателей совершения уголовных правонарушений в сфере банковской деятельности Украины. Проанализированы отчетные данные Фонда гарантирования вкладов физических лиц и Генеральной Прокуратуры Украины за последние годы. Сделаны выводы о том, что отсутствие унифицированных отчетов по критериям совершенных уголовных преступлений в сфере банковской деятельности дает сомнительное представление о действительном уровне их совершения и свидетельствует о поверхностном отношении контролирующих органов к процессам криминализации сферы банковской деятельности страны.

Ключевые слова: банковская деятельность, статистические показатели, уголовные преступления, евроинтеграция.

Klochko A.M. CRIMINAL INDICATORS OF CRIMINALITY IN THE SPHERE OF BANKING ACTIVITIES OF UKRAINE: PROBLEMS OF DETERMINATION

The article is devoted to the clarification of the certain criminological indicators of the criminal offenses commission in the sphere of banking activity of Ukraine. The report data of the DGF and the General Prosecutor's Office of Ukraine for the last years have been analyzed. It is concluded that the lack of unified reports on the criteria for criminal offenses in the sphere of banking provides a dubious picture of the actual level of their commission and indicates the superficial attitude of the controlling bodies towards the processes of criminalization of the banking sphere of the country.

Key words: banking, statistical indicators, criminal offenses, eurointegration.

Постановка проблеми. Показники злочинності необхідно розуміти як кількісні й якісні показники, які визначаються за допомогою інформації про кількість вчинених злочинів, а також осіб, які їх вчинили. Показники злочинності характеризують її стан, структуру, рівень, динаміку, характер і географію. Кримінологічна характеристика кожного виду злочинності передбачає аналіз всієї сукупності інформації про вид або групу злочинів, розкриття їхньої специфічності й особливостей вчинення. З'ясування показників окремих видів злочинності можливе шляхом аналізу вибіркового статистичних даних за визначений період часу, за регіонами й особами. Злочинність у сфері банківської діяльності можна оцінити за допомогою критеріїв, які відображають її кількісні й якісні характеристики, тобто під час аналізу показників поширеності цих кримінальних правопорушень, зокрема: їхніх рівня, географії, структури та динаміки. Проте в межах однієї наукової статті неможливо повною мірою відобразити показники злочинності у сфері банківської діяльності

України. Окремі з них можуть бути висвітлені більш-менш точно з урахуванням об'єктивних статистичних даних.

Ступінь розробленості проблеми. Кримінологічним дослідженням злочинності присвячені роботи провідних вчених України та близького зарубіжжя. Зокрема, теоретичні та практичні аспекти кримінологічних показників злочинності висвітлені у фундаментальних роботах Г.А. Аванесова, М.М. Бабаєва, О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, Я.І. Гилинського, В.І. Гурова, А.П. Закалюка, В.Є. Емінова, І.М. Даньшина, В.В. Голіни, О.М. Литвака, В.В. Лунєєва, О.П. Севрюкова й інших учених-кримінологів. Однак у дослідженнях вказаних фахівців не було комплексно розглянуто питання кримінологічних показників злочинності у сфері банківської діяльності України. Це пов'язано з тим, що сфера банківської діяльності нашої держави розвинулася в останні 10 років, що пов'язано з удосконаленням банківських технологій і дистанційних каналів продажу банківських послуг. Активний курс України, спрямований на євроінтеграцію, передбачає узгодження з вимогами Європейського Союзу (далі – ЄС) банківського законодавства (зокрема, щодо імплементації положень директив Базельського комітету з питань банківського нагляду). У межах виконання Угоди про асоціацію між Україною

¹Робота виконана в рамках проекту для молодих вчених 2017 р. «Удосконалення законодавства України щодо забезпечення безпеки сфери банківської діяльності в умовах євроінтеграції: економіко-правовий аспект» (№ держ. реєстрації: 0117 У 006531).

та ЄС і реалізації Комплексної програми розвитку фінансового сектора України до 2020 р. Національний банк України (далі – НБУ) імплементує норми директив ЄС у діяльність банківської системи України. Проте дані процеси супроводжуються не лише позитивними зрушеннями, а й негативними, а саме – криміналізацією суспільних відносин у сфері банківської діяльності.

Метою статті є аналіз окремих кримінологічних показників злочинів, що вчинюються у сфері банківської діяльності України.

Виклад основного матеріалу. У наших попередніх дослідженнях ми неодноразово наголошували на тому, що сфера банківської діяльності України є цінним об'єктом кримінально-правової охорони [1, с. 297].

У зв'язку із цим необхідні підвищення рівня її безпеки та законодавчі зміни, спрямовані на формулювання відповідних забезпечувальних кримінально-правових норм.

З урахуванням того, що об'єктом злочинів у сфері банківської діяльності є суспільні відносини, що складаються в згаданій галузі в умовах її безпечного функціонування, вважаємо, що злочинність у сфері банківської діяльності – це сукупність суспільно небезпечних діянь, спрямованих на дезорганізацію встановленого порядку здійснення банківської діяльності або таких, що вчинені в процесі провадження банківських операцій або з їх використанням. У чинному Кримінальному кодексу України (далі – КК України) серед передбачених законодавцем кримінально-правових заборон, які встановлюють відповідальність за незаконні діяння у сфері банківської діяльності, необхідно виокремити групу кримінально-правових норм за їхнім видовим об'єктом. Так, вважаємо, що до цієї групи належать такі склади злочинів: незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками й іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК України); легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України); доведення банку до неплатоспроможності (ст. 218¹ КК України); доведення до банкрутства (ст. 219 КК України); порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності (ст. 220¹ КК України); фальсифікація фінансових документів і звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи (ст. 220² КК України); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України); розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК України).

Дослідження сучасного стану функціонування банківської системи України показало, що вона протягом останніх років перебуває в затяжній кризі, ступінь впливу якої визначається системою чинників, основними серед яких є: військово-політична нестабільність; загальноекономічна дестабілізація; невисокий рівень капіталізації банків; зниження банківської ліквідності; слабка диференціація банківських послуг; загрозливий вплив тіньової

економіки; значна економічна та географічна концентрація; зниження довіри населення до банківського сектора та продуктів, що пропонують його суб'єкти тощо [2, с. 44].

Ускладнення суспільних відносин у процесі їх розвитку в Україні, непослідовні адміністративні рішення, які призводять здебільшого до негативних, ніж до позитивних зрушень, ігнорування позитивного іноземного досвіду в питаннях гарантування безпеки сфери банківської діяльності України, та поверхневе сприйняття законодавцем курсу гуманізації кримінального законодавства без урахування особливостей функціонування фінансової системи країни та ключових її складників у період нестабільності та військових конфліктів – всі ці процеси призводять до криміналізації суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства. Такою, що піддається впливу різноманітних криміногенних чинників, у наш час є, зокрема, сфера банківської діяльності країни. Про значний рівень криміналізації сфери банківської діяльності країни свідчать проаналізовані статистичні показники останніх років. Зазначимо, що через відсутність їх уніфікованого обліку та систематизації ці дані не можна вважати абсолютно точними, проте вони є максимально наближеними до дійсних показників, оскільки визначені відповідно до інформації щорічних звітів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі – ФГВФО) та звітної щорічної статистичної інформації Генеральної Прокуратури України про стан злочинності.

ФГВФО створений відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб – вкладників комерційних банків України» № 996/98 від 10 вересня 1998 р. [3]. Проте доступні дані звітності ФГВФО щодо кількості вчинених правопорушень у відкритій пресі представлені із 2010 р. Зауважимо, що вказані дані не конкретизовані достатньою мірою, у зв'язку із чим вважаємо їх дещо поверхневими. Зокрема, виникають труднощі під час аналізу даних про рівень злочинності у сфері банківської діяльності країни в період із 2010 по 2013 рр. Рівень злочинності – це визначена в абсолютних числах загальна кількість злочинів та осіб, що їх вчинили, на певній території, за певний проміжок часу [4, с. 334]. Деякі дані щодо вчинених кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності за 2013, 2014 та 2015 рр. надані у звіті ФГВФО, підготовленому 2015 р.

Зокрема, за даними ФГВФО, відомості щодо скоєних кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності доступні із 2014 р. А із 2010 по 2013 рр. представлені в основному звітні дані щодо проведених ФГВФО перевірок як контролюючого органу в межах забезпечення функціонування системи гарантування вкладів, захисту прав та інтересів вкладників, які є учасниками або тимчасовими учасниками ФГВФО. Тобто абсолютно точних відомостей щодо вчинених у цей період кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності ФГВФО у відкритій пресі не надавалося.

Так, відповідно до даних звіту ФГВФО, 2010 р. встановлено 101 порушення в 50 учас-

ників (тимчасових учасників) ФГВФО. Всього 2011 р. встановлено 97 порушень у 58 учасників [5, с. 38–39]. Загальна кількість банків, в яких виявлено недоліки у веденні бази даних відповідно до Інструкції про порядок формування бази даних про вкладників-фізичних осіб в учасниках ФГВФО, затвердженої рішенням адміністративної ради ФГВФО від 14 листопада 2002 р. № 13, – 46 банків, що становить 22,44% від загальної кількості встановлених порушень банками за 2012 р. [6, с. 45–46]. 2013 р. встановлено 524 порушення у 87 учасників ФГВФО [7, с. 45].

2014 р. ФГВФО розпочато активну роботу із притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні правопорушень у неплатоспроможних банках. ФГВФО були розроблені Методичні рекомендації для уповноважених осіб ФГВФО щодо ініціювання кримінального переслідування винних осіб. Протягом 2014 р. уповноважені особи ФГВФО подали до правоохоронних органів 355 заяв про вчинення кримінального правопорушення на суму 45 686 млн. грн. Станом на 31 грудня 2014 р. за заявами уповноважених ФГВФО правоохоронні органи розглядали 381 заяву на суму 51 902 млн. грн. У межах співпраці з органами Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС), Прокуратури, Служби безпеки України (далі – СБУ), Державної фіскальної служби (далі – ДФС) і ФГВФО забезпечувалося оперативне надання інформації на запити досудового слідства та суду [8, с. 55].

Станом на 31 грудня 2015 р. уповноваженими особами ФГВФО до МВС, Прокуратури, СБУ та ДФС подано 2 494 заяви про вчинення кримінальних правопорушень на загальну суму 179,913 млрд. грн., з них: 303 заяви на суму 148,201 млрд. грн. щодо протиправних діянь власників і керівників банків; 201 заяву на суму 10,179 млрд. грн. проти інших службовців банку; 1 595 заяв на суму 13,938 млрд. грн. щодо протиправних дій клієнтів банків і 395 заяв на суму 7,594 млрд. грн. щодо інших суб'єктів. Водночас 2013 р. подано 26 заяв про вчинення кримінальних правопорушень, у 2014 р. – 398, у 2015 – 2 070 заяв.

Станом на 31 грудня 2015 р. із 2 195 заяв, направлених до МВС, 771 заява внесена в Єдиний державний реєстр досудових розслідувань (далі – ЄРДР); 291 – відмовлено у внесенні в ЄРДР; 258 – внесено в Журнал єдиного обліку (далі – ЖЕО) та по 875 заявах відповідь не надійшла. До органів прокуратури направлено 225 заяв, з яких: 97 – внесені в ЄРДР, 24 – відмовлено у внесенні в ЄРДР; 5 – внесено в ЖЕО; за 99 – відповідь не надійшла. Органи СБУ здійснювали розслідування за 17 заявами, з них 7 – внесені в ЄРДР, 1 – відмовлено у внесенні в ЄРДР; 1 – внесено в ЖЕО; за 8 – відповідь не надійшла. ДФС здійснювала розслідування за 57 заявами, з них 50 – внесені в ЄРДР, 1 – внесено в ЖЕО; за 5 – відповідь не надійшла. 2015 р. за 10 заявами підозрюваним оголошено про підозру (злочини на суму 26,090 млрд. грн.); за 105 заявами закрито провадження; матеріали за 6 заявами – направлені до суду; в одному випадку судом винесено виправду-

вальний вирок (справа щодо коштів ПАТ «КБ «Таврика»» в Meinlbank) [9, с. 91–92].

За результатами проведеної роботи в 2016 р. Департаментом розслідування протиправних діянь ФГВФО й уповноваженими особами ФГВФО до правоохоронних органів направлено 1 113 звернень про вчинення кримінальних правопорушень, за результатами розгляду яких порушено 492 кримінальні провадження, за 9 з яких направлено обвинувальні акти до суду. За результатами розгляду заяв, матеріалів перевірок, висновків та спільної співпраці ФГВФО з органами досудового розслідування у 2016 р. повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень 15 особам. За результатами досудового розслідування кримінального провадження за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 191, ст. 218¹,

ч. 1 ст. 382, ч. 3 ст. 209 КК України, повідомлено про підозру колишньому голові правління ПАТ «Банк Михайлівський» за ч. 5 ст. 191, ст. 218¹ КК України та повідомлено про підозру заступнику голови правління ПАТ «Банк Михайлівський» за ч. 5 ст. 191, ст. 218¹ КК України [10, с. 54].

Облік вчинених злочинів у сфері банківської діяльності й аналіз наслідків цих кримінальних правопорушень дозволить провести їх глибоке вивчення та спрямувати зусилля як теоретиків, так і практиків на виявлення й усунення причин і умов, що створюють сприятливі обставини для таких зловживань. Сьогодні незрозуміло, за якими критеріями складаються звіти ФГВФО та Генеральної Прокуратури України щодо вчинених злочинів у сфері банківської діяльності. Невизначеність і неоднозначність термінології, що використовується, не дозволяє отримати об'єктивну інформацію щодо дійсних показників цих злочинів. Серед позначень термінів, якими фахівці ФГВФО керують під час подання статистичних даних щодо правопорушень у досліджуваній сфері, є поняття: «порушення банків», «порушення у неплатоспроможних банках», «кримінальні правопорушення».

Звітні дані Генеральної Прокуратури України також містять суперечливі та неоднозначні критерії визначення показників скоєння злочинів у сфері банківської діяльності. Зокрема, у щорічних звітах Генеральної Прокуратури України із 2011 по 2017 рр. наявні такі визначення, які частково характеризують кількість кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності: «злочини, вчинені у сфері економічних відносин про кредитно-фінансову діяльність», «злочини, вчинені у банківській системі», «злочини у сфері господарської діяльності», «злочини у фінансовій та страховій діяльності», «злочини у сфері грошового посередництва», «злочини, пов'язані з діяльністю центрального банку», «злочини в інших видах грошового посередництва», «злочини в інших видах кредитування», «злочини щодо надання інших фінансових послуг, окрім страхування та пенсійного забезпечення». У нижчезазначених статистичних даних ми використовуємо термінологію, яка приведена у звітах за відповідні роки.

Так, відповідно до звітності про роботу Прокурора за 12 місяців 2011 р., порушено 527 кримінальних справ (далі – кс) у сфері економічних відносин про кредитно-фінансову діяльність; у банківській системі – 260 кс. З них надіслано до суду: про кредитно-фінансову діяльність – 478 кс, у банківській системі – 216 кс. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 12 місяців 2011 р., прийнято до провадження 179 кс за ст. 209 КК України. Направлено до суду з обвинувальним висновком 130 кс за ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, становила 177 168 004 грн.

Відповідно до звітності про роботу Прокурора за 11 місяців 2012 р., порушено 141 кс у сфері економічних відносин про кредитно-фінансову діяльність; у банківській системі – 89 кс. У грудні 2012 р. у сфері економічних відносин про кредитно-фінансову діяльність було розпочато 2 кримінальні провадження. З них надіслано до суду про кредитно-фінансову діяльність – 151 кс, у банківській системі – 88 кс. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 11 місяців 2012 р., прийнято до провадження 90 кс за ст. 209 КК України. Направлено до суду з обвинувальним висновком 78 кс за ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, становить 247 280 233 грн.

За 12 місяців 2013 р., відповідно до звітності про роботу Прокурора, порушено 175 кс у сфері економічних відносин про кредитно-фінансову діяльність. З них надіслано до суду: про кредитно-фінансову діяльність – 86 кс. Зауважимо, що у звіті за 2013 р. вже відсутній такий критерій, як «злочини, вчинені у банківській системі», зазначений у попередніх звітах про роботу Прокурора за 2011–2012 рр. Відповідно до єдиного звіту про кримінальні правопорушення (далі – кп) за 2013 р., з урахуванням вищезазначеної класифікації злочинів у сфері банківської діяльності, налічується: за ст. 200 КК України – 260 кп; за ст. 222 КК України – 327 кп; за ст. 231 КК України – 17 кп; за ст. 232 КК України – 12 кп. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 12 місяців 2013 р., налічується 16 кп, передбачених ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, становить 6 508 741 грн.

Відповідно до звітності про роботу Прокурора за 12 місяців 2014 р., розпочато кримінальних проваджень у сфері господарської діяльності про запобігання та протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом – 7, з яких було надіслано до суду – 1 кп. Зауважимо, що у звіті за 2014 р. вже відсутній такий критерій, як «кредитно-фінансова діяльність», зазначений у попередніх звітах за 2011–2012 рр. Відповідно до єдиного звіту про кп за 2014 р., налічується: за ст. 200 КК України – 285 кп; за ст. 222 КК України – 345 кп; за ст. 231 КК України – 26 кп; за ст. 232 КК України – 8 кп. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 12 місяців 2014 р.,

досудове розслідування в яких проводилося, було зареєстровано 36 кп, передбачених ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, становила 43 116 628 грн.

У звіті про роботу Прокурора за 12 місяців 2015 р. зникли кількісні критерії за сферами діяльності. Так, відповідно до єдиного звіту про кп за 2015 рік, налічується: за ст. 200 КК України – 238 кп; за ст. 222 КК України – 129 кп; за ст. 231 – 14 кп; за ст. 232 КК України – 5 кп. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 12 місяців 2015 р., досудове розслідування в яких проводилося, зареєстровано 58 кп, передбачених ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, становила 277 000 грн.

Відповідно до даних єдиного звіту про кп за 2016 р., налічується: за ст. 200 КК України – 167 кп; за ст. 218¹ КК України – 6 кп; за ст. 220¹ КК України – 1 кп; за ст. 220² КК України – 1 кп; за ст. 222 КК України – 62 кп; за ст. 231 КК України – 19 кп; за ст. 232 КК України – 7 кп. Відомості звіту про кп, вчинені на підприємствах, в установах і організаціях за видами економічної діяльності у 2016 р., містили: щодо фінансової та страхової діяльності – 4 983 зареєстрованих кп, з яких у сфері грошового посередництва – 1 104 кп (серед яких щодо діяльності центрального банку – 462 кп, інших видів грошового посередництва – 642 кп). Щодо фінансового лізингу – 76 кп, інших видів кредитування – 1 112 кп; щодо надання інших фінансових послуг, окрім страхування та пенсійного забезпечення, – 3 420 кп. Відповідно до звітності про протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом за 12 місяців 2016 р., досудове розслідування в яких проводилося, було зареєстровано 140 кп, передбачених ст. 209 КК України. Встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом (за обвинувальними висновками), становила 68 408 000 грн.

2017 р., відповідно до єдиного звіту про кп, досудове розслідування за якими здійснювалося органами Національної поліції, налічується: за ст. 200 КК України – 383 кп; за ст. 218¹ КК України – 4 кп; за ст. 220¹ КК України – 0 кп; за ст. 220² КК України – 1 кп [11].

Висновки. Отже, вважаємо, що з урахуванням вищезазначених даних, потребується коректна класифікація цих злочинів і усвідомлення необхідності відмежування кримінальних правопорушень, що вчинюються у сфері банківської діяльності з урахуванням їхнього основного об'єкта, від суспільно небезпечних діянь, що скоєнні у сфері банківської діяльності, проте пов'язані з посяганнями на інші охоронювані законом суспільні відносини (наприклад, відносини у сфері господарювання, власності тощо). Небезпека як негативна властивість банківської діяльності може мати різне походження та здатна завдати шкоди як самій банківській установі, так і всім суб'єктам, з якими вона пов'язана [12, с. 128]. За умов, що склалися, банки повинні систематично відстежувати наявність усіх видів загроз, вивчати можливості та шляхи їх попередження, вживати всіх можливих заходів для їх ло-

калізації та нейтралізації шкідливих наслідків [13]. З метою профілактики кримінальних правопорушень у сфері банківської діяльності та правильного визначення їхніх кримінологічних показників вбачаємо необхідність створення уніфікованої бази даних про кількість зареєстрованих, вчинених і розкритих злочинів у сфері банківської діяльності, що відображали би достовірний стан криміналізації досліджуваної сфери. Із цією метою потребується визначення та закріплення на законодавчому рівні класифікації (групи) злочинів, скоєних у сфері банківської діяльності. Зокрема, це можливо з урахуванням їхнього основного об'єкта – суспільних відносин, що складаються у сфері банківської діяльності в умовах її безпечного функціонування. Такі нововведення ефективно сприятимуть зниженню рівня криміналізації сфери банківської діяльності країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ключко А.М., Нежевело В.В. Детермінанти злочинності у сфері банківської діяльності України. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 297. URL: http://lsej.org.ua/6_2017/88.pdf.
2. Пурій Г.М. Сучасний стан та перспективи розвитку банківської системи України. Фінансовий простір. 2017. № 3(27). С. 44. URL: <https://fp.cibs.ubs.edu.ua/files/1703/17pgmbsu.pdf>.
3. Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб-вкладників комерційних банків України: Указ Президента України від 10 вересня 1998 р. № 996/98. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/996/98>.
4. Бабенко А.М. Методичні основи кримінологічного аналізу регіональних особливостей злочинності / А.М. Бабенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 334. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_51.
5. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Звіт за 2011 р. URL: <http://www.fg.gov.ua/files/docs/reports/Zvit2011ukr.pdf>.
6. ФГВФО. Звіт за 2012 р. URL: http://www.fg.gov.ua/files/docs/reports/Zvit_FGVFO_ukr_2012.pdf.
7. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Річний звіт 2013 р. URL: http://www.fg.gov.ua/files/docs/reports/Zvit_FGVFO_ukr_2013.pdf.
8. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Річний звіт 2014 р. URL: http://www.fg.gov.ua/images/docs/reports/zvit_2014_ukr.pdf.
9. Річний звіт Фонду гарантування вкладів фізичних осіб за 2015 р. URL: http://www.fg.gov.ua/images/docs/reports_2015.pdf.
10. Річний звіт Фонду гарантування вкладів фізичних осіб за 2016 р. С. 54. URL: http://www.fg.gov.ua/images/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_2016_.pdf.
11. Генеральна прокуратура України. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.
12. Волченко Н.В., Клецова Н.В. Правові засади банківської безпеки в контексті європейської інтеграції України. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 128. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/1815/1/1654_IR.pdf.
13. Ключко А.М. Злочини у сфері банківської діяльності. Правовий вісник Української академії банківської справи. № 1(10). 2014. С. 68–71.

УДК 343.915

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ХУЛІГАНСЬКІ ДІЯННЯ

Мінченко С.І., д. ю. н., с. н. с.,
професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національна академія внутрішніх справ

Козаченко В.В., аспірант
кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено неповнолітнім злочинцям, які вчиняють хуліганські діяння. Розглядається характеристика неповнолітніх злочинців, які вчиняють хуліганські діяння. Аналізуються умови, що спонукають неповнолітніх до скоєння хуліганських діянь.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, хуліганство неповнолітніх, хуліганські діяння, кримінологічна характеристика.

Стаття посвячена невершеннолетним преступникам, которые совершают хулиганские деяния. Рассматривается характеристика несовершеннолетних преступников, совершающих хулиганские деяния. Анализируются условия, побуждающие несовершеннолетних к совершению хулиганских действий.

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, хулиганство несовершеннолетних, хулиганские действия, криминологическая характеристика.

Minchenko S.I., Kozachenko V.V. CHARACTERISTICS OF JUVENILE OFFENDERS WHO COMMIT HOOLIGAN ACTS

The article is devoted to juvenile offenders who commit hooligan acts. The characteristics of juvenile offenders committing hooligan acts are considered. The conditions that encourage minors to commit hooligan acts are analyzed.

Key words: juvenile delinquency, hooliganism of minors, hooliganism, criminological characteristic.

Постановка проблеми. Майбутнє України як правової європейської держави залежить від реалій сьогодення. На жаль, кризові явища в економічній, політичній і соціальній сферах, притаманні перехідному трансформаційному етапу, на якому перебуває наша держава, впливають на кожну людину. Особливо вразливі до всіх негараздів діти. Міжнародно-правові документи, присвячені правам дітей, до яких відносять осіб до 18 років (зокрема, Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенція про права дитини 1989 р.), націлюють усі держави на допомогу дітям і їх захист, на створення здорових умов життя та своєчасне розв'язання їхніх проблем. Однак відсутність соціально сприятливих умов для саморозвитку дитини в сучасному українському суспільстві часто призводить до девіацій (відхилень) у поведінці підлітка, а потім і до вчинення злочинів, а також хуліганства [1, с. 347].

Актуальність дослідження. Проблему кримінологічної характеристики хуліганства неповнолітніх вивчали І.О. Бугера, В.М. Пашенко, Ю.М. Зархін, В.Т. Красильников, Р.О. Петров, Т.С. Марчевська та інші вчені, які зробили аналіз проблем хуліганства дітей та визначили ефективні шляхи їх попередження й подолання [2, с. 28].

Мета статті – на основі чинного законодавства та наукових розробок дослідити сутність і зміст кримінологічної характеристики дітей, які вчиняють хуліганські діяння, а також розглянути проблему хуліганства дітей та показати важливість профілактичної

діяльності державних органів і недержавних організацій для запобігання вчиненню хуліганства підлітками.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж характеризувати неповнолітніх злочинців, які вчиняють хуліганські діяння, необхідно визначитись, до якого виду злочинів належить хуліганство за мотивацією злочинної поведінки. У цьому разі варто враховувати те, що для аналізованого делікту характерний специфічний мотив, безпосередньо визначений у диспозиції ст. 296 Кримінального кодексу України, – явна неповага до суспільства, а основним безпосереднім об'єктом злочину є громадський порядок. Звичайно, під час вчинення хуліганства, що супроводжувалося заподіянням шкоди особі (зокрема, нанесення тілесних ушкоджень, пошкодження (знищення) майна), завжди мають місце активні дії у формі психічного чи фізичного насильства. І для більш точного й повного аналізу дітей, які вчиняють хуліганські діяння, необхідно враховувати, що ці особи вчиняють хуліганство з неповагою до суспільства та порушенням громадського порядку, що є визначальним для кваліфікації за ст. 296 Кримінального кодексу України.

У юридичній літературі поняття хуліганства неповнолітніх зазвичай пов'язують із віком суб'єкта злочину. Кримінальні ж навички, набуті особами в неповнолітньому віці, нерідко супроводжують їх упродовж тривалого часу, якщо не всього життя. Не випадково численні дослідження показують, що значна частка злочинців-рецидивістів свою першу суди-

мість отримали саме в неповнолітньому віці [3, с. 142].

Хуліганство неповнолітніх є самостійною кримінологічною проблемою, оскільки відрізняється від злочинності дорослих, що зумовлюється віком злочинців, який знаменує соціально-психологічні особливості цієї категорії та їх статус у суспільстві. Вік неповнолітніх злочинців зумовлений правовими чинниками: від 14 років (вік, з якого починається кримінальна відповідальність практично за всі діяння, які реально вчиняють неповнолітні) до 18 років (вік юридичного повноліття). Це вимагає вивчення тенденцій хуліганства неповнолітніх, розроблення пропозицій щодо її профілактики з урахуванням даних правопорушення серед дітей і молодших підлітків (вікова група 10–13 років), а також у середовищі молодих дорослих (вікова група 18–21 рік). Порівнюючи за кількісними показниками хуліганство неповнолітніх із хуліганством дорослих, необхідно виходити з того, що перша група охоплює чотирирічний період життя людини (14–18 років), а друга – десятиріччя після 18 років.

Як зазначає С.В. Якимова, вік є тією біологічною ознакою, що визначає соціально-психологічні особливості етіології злочинності неповнолітніх і специфіку засобів запобігання їм [4, с. 294].

Боротьба з хуліганством неповнолітніх розглядається як складова частина комплексної роботи з виховання молоді. Боротьба з хуліганством дітей, якщо базуватись на загальних положеннях кримінології, має специфіку, пов'язану з особою неповнолітніх. Ця специфіка полягає в понятійних характеристиках хуліганства неповнолітніх і її фонових явищ; у стані, структурі, динаміці; у причинах, мотивах і цілях злочинів; у характері умов, що сприяють скоєнню хуліганських діянь. Відповідно, мають також істотні особливості попередження злочинності неповнолітніх.

Під час характеристики особи неповнолітніх злочинців, які вчиняють хуліганські діяння, не можна ототожнювати їх із віковими особливостями. Вікові особливості притаманні всім підліткам і далеко не завжди є елементами «механізму» злочинної поведінки. Своєрідність та особливість рис неповнолітніх злочинців зумовлюють вчинення ними злочинів і притаманні саме підліткам. Соціально-демографічні особливості характеристики неповнолітніх злочинців, які вчиняють хуліганські діяння, пов'язані насамперед із тим, що злочини вчиняються переважно особами чоловічої статі старше 15 років та що «хуліганська активність» у середовищі різних вікових груп має значні розбіжності. Це пов'язано з особливостями статусу, рівнем розвитку, умовами виховання й контролю. Характерні особливості особи набуваються залежно від сімейного стану. Незважаючи на те, що факт виховання підлітка в неповній або неблагополучній сім'ї не є вирішальною ознакою неповнолітніх злочинців, усе-таки наявність обставин, які обмежують можливості сім'ї у вихованні дітей, чинить негативний вплив. Особливості культурно-освітньої характеристики пов'язані зі стійким відставанням за

освітнім рівнем підлітків, які вчиняють злочини, від своїх однолітків. У сфері дозвілля й побуту в більшості неповнолітніх злочинців переважає безцільне проведення часу (так звані «тусовки»). Нерідко роль лідерів у таких групах займають особи з негативною спрямованістю. Останнім часом спостерігається збільшення нервово-психічних розладів у підлітків, які вчиняють хуліганство, порівняно як із попередніми роками, так і з кількістю осіб, які хуліганство не вчиняли.

З 14–15 років настає критичний період у житті неповнолітнього. Підлітки переростають у юнаків і дівчат, визначають свою долю, у них формується світогляд, виникає потреба в самостійності, прагнення звільнитися з-під опіки батьків і вчителів. Це перехідний вік – період становлення особистості. Неповнолітні цього віку мають підвищену активність і рухливість, велику збудливість, мінливий настрій. Характер і світогляд у них ще цілком не сформувалися. Іноді вони готові заради помилкового героїства та неправильно зрозумілого почуття товариства вчинити злочин, узяти на себе чужу провину, ствердити себе в компанії друзів будь-яким чином [5, с. 179].

Як для розуміння кримінологічної характеристики, так і для профілактики хуліганства неповнолітніх дуже важливим є розуміння таких основних типів неповнолітніх злочинців:

1) випадковий – підліток, який є цілком слухняним і позитивним, потрапивши в особливу ситуацію, у силу випадкового збігу обставин, легковажності й неготовності до опору здійснює протиправне діяння;

2) нестійкий – підліток потрапляє у відповідну ситуацію та через свою нестійку позицію скоює злочин;

3) негативний – у підлітків цього типу переважає негативна спрямованість особистості, яка не досягла рівня сталої переваги злочинної поведінки над іншими;

4) злісний – такий підліток має стійку домінуючу антисуспільну спрямованість особистості, що зумовлена всією поведінкою цієї особи [2, с. 29].

До особливостей хуліганських діянь дітей відносять такі:

– хуліганство є частиною загальної злочинності, проте вчиняється особами від 14 до 18 років;

– нестабільність інституту сім'ї;

– спотворення моральних цінностей, які зазвичай є основою формування особистості;

– безробіття, фільми та передачі, у яких культивується жорстокість, до якої можна прийти шляхом легкого збагачення;

– незайнятність дітей та підлітків у позаурочний час.

На думку М.Б. Головкина та В.С. Батиргарєєвої, третє місце в структурі злочинності неповнолітніх посідають злочини насильницької спрямованості (хуліганство, тілесні ушкодження, умисні вбивства й зґвалтування), які разом становлять 9%. Хуліганство давно стало формою протесту делінквентного підліткового середовища. Ззовні хуліганські дії знаходять свій вияв у безглуздох актах агресії, жорстокості, вандалізму, порушенні громадського спокою та демонстрації бравади, п'яній

хвалькуватості, безкарності та явній неповазі до суспільства [6, с. 7]. Офіційні статистичні дані свідчать про те, що 30–36% неповнолітніх скоюють злочини разом із дорослими, 60–75% – у складі групи недалеко від місця проживання чи навчання, 10–15% вчиняють суспільно небезпечні дії в стані алкогольного сп'яніння [1, с. 348].

Усі ці дії становлять так званий зовнішній фасад, під яким приховані справжні мотиви хуліганства: ворожість, ненависть, жага самоствердитися через насильство до інших як демонстрація зверхності й переваги [7, с. 188].

Психологія підлітків середнього шкільного віку від 11 до 14–15 років характеризується широкими пізнавальними процесами, самостійністю, бажанням спілкуватися з людьми, розширенням самосвідомості, появою почуття обов'язку та відповідальності. Однак унаслідок вікових особливостей психіки вони не завжди правильно сприймають вчинки людей. У підлітків сильно розвинуті самовпевненість і самолюбство, виявляються неврівноваженість у поведінці, чутливість до зауважень оточуючих, іноді різкість і брутальність, некритичне оцінювання своїх вчинків та недостатня твердість волі. Бажання їх часто не відповідають реальним можливостям, тому в них ще зберігається схильність до фантазій і вигадки [8, с. 96].

Саме для підліткового хуліганства характерні немотивована агресія та жорстокість. Обов'язковим елементом хуліганства неповнолітніх є наявність глядацької аудиторії, яка своєю присутністю надає діям хуліганів зухвалості й цинізму. Груповим хуліганським діям підлітків властива екзальтація, коли зграя підлітків люто виявляє свій афект на вже поваленому потерпілому. Так, 14-річні З. та К. зустріли на вулиці свого однокласника, татарина за національністю, і без будь-яких причин почали жорстоко бити його. Коли потерпілий спробував чинити опір, його вдарили головою об цегляну стіну й нанесли ножове поранення в спину. Лише заволодівши ножом, скривавлений потерпілий зміг припинити агресію нападників [9].

На нашу думку, такі фонові явища, як алкоголізація та наркоманія, азартні ігри, статева розбещеність серед неповнолітніх, суттєво впливають на зміну структури хуліганства, що тягнє до збільшення насильницьких проявів, у тому числі з використанням холодної та вогнепальної зброї, під час вчинення хуліганських діянь.

Необхідно зазначити, що хоча хуліганство здійснюється здебільшого хлопцями, проте не можна залишати поза увагою хуліганство дівчат. Донедавна вони, як правило, вчиняли злочини корисливої спрямованості (переважно крадіжки). Нині поряд зі збереженням зазначеної тенденції дівчата дедалі наполегливіше тяжіють до насильства й жорстокості, брутальності та ненависті, намагаючись нічим не поступатися хлопцям-однокласникам.

Дівчаче хуліганство вирізняється афективними проявами, швидкою втратою самоконтролю, відсутністю почуття «адекватності помсти», безсублімативним виміщенням ненависті на конкретній особі.

Наприклад, 16-річна Т. увечері біля свого будинку зустріла ровесницю та енергійно почала з'ясовувати стосунки з приводу колишньої образи. Не очікуючи виправдань, Т. відразу почала завдавати численних ударів потерпілій в обличчя й по голові, а коли жертва впала, схопила її за волосся та била об землю до тих пір, доки на крики поваленої не відреагували випадкові перехожі, які втруtilись у хід бійки [10].

На жаль, такі випадки в судовій практиці не поодинокі. Дівчача агресивність і виняткова жорстокість залишаються до кінця не дослідженими. На наше переконання, насильство дівчат – це, з одного боку, збочена форма самоствердження, а з іншого – адаптація до загалом агресивного підліткового середовища. Останнім часом відбувається маскулінізація дівчат, особливо вихідців із соціально занедбаних сімей, набуття ними чоловічих рис характеру, засвоєння насильницьких стереотипів поведінки, що, помножені на емоційно більш нестійку, схильну до афективних спалахів жіночу психіку, загалом призводить до вчинення хуліганських дій [11].

Гнітюча атмосфера сімейного неблагополуччя, емоційної відчуженості, браку батьківського тепла, зразки аморальної й насильницької поведінки важко травмують психіку дітей, створюють комплекси неповноцінності, акумулюють злобу та ненависть до ворожого оточення. На цьому ґрунті виникають або ускладнюються різні емоційно-вольові розлади, що зовні проявляються в афективних спалахах немотивованої агресії й жорстокості [12, с. 55].

Необхідно констатувати, що «діти вулиць», як правило, – це вчорашні жертви сімейного неблагополуччя й насильства, байдужості з боку рідних, оточуючих і держави загалом. У більшості з них ослаблений соціальний імунітет, що прискорює скочування на соціальне «дно», де панують жорстокі звичаї, антисанітарія, аморальність, делінквентність. Усе буття в таких осередках іманентно проймається насильством і глумом над особистістю. Неприйняття й відсторонення з боку соціуму зумовлюють дезідентифікацію та ворожо-агресивне сприйняття соціальної реальності підлітками аналізованої категорії. Почуття нікчемності й незахищеності буття компенсуються в пияцтві, аморальності та насильстві як захисній реакції на вплив ворожого середовища. Вирішення надзвичайно актуальних у цьому віці завдань – самоствердження, подолання соціальної відчуженості – відбувається найлегшим і найшвидшим у реалізації хуліганським шляхом, в основі якого лежать ворожість і фрустрація [11, с. 121].

На відміну від хуліганських діянь, вчинених дорослими, хуліганство неповнолітніх вирізняється груповим характером. Майже повністю злочинів неповнолітні вчиняють у складі групи. Так, наприклад, до 75–80% хуліганства можуть вчинятись у складі групи. Зазвичай групи неповнолітніх нечисленні (2–3 особи), без стійкої організації, нетривалі за часом існування, оскільки були викриті правоохоронними органами, незважаючи на те, що формувалися за перспективою здійснення тривої

злочинної діяльності. Прагнення неповнолітніх до об'єднання в злочинні групи зумовлене їх віковими й психологічними особливостями.

У неповнолітньому віці підлітки інстинктивно тяжіють до групового спілкування, проведення вільного часу, задоволення колективних потреб та інтересів. Неформальна група являє собою потужний інститут соціалізації, захищає її членів від зовнішнього втручання, генералізує вуличну й кримінальну субкультуру, заохочує протестні настрої та жорстоко карає відступників. Таке об'єднання згуртовує своїх членів, надає відчуття сили й корпоративності, допомагає перебороти страх. Серед безумовних переваг кримінальної групи можна назвати чисельне домінування над потерпілим, підтримку й захист співучасників у разі небезпеки, приклади нахабності, жорстокості та виняткового цинізму з боку лідерів об'єднань, які підтримують злочинний дух членів групи, здійснюють колективний та особистий тиск на нерішучих осіб. Проте навіть під час групових нападів неповнолітні обирають у потенційні жертви фізично слабших одноліток, жінок, осіб, які тимчасово перебувають у безпорадному стані, – дається взнаки їх боягузливо-малодушна сутність [12, с. 114].

Стосовно так званої відхиленої поведінки підлітків, яку в країнах Західної Європи, зокрема й в Англії, називають делінквентною, за даними поліції, до найпоширеніших її форм можна віднести такі: грубу або шумливу поведінку в громадських місцях; вандалні прояви, пов'язані з графіті, тобто несанкціонованим розписуванням стін житлових будинків, державних установ та організацій; різні форми расової чи релігійної нетерпимості тощо [13, с. 34].

Розуміючи важливість профілактичної діяльності державних органів і недержавних організацій для запобігання вчиненню хуліганства підлітками, важливою причиною скоєння злочинів неповнолітніми можемо назвати невіршену проблему організації дитячого дозвілля. Перевірки стану виховної роботи за місцем проживання неповнолітніх практично не проводяться. Перевірка діяльності дитячих гуртків, клубів, спортивних секцій здебільшого має корупційний характер. Ця проблема ускладнюється тим, що триває процес комерціалізації дитячого дозвілля, що позбавляє підлітків із малозабезпечених сімей можливості відвідувати такі заклади. Паралельно із цим працюють комерційні комп'ютерні клуби, де підлітки за плату мають доступ до ігор, зміст яких ніким не контролюється та які, як правило, пропагують культ насильства й жорстокості. Репертуар ігор, що пропонується неповнолітнім, становлять жахи, катастрофи, бойовики тощо. Тому потрібно посилити від-

повідальність і контроль дорослих за поведінкою дітей, контроль за неблагополучними сім'ями, особливо звернути увагу на розвиток дітей, слідкувати за моральним станом неповнолітніх, збільшити кількість і якість профілактичних заходів із попередження вчинення хуліганства дітьми [2, с. 30].

Отже, визначальними для охарактеризування дітей, які вчиняють хуліганські діяння, є обмежений період формування особистості, мінливість соціальних позицій, зміст соціальних функцій та обмежена дієздатність.

Висновки. Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що хуліганство, вчинене дітьми, має досить специфічний характер: з одного боку, воно входить у неосяжне поле дитячої делінквентності, а з іншого – переростає в злочинність молоді та загальнокримінальну злочинність. Вивчення хуліганства в структурі злочинності має важливе наукове й прикладне значення для всебічного та повного розуміння природи досліджуваного виду злочинів із метою розроблення ефективних заходів запобігання хуліганству як поширеному негативному явищу соціальної дійсності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голіна В.В., Головкін Б.М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: навч. посібник. Х.: Право, 2014. 513 с.
2. Александренко О.В., Веселовська Н.О. Кримінологічна характеристика злочинів неповнолітніх. Молодий вчений. 2014. № 4(07). С. 28–30.
3. Мозгова В.А. Поняття та особливості злочинності неповнолітніх. Юридичний вісник. 2014. № 2(31). С. 142–147.
4. Якимова С.В. Особливості кримінологічної характеристики злочинів неповнолітніх. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2015. № 827. С. 292–299.
5. Корольчук В.В. Актуальні проблеми запобігання злочинам неповнолітніх. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 176–182.
6. Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правові і кримінологічні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук; НАВС України. К., 1997. 20 с.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: науч.-практ. издание. К.: Юринком Интер, 1999. 240 с.
8. Александров Ю.В. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності неповнолітніх. Кримінологія і профілактика злочинів. К., 2000. С. 95–104.
9. Архівна кримінальна справа місцевого суду Комінтернівського району м. Харкова за 2001 рік.
10. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова за 2001 рік.
11. Головкін Б.М., Батиргарєєва В.С. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх у місті Харкові. Питання боротьби зі злочинністю: збірник наукових праць. 2005. Вип. 10. С. 105–130.
12. Селецкий А.И., Тарарухин С.А. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. К.: Вища школа, 1981. 238 с.
13. Roe S., Ashe J. Young people and crime: findings from the 2006 offending, crime and justice survey. London, 2008. 34 p. URL: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20110218140046/http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs08/hosb0908.pdf>.

УДК 343

КВАЛІФІКАЦІЯ НАРКОТИЧНОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ

Моденко І.М., аспірант,
заступник декана юридичного факультету з навчальної частини,
викладач кафедри
адміністративного і кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджено роль жертви в скоєнні наркотичних злочинів. Проведено кримінально-правову кваліфікацію злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, на підставі чого розроблено кваліфікацію наркотичної віктимізації.

Ключові слова: кваліфікація злочинів, жертва, віктимізація, віктимність, кваліфікація віктимізації, наркотична віктимізація.

В статье исследована роль жертвы в совершении наркотических преступлений. Проведена уголовно-правовая квалификация преступлений в сфере оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров, на основании чего разработана квалификация наркотической виктимизации.

Ключевые слова: квалификация преступлений, жертва, виктимизация, виктимность, квалификация виктимизации, наркотическая виктимизация.

Modenko I.M. QUALIFICATION OF NARCOTIC VICTIMIZATION

The article investigates the role of the victim in the commission of narcotic crimes. The criminal-law qualification of crimes in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors was carried out. On the basis of which the qualification of narcotic victimization was developed and conducted.

Key words: crime qualification, victim, victimization, victimization, victimization qualification, drug victimization.

Постановка проблеми. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів створюють загрозу заподіяння шкоди або заподіюють фактичну шкоду здоров'ю невизначеного кола осіб. Наркотична злочинність розповсюджується з кожним днем і набуває нових забарвлень. Важливим аспектом у визнанні діяння злочином відіграє кваліфікація злочину, адже якщо відсутні певні елементи кримінально-правової кваліфікації, то діяння не можна визнавати злочином. Із цього приводу існує чимало цікавих досліджень і настанов. Кваліфікація наркотичної віктимізації досі не досліджена, проте вона необхідна, аби прослідкувати роль жертви в учиненні наркотичного злочину, отримати відповідь на питання: «Чому постраждала саме ця особа, а не інша?»

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукові погляди у сфері віктимології та віктимізації розроблялися Р.С. Белкіним, В.В. Васеливичем, В.В. Голіною, Б.М. Головкіним, В.В. Джужою, О.М. Джужою, Г.А. Зоріним, Л.Л. Кельїном, О.Г. Куликом, О.М. Литвиновим, А.В. Майоровим, О.Є. Михайловим, В.С. Мінською, О.М. Моїсеевим, М.С. Пруссом, В.Я. Рибальською, Д.В. Ривманом, М.В. Сенаторовим, В.О. Туляковим, Л.В. Франклом, Г.І. Чечелем та ін.

Серед останніх здобутків можна виокремити працю Т.В. Корнякової, О.Л. Соколенко, Г.С. Юзікова «Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпечення кримінологічної безпеки суспільства», у якій авторами подано визначення поняття «віктимізація» та проведено аналіз ролі жертви в учиненні злочинів.

Натепер не проведено кваліфікацію наркотичних злочинів саме з боку жертви. Жертва відіграє неабияке значення, тому з метою проведення якісної кваліфікації наркотичних злочинів і врахування істотних деталей, притаманних учасникам злочину (злочинець і жертва), доцільно провести кваліфікацію наркотичної віктимізації.

Постановка завдання. Метою статті є проведення кваліфікації віктимізації в учиненні злочинів у сфері обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «кваліфікація злочину» можна визначати по-різному: встановлення тотожності ознак учиненого суспільно небезпечного діяння ознакам кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за це діяння [1]; установлення і юридичне закріплення точної відповідності ознак учиненого діяння й ознак складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою [2]; кримінально-правова оцінка вчиненого суспільно небезпечного діяння [3, с. 6–44].

Кваліфікація віктимізації є неоднорідною за своєю сутністю, адже віктимізація – це процес перетворення потенційних жертв у потерпілих від злочинів, тобто осіб, підсвідомо наділених внутрішньою віктимністю [4, с. 38].

Л.В. Франкл зазначав: «Із несуттєвими відмінностями під віктимізацією традиційно розуміють процес і результат перетворення особи або соціальної групи на жертву злочину (злочинних посягань)» [5, с. 80].

Т.В. Корнякова в підручнику «Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпе-

чення кримінологічної безпеки суспільства» визначає: «Віктимність означає схильність особи при визначених обставинах стати жертвою злочинів, але не всіх, а, як правило, конкретних видів. У силу своїх моральних, психологічних, соціальних якостей (жадібності, легковірності, заздрості або службового та суспільного становища), особи стають жертвами злочинців. У більшості випадках протиправні діяння обумовлені поведінкою самої жертви злочину. А саме: особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів чуття), особливим психічним настроєм, пов'язаним із неадекватними діями у звичайній ситуації; недбалючим ставленням до особистої безпеки, честі, гідності та збереження майна; небажанням повідомити правоохоронні органи про вже скоєний стосовно нього злочин; легковажним ставленням до правил, які охороняють громадську безпеку і порядок; укладанням незаконної угоди; провокуючою поведінкою» [6, с. 10–11].

М.В. Сенаторов у монографії «Потерпілий від злочину в кримінальному праві» розглядав віктимізацію як процес утворення жертв злочинів у суспільстві, у якого є свої детермінанти, закономірності, тенденції: «Віктимізація пов'язана з формуванням індивідуальної та групової віктимності, збільшенням частки віктимізованих осіб у структурі населення, а також із наслідками злочинності, а саме: утворенням контингенту жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних» [7, с. 94].

Віктимізація аналізується за такими показниками, як рівень (кількість жертв злочинів, індекс віктимності), структура (розподіл за групами й видами злочинів, контингентом жертв, територіальною ознакою), динаміка (зміна рівня і структури в часі) [5, с. 214].

Схематично віктимізацію можна поділити на декілька етапів: виникнення віктимності – утворення криміногенної ситуації – реалізація віктимності злочинним посяганням – посткримінальна поведінка жертв злочинів [8].

Наркотична віктимізація – це процес затягнення та результат перетворення в жертву злочину (стає наркоманом конкретна особа або група осіб) унаслідок регулярного вживання наркотичної речовини [4, с. 38]. Виходячи з даних судової практики, у багатьох випадках між винним і потерпілим ще до виникнення злочинної ситуації склалися іноді доволі складні взаємини.

З метою проведення кваліфікації наркотичної віктимізації необхідно провести загальну кваліфікацію наркотичних злочинів.

Об'єктом злочинів у сфері обігу наркотичних і психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є правовий режим обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [9]. Певній групі злочинів властивий додатковий об'єкт. Так, під час викрадення наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 308 Кримінального кодексу (далі – КК) України) поряд зі здоров'ям шкода заподіюється й відносинам власності, а в разі незаконної видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК України) порушується

нормальна діяльність відповідних установ. Відносини власності й нормальна діяльність підприємств та установ є в таких випадках додатковими об'єктами посягання [10].

Більшість злочинів цієї категорії вимагає встановлення ознак предмета посягання. Більшість предметів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, уведени до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у вигляді таблиць I–IV [11]. Предметом цього виду злочинів є наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги.

Об'єктом віктимізації, за М.В. Сенаторовим, є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, учасниками яких є особи, блага, права й інтереси яких поставлені під загрозу злочинних посягань. Ідеться про так званих потенційних жертв, коло яких визначено сферою кримінально-правової охорони [7, с. 94].

Відштовхуючись від наданої кваліфікації, окремо взята особа – жертва – не є об'єктом наркотичної віктимізації. На нашу думку, особа – жертва – може бути об'єктом учинення наркотичного злочину. Наприклад, коли людина насильно вводять певний наркотик з метою її «підсадження» на наркотик, аби підвищити попит чи змусити її до вчинення певних дій.

Об'єктивна сторона характеризується діями у формі активних дій: викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 КК України); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (ст. 309 КК України), схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК України); спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 КК України). Такі злочини, як порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320 КК України), порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням і масовим отруєнням (ст. 325 КК України), як і порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326 КК України), можуть учинятися як шляхом дій, так і шляхом бездіяльності [9].

Об'єктивна сторона віктимізації включає ситуацію, за якої відбувалося посягання (місце, час, спосіб заподіяння шкоди), а також поведінка жертви.

Цілком згодні з позицією науковця Д.В. Ривмана, який зазначив, що обставини, за яких учинено злочин, і дії чи бездіяльність з боку жертви мають вагомe значення. Проведемо аналіз. Якщо наркоділки пропонують наркотики в пізній час у парку, то що там роблять потенційні жертви? Або ж жертва в цьому випадку є одним зі злочинців, адже купує наркотик?

Поведінка жертви може бути провокуючою, наприклад, особа дивно себе поводить – дивна хода, занепокоєння, тремтлячі

руки, приливи паніки тощо. Наркодільки впізнають у ній наркомана й пропонують нову дозу.

Що ж стосується контрабанди наркотиків, ситуація дещо відрізняється, адже контрабандистом може бути навіть не обізнана з цим людина, тому особливу роль відіграє скоріш засіб учинення – наявність транспорту для перевезення. Однак існують випадки, коли контрабанду проводять за власним бажанням в особистих речах або у власному організмі. Також спостерігаються випадки насильницького перевезення наркотиків за допомогою застосування хірургічних методів тощо.

Суб'єктом наркотичних злочинів є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Винятком є викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 КК України), які передбачають кримінальну відповідальність з 14 років. У процесі кваліфікації низки діянь вимагається встановлення ознак, які характерні для спеціального суб'єкта злочинів. Такими є незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК України); спонукання неповнолітніх до вживання допінгу (ст. 323 КК України) тощо. Якщо розглядувані діяння вчинила особа, яка не володіє ознаками спеціального суб'єкта, кваліфікація за цими статтями виключається.

Суб'єктом віктимізації, за Д.В. Ривманом, є особи, благам, правам чи інтересам яких реально заповдіяно злочином шкоду [12, с. 82]. Дійсно, суб'єкти наркотичних злочинів і суб'єкти наркотичної віктимізації відрізняються.

Із суб'єктивного боку злочини проти здоров'я населення можуть учинюватись умисно (в більшості) та з необережності. Діянням, які проявляються в порушенні певних правил (порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320 КК України), порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням і масовим отруєнням (ст. 325 КК України) тощо), притаманні обидві форми вини. Для кваліфікації низки злочинів необхідним є встановлення спеціальної мети, яка як обов'язкова ознака включена до диспозицій відповідних норм. Такими є, зокрема, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою їх використання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин (ст. 311 КК України).

Також вагоме значення має вина особи, яка вчинила злочин, що поділяється на умисел і необережність. У більшості випадків ця категорія злочинів учиняється умисно.

Відповідно до п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» [13, с. 4], про умисел на збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів може свідчити як відповідна домовленість

з особою, яка придбала ці засоби чи речовини, так й інші обставини, зокрема великий або особливо великий їх розмір; спосіб упакування та розфасування; поведінка суб'єкта злочину; те, що особа сама наркотичні засоби або психотропні речовини не вживає, але виготовляє та зберігає їх; тощо. При цьому варто мати на увазі, що відповідальність за збут таких засобів і речовин настає незалежно від їх розміру.

Дії особи, яка під виглядом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів умисно збуває будь-які інші засоби чи речовини з метою заволодіння грошима чи майном, потрібно кваліфікувати як шахрайство, а за наявності до того підстав – і як підбурювання до замаху на незаконне придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, дії ж покупця – як замах на вчинення злочинів, передбачених ст. 307, або ст. 309, або ст. 311 КК України.

У випадках, коли наркотичний засіб, психотропну речовину або їх аналоги о одночасно виготовлено й для особистого вживання, і для збуту, вчинене кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 307 і 309 КК України. При цьому варто мати на увазі, що за ст. 309 КК України повинні кваліфікуватися дії винного лише в частині виробництва, виготовлення і зберігання цих засобів і речовин у тому розмірі, в якому він їх вжив чи планував вжити. Відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, обладнання, призначеного для виготовлення цих засобів, речовин і їх аналогів, а також прекурсорів, за заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою своїм службовим становищем настає, відповідно, за ст. ст. 308, 313, 312 КК України в разі умисного незаконного їх вилучення будь-яким із цих способів з підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності чи в окремих громадян, у тому числі вилучення наркотиковмісних рослин або їх частин із земельних ділянок господарств чи громадян до закінчення збирання врожаю. При цьому не має значення, правомірно чи незаконно особа володіла наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом чи прекурсором або вирощувала наркотиковмісні рослини, які стали предметом незаконного вилучення.

За змістом ч. ч. 1 і 2 ст. 308, ч. 1 ст. 313, ч. ч. 1 і 2 ст. 312 КК України, відповідальність за викрадення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, обладнання, призначеного для їх виготовлення, або прекурсорів настає у випадках протиправного таємного чи відкритого в тому числі із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я, або з погрозою застосування такого насильства (за винятком викрадення в такий спосіб обладнання), вилучення їх у юридичних чи фізичних осіб, які володіють ними як законно, так і незаконно (крадіжка, грабїж) [13, с. 7].

Суб'єктивна сторона віктимізації – це «вина» жертви, мотиви й цілі її віктимної поведінки [12, с. 82].

У більшості випадків розповсюдження наркотиків відбувається саме за бажанням жертви. Люди починають уживати їх із цікавості, аби відволіктись від проблем, забути про них; отримати задоволення/ейфорію/кайф. Хвороба починається пізніше, коли відбулось звикання.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження елементів складу злочинів у сфері обігу наркотичних і психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів дасть змогу виявити важливі аспекти скоєння злочинів, які допоможуть їм запобігти в тому числі шляхом пізнання потенційною жертвою можливих способів їх учинення. Проведення кваліфікації віктимності, у цьому випадку кваліфікації віктимності наркотичного злочину, дасть можливість краще пізнати участь жертви у скоєнні злочину, що допоможе розібратися в ролі жертви, що в майбутньому дасть змогу знизити наркотичну злочинність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наумов А.В., Новиченко А.С. Законы логики при квалификации преступлений. Москва: Юрид. лит., 1978. 104 с.
2. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юрид. лит., 1972. 352 с.
3. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
4. Корнякова Т.В., Моденко І.М. Віктимологічне моделювання наркотичної злочинності в Україні. Eurasian Academic Research Journal. 2017. № 4 (10). С. 37–41.
5. Туляков В.О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монографія. Одесса: Юрид. лит., 2000. 336 с.
6. Корнякова Т.В., Соколенко О.Л., Юзіков Г.С. Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпечення кримінологічної безпеки суспільства: монографія / за заг. ред. проф. Т.В. Корнякової. Д.: ЛІРА, 2016. 220 с.
7. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2006. 208 с.
8. Головкін Б.М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://law.nlu.edu.ua/article/viewFile/63468/58894>.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. URL: <http://pravoznavec.com.ua/books/162/28#chlist>.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (у редакції від 12.01.2018). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
11. Невеликі, великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, що знаходяться у незаконному обігу. Таблиця 1, затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01.08.2000 № 188 (у редакції від 19.06.2015). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>.
12. Ривман Д.В. Кримінальна віктимологія: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с.
13. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 4 (у редакції 18.12.2009). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

УДК 343.575

ОСОБЛИВОСТІ ЗБУТУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ

Мокляк С.В., заступник начальника
Територіальний відділ поліції № 2 Святошинського Управління Поліції
Головного Управління Національної Поліції України в м. Києві

У статті розглядаються особливості збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що вчиняється організованими групами. З'ясовано, що винні збувають ці речовини як знайомим, так і незнайомим особам залежно від особливостей своєї діяльності. Виявлено тенденцію поширення збуту наркотиків з використанням мережі Інтернет. Оскільки такі дії характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, запропоновано збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, учинений із використанням електронних мереж, закріпити в ч. 3 ст. 307 КК України як обставину, що обтяжує кримінальну відповідальність за вчинення цього злочину. У зв'язку з підвищеною суспільною небезпечністю виробництва та збуту наркотиків, психотропних речовин і їх аналогів порівняно з іншими діяннями, закріпленими в ч. 1 ст. 307 КК України, запропоновано перемістити їх до обставин, що обтяжують відповідальність за розглядуваний злочин (у ч. 2 ст. 307 КК України).

Ключові слова: злочини проти здоров'я населення, збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, організована група.

В статье рассматриваются особенности сбыта наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, который совершается организованными группами. Выяснено, что виновные сбывают эти вещества как знакомым, так и незнакомым лицам в зависимости от особенностей своей деятельности. Выявлена тенденция распространения сбыта наркотиков с использованием сети Интернет. Поскольку такие действия характеризуются повышенной общественной опасностью, предложено сбыт наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, совершенный с использованием электронных сетей, закрепить в ч. 3 ст. 307 УК Украины в качестве обстоятельства, отягчающего уголовную ответственность за совершение этого преступления. В связи с повышенной общественной опасностью производства и сбыта наркотиков, психотропных веществ и их аналогов по сравнению с другими деяниями, закрепленными в ч. 1 ст. 307 УК Украины, предложено переместить их к обстоятельствам, отягчающим ответственность за рассматриваемое преступление (в ч. 2 ст. 307 УК Украины).

Ключевые слова: преступления против здоровья населения, сбыт наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, организованная группа.

Moklyak S.V. THE FEATURES OF THE SALE OF NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES OR THEIR ANALOGUES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS

The article deals with the features of sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, which is carried out by organized groups. It was found out that guilty persons sell these substances to both acquaintances and strangers, depending on the peculiarities of their activities. The trend of distribution of drug sales using the Internet is revealed. Since such actions are characterized by increased social danger, it is proposed to fix sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues made by using the electronic networks in the part 3 of the Art. 307 of the Criminal Code of Ukraine as a circumstance that aggravates criminal liability for the commission of this crime. In connection with increased social danger of the production and sale of drugs, psychotropic drugs and their analogues in comparison with other acts enshrined in the part 1 of the Art. 307 of the Criminal Code, it is proposed to transfer them to circumstances that aggravate the liability for this crime (to the part 2 of the Art. 307 of the Criminal Code).

Key words: crimes against the health of population, sale of narcotics, psychotropic substances or their analogues, organized group.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV, поширення наркоманії, а також організованої злочинної діяльності належить до реальних і потенційних загроз національній безпеці України та стабільності в суспільстві [1]. Нині в Україні спостерігається стрімке поширення наркоманії, а також діяльності організованих злочинних груп, зокрема, й у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних наркотиків. Злочинність у цій сфері стає серйозним соціальним чинником, який негативно впливає на життя, здоров'я та благополуччя людей. У зв'язку з цим вагоме значення має правильне застосування чинних

кримінально-правових норм, у яких передбачена відповідальність за вчинення таких злочинів [2, с. 23].

У ст. 307 Кримінального кодексу (далі КК України) закріплено кримінальну відповідальність за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а в ч. 3 ст. 307 передбачено таку обтяжуючу обставину, як учинення злочину організованою групою. Уся діяльність організованих груп у цій сфері спрямована саме на збут указаних засобів, заради якого й учиняються всі інші перелічені в диспозиції розглядуваної норми дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми збуту наркотичних засобів, психотропних речовин і їх аналогів, а також питання вчинення злочину, передбаченого ст. 307 КК України, організованими групами розробляли В.А. Бублейник, І.О. Доброрез, Н.А. Мірошніченко, А.А. Музика, В.М. Смітінко, Є.В. Фесенко та ін. Тим не менше особливостям збуту наркотиків, що вчиняється саме організованими групами, увага в науці приділена недостатньо. У сьогоденних реаліях вивчення цих проблем є актуальним, особливо з огляду на появу нових механізмів, за допомогою яких відбувається збут наркотиків.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що вчиняється організованими групами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до словника української мови, «збувати» означає «продавати що-небудь, когось» [3]. Пленум Верховного Суду України в абз. 1 п. 4 Постанови «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 26 квітня 2002 р. № 4 вказує, що під незаконним збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів потрібно розуміти будь-які оплатні чи безоплатні форми їх реалізації всупереч Законам України «Про наркотичні засоби ...» та «Про заходи протидії незаконному обігу...» (продаж, дарування, обмін, сплата боргу, позика, введення володільцем цих засобів або речовин ін'єкцій іншій особі за її згодою тощо). Обопільне введення ін'єкцій наркотичного засобу, психотропної речовини чи їх аналогу особами, які їх придбали за спільні кошти, збуту не утворюють [4].

В.А. Бублейник зазначає, що для кваліфікації дій особи як збут необхідне встановлення об'єктивного та суб'єктивного критеріїв. Перший полягає в настанні фактичного результату такого відчуження (особа зжила, продала придбані наркотики тощо); другий – у намірі винного відчужити наркотики іншій особі, у володіння якої вони передаються, за умови усвідомлення нею вчинення збуту-придбання цих речовин [5, с. 60].

Отже, збут являє собою відчуження наркотиків, у результаті чого вони переходять у власність й розпорядження іншої особи. При цьому збут може вчинятися як особою, яка виготовила наркотики, так й особою, яка не мала стосунку до цього виготовлення [6, с. 61, 62]. Що стосується діяльності організованих груп, у малих об'єднаннях їх учасники нерідко займаються одночасно виготовленням (виробництвом), зберіганням, перевезенням, пересиланням і збутом наркотиків. Разом із тим у великих за кількістю організованих групах або злочинних організаціях безпосередньо збутом займаються спеціальні особи – кур'єри, які ніякої іншої діяльності не виконують.

Практика показує, що винні збувають ці речовини як знайомим, так і незнайомим особам. Учасники організованих груп обирають, кому збувати наркотики – знайомим або незнайомим, залежно від особливостей сво-

єї діяльності. При цьому вони завжди дотримуються конспірації та вживають заходи для приховання своєї діяльності від правоохоронних органів.

Зокрема, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області засудив за ч. 3 ст. 307 трьох осіб, які в складі організованої групи систематично вчиняли незаконне придбання, зберігання з метою збуту, а також незаконний збут особливо небезпечного наркотичного засобу – опію ацетильованого. Суд установив таке: щоб злочинна схема з незаконного придбання, зберігання і збуту наркотичних засобів не була виявлена правоохоронними органами, співучасниками було прийнято рішення про їх збут тільки знайомим особам, які систематично їх уживали, а тому не були зацікавлені у викритті їхньої злочинної діяльності. При цьому особам, які не викликали довіри, наркотичні засоби співучасники не збували [7]. Відповідно до вироку Деснянського міського суду м. Чернігова, ОСОБА_8 та ОСОБА_10, які діяли в складі організованої групи, брали активну участь у її діяльності, а саме в придбанні, зберіганні з метою збуту та в збуті особливо небезпечного наркотичного засобу, підбирали знайомих наркозалежних осіб мешканців м. Чернігова, яким систематично збували особливо небезпечний наркотичний засіб опій ацетильований, отримували свою частку коштів, виручених від незаконного збуту особливо небезпечного наркотичного засобу [8]. При цьому свої знайомства учасники організованих груп можуть застосовувати не лише для безпосереднього збуту, а й для розширення кола клієнтів. Так, Рівненський міський суд Рівненської області зазначив, що для пошуку та вербування клієнтів ОСОБА_1 використовував значне коло своїх знайомих [9].

Сьогодні набувають поширення як збут, так і придбання наркотиків через Інтернет [10; 11; 12; 13]. За таких умов покупець і продавець залишаються незнайомими. Зокрема, вироком Печерського районного суду м. Києва встановлено, що ОСОБА_7 за допомогою всесвітньої електронної мережі Інтернет, використовуючи псевдонім «ОСОБА_7», розмістив оголошення про незаконний збут психотропної речовини амфетаміну. Також в оголошенні вказувався номер оператора мобільного зв'язку, який використовував ОСОБА_7 для обміну інформацією щодо незаконного збуту зазначеної психотропної речовини [14]. Варто відмітити й розширення мережі Інтернет-магазинів, що спеціалізуються на збуті наркотиків, які дають змогу покупцям придбати товар, не виходячи з дому. Зокрема, один із таких магазинів відкрив «Філіали» в Харкові, Луцьку, Одесі та Дніпрі [15].

Під час замовлення наркотиків через Інтернет їх збут відбувається або через кур'єрські служби, або шляхом закладок. В останньому випадку оплачений товар кур'єр від продавця залишає в тайнику в обговореному легкодоступному місці (зокрема у водостічній трубі, під сходами в багатоповерхових будинках, у парках приватних будинків, у стовбурах дерев, на територіях шкіл тощо) [15; 16; 17; 18; 19].

Організовані групи здійснюють активну рекламу своєї діяльності. Уже звичайною практикою є написи на стінах гаражів і будинків великих міст зі словами «закладки», «картель», «сіль», «марка», поряд із якими розміщується Skype-адреса. Зателефонувавши за цією адресою, будь-хто, у тому числі й школярі, можуть отримати наркотики [20].

Фахівці відмічають, що сучасною тенденцією є поступовий відхід наркоторгівлі в мережу Інтернет, що викликає занепокоєння правоохоронних органів і суспільства загалом. Це означає, що зілля стає доступнішим, а ділки – майже невразливими. Анонімність, швидкість і безпека є головними китами, на яких виросла й стрімко поширюється торгівля наркотиками в Інтернеті [17]. До того ж така діяльність є надзвичайно прибутковою. Правоохоронці зазначають, що власники мереж, через які поширюються наркотики, заробляють колосальні суми. За тими банківськими картками, які вдалося відстежити, видно, що власники трафіку отримують від споживачів мільйони гривень щомісяця [20].

Отже, збут наркотиків з використанням мережі Інтернет є більш суспільно небезпечним, адже це дає змогу легше та швидше знаходити клієнтів і реалізовувати товар, отримувати значні прибутки, розвивати потужності такої діяльності, розширювати штат працівників. До того ж розкриття такої діяльності значно ускладнюється. У зв'язку з цим убачається, що таку обставину, як збут наркотиків, психотропів або їх аналогів, учинений із використанням електронних мереж, потрібно закріпити в ч. 3 ст. 307 КК України як обставину, що обтяжує кримінальну відповідальність за цей злочин.

Окрім того, у кримінально-правовій науці дослідники, вивчаючи форми діянь, передбачених ст. 307 КК України, неодноразово звертали увагу на недосконалість норми ст. 307 КК України в тому аспекті, що в нормі ч. 1 ст. 307 є неоднакові за ступенем суспільної небезпечності діяння. Науковці та практичні працівники висловлюються, що заходи кримінально-правового впливу за вчинення незаконного збуту наркотиків мають бути жорсткішими, ніж за вчинення дій з метою збуту [5, с. 36]. Такі ідеї вже були відбиті в законопроектній роботі Верховної Ради України. Так, у 2005 р. мала місце ініціатива виключити з ч. 1 ст. 307 КК України незаконний збут і передбачити його в ч. 2 цієї статті. Водночас, на думку Головного науково-експертного управління, у подібному випадку можна було прогнозувати виникнення проблем із кваліфікацією реально вчинених злочинів. Адже одні суди кваліфікуватимуть, наприклад, перевезення наркотиків з метою їх збуту за ст. 14 і ч. 2 ст. 307, натомість інші – за ч. 1 ст. 307. Тож і правові наслідки однакових дій будуть різними [21].

Тим не менше ми підтримуємо прибічників ідеї диференціації діянь у нормі ст. 307 КК України за критерієм суспільної небезпечності. Найбільш суспільно небезпечними діяннями в диспозиції норми ст. 307 КК України є виробництво, а також збут наркотичних засобів, психотропних речовин і їх аналогів.

Тому, на наше переконання, доцільно диференціювати кримінальну відповідальність у ч. 1 ст. 307 КК України шляхом переміщення діянь у формі виробництва та збуту до обставин, що обтяжують відповідальність за розглядуваний злочин (у ч. 2 ст. 307 КК України). При цьому під час унесення змін до цієї норми правила кваліфікації за новою редакцією норми потрібно визначити в постанові Пленуму Верховного Суду України.

Висновки з проведеного дослідження. З огляду на викладене вище, можемо резюмувати таке:

1. Збут наркотиків із використанням мережі Інтернет характеризується підвищеною суспільною небезпечністю порівняно з іншими формами збуту. Така діяльність дає змогу отримувати значні прибутки й утягувати велику кількість споживачів, а можливості правоохоронних органів для її розкриття є невеликими. У зв'язку з цим таку обставину, як збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, учинений із використанням електронних мереж, потрібно закріпити в ч. 3 ст. 307 КК України як обставину, що обтяжує кримінальну відповідальність за вчинення цього злочину.

2. У зв'язку з підвищеною суспільною небезпечністю виробництва та збуту наркотиків, психотропів і їх аналогів порівняно з іншими діяннями, закріпленими в ч. 1 ст. 307 КК України, вважаємо за доцільне перемістити їх до обставин, що обтяжують відповідальність за розглядуваний злочин (у ч. 2 ст. 307 КК України).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 10.11.2017).
2. Міронов С. Протидія незаконному обігу наркотичних засобів – актуальна проблема сьогодення. Вісник прокуратури. 2012. № 6(12). С. 20–27.
3. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/zbuvaty> (дата звернення: 10.11.2017).
4. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 4. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02> (дата звернення: 10.11.2017).
5. Бублейник В.А. Кримінально-правова характеристика незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконного збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: навчально-практичний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. 152 с.
6. Мирошніченко Н.А., Музыка А.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. Киев – Одеса: Выща школа, головное изд-во, 1988. 298 с.
7. Вирок Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області: справа № 320/2583/13-к від 22 лип. 2013 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33620767> (дата звернення: 01.10.2017).
8. Вирок Деснянського міського суду м. Чернігова: справа № 1/2506/117/12 від 2 берез. 2012 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21964234> (дата звернення: 01.10.2017).
9. Вирок Рівненського міського суду Рівненської області: справа № 1715/15631/12 від 10 січ. 2013 р. Єдиний держав-

ний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30210235> (дата звернення: 01.10.2017).

10. Вирок Козівського районного суду Тернопільської області: справа № 1908/772/2012 від 29 груд. 2012 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29366031> (дата звернення: 01.10.2017).

11. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці: справа № 727/9595/17 від 07 груд. 2017 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70827901> (дата звернення: 15.12.2017).

12. Вирок Соснівського районного суду Чернігівської області: справа № 712/476/13-к від 5 квіт. 2017 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65868119> (дата звернення: 15.12.2017).

13. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва: справа № 755/11063/17 від 18 жовтня 2017 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70537000> (дата звернення: 15.12.2017).

14. Вирок Печерського районного суду м. Києва: справа № 1-52/11 від 21 листопада 2011 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19274557> (дата звернення: 15.12.2017).

15. Хто продає лучанам наркотики: журналісти зробили «контрольну закупку». Волинські новини. Перше інформаційне агентство. Матеріал від 6 квітня 2016 р. URL: https://www.volynnews.com/news/vn_projects/khto-prodaye-luchanam-narkotyky-zhurnalisty-zrobyly-kontrolnu-zakupku/ (дата звернення: 01.12.2017).

16. У Харкові накрыли «Інтернет-магазин» з продажу наркотиків. ТСН. Матеріал від 27 жовтня 2017 р. URL:

<https://tsn.ua/ukrayina/u-harkovi-nakrili-internet-magazin-z-prodazhu-narkotikiv-1024090.html> (дата звернення: 01.12.2017).

17. Ідеальний майданчик. Торгівля наркотиками швидко переходить в Інтернет. Кореспондент. 2015. № 14. 10 квітня. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3503714-idealnyi-maidanchyk-torhivlia-narkotykamy-shvydko-perekhodyt-v-internet> (дата звернення: 01.12.2017).

18. В Харкові накрыли інтернет-магазин наркотиків. Сьогодні. Матеріал від 15 червня 2017 р. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/kharkov/v-harkove-nakryli-internet-magazin-narkotikov-1030432.html> (дата звернення: 01.12.2017).

19. Львівські журналісти викрили Інтернет-магазин наркотиків, торгівля наркотиками швидко переходить в Інтернет. Телеканал новин «24». Матеріал від 21 жовтня 2016 р. URL: https://24tv.ua/lvivski_zhurnalisti_vikrili_internetmagazin_narkotikiv_n740168 (дата звернення: 01.12.2017).

20. В Харкові опасная «эпидемия»: молодежь распространяет наркотики среди друзей по типу сетевого маркетинга. Факты. 14.04.2016. URL: <http://fakty.ua/215490-harkov-zahlestnula-opasnaya-epidemiya-molodezh-rasprostranyaet-narkotiki-sredi-druzej-po-tipu-setevogo-marketinga> (дата звернення: 01.12.2017).

21. Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення механізму кримінально-правової боротьби з особами, які займаються наркобізнесом): Проект Закону України від 1 березня 2005 р. № 7120. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=23732 (дата звернення: 01.12.2017).

УДК 340.3

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ВИКОНАННЯ УГОД (ДОГОВОРІВ) ПРО ПРИМИРЕННЯ

Потяк В.І., асистент
кафедри кримінального права
Навчально-науковий юридичний інститут
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена аналізу міжнародних стандартів у галузі прав людини в контексті закріплення кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод (договорів) про примирення.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, примирення, угода про примирення, механізми кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод про примирення.

Статья посвящена анализу международных стандартов в области прав человека в контексте закрепления уголовно-правового обеспечения охраны исполнения сделок (договоров) о примирении.

Ключевые слова: уголовно-правовая охрана, примирения, соглашение о примирении, механизмы уголовно-правового обеспечения охраны выполнения соглашений о примирении.

Potiak V.I. INTERNATIONAL STANDARDS OF CRIMINAL-LAW MECHANISMS OF SECURING THE FULFILLMENT OF AGREEMENTS OF RECONCILIATION

The article analyzes the international human rights standards in terms of acknowledgement of criminal-law mechanisms of securing the fulfillment of agreements of reconciliation.

Key words: criminal-law mechanisms of securing, reconciliation, agreement of reconciliation, criminal-law mechanisms of securing fulfillment of agreements of reconciliation.

Постановка проблеми. Комплексне дослідження кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод (договорів) про примирення або про визнання винуватості належить дисертаційна робота С. Ященко [1] (2016 р.). Крім того, питання договірних відносин у кримінальному праві і кримінальному процесі України досліджувалися в дисертаціях П. Пушкаря «Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження» [2] (2005 р.), О. Соловйової «Примирення сторін у кримінальному процесі України» [3], А. Яценка «Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання» [4] (2006 р.), Ю. Микитина «Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні» [5] (2010 р.), Р. Новака «Кримінальне провадження на підставі угод в Україні» [6], О. Леляк «Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України» [7] (2015 р.), а також Г. Саєнко «Провадження на підставі угод у кримінальному процесі України» [8] (2017 р.).

Ступінь розробленості проблеми. До найновіших досліджень кримінальної відповідальності за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості належить дисертаційна робота С. Ященко [1] (2016 р.). Крім того, питання договірних відносин у кримінальному праві і кримінальному процесі України досліджувалися в дисертаціях П. Пушкаря «Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження» [2] (2005 р.), О. Соловйової «Примирення сторін у кримінальному процесі України» [3], А. Яценка «Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання» [4] (2006 р.), Ю. Микитина «Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні» [5] (2010 р.), Р. Новака «Кримінальне провадження на підставі угод в Україні» [6], О. Леляк «Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України» [7] (2015 р.), а також Г. Саєнко «Провадження на підставі угод у кримінальному процесі України» [8] (2017 р.).

Однак зазначені дослідження не стосувалися аналізу міжнародних стандартів кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод (договорів) про примирення.

Мета статті – проаналізувати міжнародні стандарти в галузі прав людини в контексті закріплення кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод (договорів) про примирення.

Виклад основного матеріалу. У межах даної статті кримінально-правове забезпе-

чення охорони виконання угод розглядається як гарантування, захист і охорона суспільних відносин, пов'язаних із виконанням угод про примирення шляхом встановлення кримінальної відповідальності чи через превентивні і заохочувальні кримінально-правові та кримінально-процесуальні механізми.

Основи міжнародних стандартів кримінально-правового забезпечення охорони виконання угод (договорів) про примирення закріплені на світовому рівні – в актах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та її органів, а також на європейському рівні – у документах Ради Європи і Європейського Союзу (далі – ЄС).

Аналіз міжнародно-правових актів ООН, що опосередковано або безпосередньо містять вимоги до запровадження і застосування альтернативних механізмів розв'язання кримінально-правових конфліктів, примирення в разі вчинення кримінального правопорушення, охорони договірних відносин сторін в разі скоєння злочину, здійснений Д. Ван Нессом. Зокрема, він зазначає, що роль держави в реакції на конкретні злочини має полягати в забезпеченні потерпілих і правопорушників неупередженими офіційними юридичними механізмами [9, с. 30]. Отже, вбачається необхідність детальнішого дослідження міжнародно-правих актів, які регулюють дане питання.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), від 29 листопада 1985 р. [10] зазначають, що необхідно забезпечити сумірність дій у відповідь з урахуванням особливостей обставин, особи правопорушника, а також жертви. Фактично передбачається можливість справедливих дій у відповідь на будь-яке кримінальне правопорушення, яке вчиняється неповноліт-

німи, і здійснення контролю за виконанням судових рішень.

Р. 13 Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв і свідків злочинів, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН 22 липня 2005 р. [11], визначає базові аспекти права на відшкодування. Його елементом є можливість цілковитої компенсації для дітей-жертв, які постраждали від злочину.

Зазначені керівні принципи містять заклик до країн ООН запроваджувати, зокрема, кримінально-правові механізми компенсації шкоди, завданої злочинцем. Крім того, передбачено встановлення примусового виконання рішень чи розпоряджень про відшкодування збитків і виплату компенсації. Таке відшкодування може здійснюватися на основі рішення кримінального суду.

Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, затверджені Комісією із прав людини ООН 25 липня 2005 р. [12], містять вказівку про необхідність вжиття заходів для мінімізації незручностей для жертв злочинів, зокрема, після завершення адміністративних і судових процедур, якщо це стосується їхніх інтересів (р. 8, п. 12, пп. b). Навіть більше, зазначений міжнародний документ передбачає, що держава повинні прагнути до створення механізмів компенсації шкоди і надання іншої допомоги жертвам злочинів, якщо сторона, яка має нести відповідальність за завдану шкоду, не бажає виконувати свої зобов'язання. Отже, мають бути ефективні національні законодавчі механізми виконання судових рішень про компенсацію шкоди (р. 9, п. п. 16, 17).

Окрім світових стандартів, які встановлені ООН, необхідно також звернути увагу на рамкові європейські правові акти, які містять вказівки на основі кримінально-правового забезпечення охорони договору про примирення.

У Рекомендації № R (77) 27 Комітету міністрів Ради Європи про компенсацію потерпілим від злочину від 28 вересня 1977 р. [13] зазначено, що компенсація особам, які потерпіли від злочину, повинна бути максимально повною і справедливою (р. 1, п. 4).

Рекомендація Комітету міністрів ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу № R (85) 11 від 28 червня 1985 р. [14] визначає, що коли компенсація признається як кримінальна санкція, то вона повинна виконуватися першочергово. Також потерпілому має надаватися максимальна допомога в отриманні грошей як відшкодування.

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 р. № 6 R (87) 18 [15] передбачає, що постраждалий повинен мати можливість домагатися компенсації шкоди, завданої злочинцем, у «кримінальному суді». Аналіз цієї рекомендації дозволяє зробити висновок, що не тільки

укладення, а й виконання «мирового договору» означає відмову від переслідування. Крім того, має бути можливість його примусового виконання. Навіть більше, заперечення обвинуваченого щодо «судового розпорядження», яким затверджено умови «мирового договору», не забороняє застосування принципу «поворот до гіршого».

В основоположному рішенні Ради ЄС «Про місце жертв у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 р. [16] зауважено, що країни-учасниці повинні наблизити своє законодавство до такого рівня, який необхідний для забезпечення жертв злочинів високим ступенем захисту. Вони охоплюють заходи допомоги жертвам після судового розгляду. Ст. 9 згаданого рішення передбачає, що кожна країна повинна вжити відповідних заходів, щоб спонукати правопорушників адекватно компенсувати шкоду, завдану жертвам. Крім того, у ст. 10 зазначеного документа наголошується на тому, що будь-яка угода між жертвою та правопорушником, досягнута під час медіації в кримінальних справах, може бути взята до уваги.

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо ефективності правосуддя від 18 вересня 2002 р. № R (2002) 11 [17] підкреслює, що всі судові рішення повинні виконуватися ефективно і своєчасно (р. 1, п. 3).

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо вдосконалення національних засобів правового захисту від 12 травня 2004 р. № R (2004) 6 [18] закликає забезпечити належне відшкодування за будь-яке виявлене порушення. Реалізація цього положення можлива через вжиття необхідних і належних заходів для забезпечення шляхом законодавчого регулювання або через судову практику ефективних засобів правового захисту (п. п. 1, 4).

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р. № R (2006) 8 [19] закріплює положення про обов'язок держави забезпечити ефективне визнання та дотримання прав потерпілих, зокрема, вони мають визнавати негативні наслідки злочину для потерпілих. Крім того, потерпілим належить забезпечити якомога кращий захист від вторинної віктимізації. Отже, держави мають розробити правила з метою запобігання повторній віктимізації і протидії їй. Запобігання випадкам повторної віктимізації має бути істотним складником усіх стратегій надання допомоги потерпілим і профілактики злочинності (п. п. 2.1, 8.4, 10.5).

Висновки. Аналіз зазначених стандартів ООН і загальноєвропейських інституцій крізь призму основ кримінально-правового забезпечення охорони угоди (договору) про примирення дає підстави для виокремлення прав людини, пов'язаних із таким механізмом. До них належать: 1) право на поновлення в правах; 2) право на компенсацію шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням; 3) право на охорону результатів примирення, які закріплені в договорі між правопорушником і потерпілим чи судовому рішенні.

Отже, можемо стверджувати, що на основі проведеного аналізу міжнародно-правових актів допускається наявність механізмів кримінально-правового забезпечення охорони договору про примирення. Вони слугують додатковою гарантією реального захисту договірних зобов'язань, досягнутих у межах примирення і сприяють повноцінному захисту інтересів потерпілого. Конкретна форма реалізації кримінально-правового забезпечення охорони договору про примирення в міжнародних стандартах на імперативній основі не встановлюється, а її вибір здійснюється самою державою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ященко С. Кримінальна відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 229 с.
2. Пушкар П. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 23 с.
3. Соловійова О. Примирення сторін у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.
4. Ященко А. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 20 с.
5. Микитин Ю. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 19 с.
6. Новак Р. Кримінальне провадження на підставі угод в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2015. 20 с.
7. Лесяк О. Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 23 с.
8. Саєнко Г. Провадження на підставі угод у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 244 с.
9. Несс Д. Ван. Восстановительное правосудие и международные права человека. Восстановительное правосудие / под общей ред. И. Петрухина. Москва: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2003. С. 12–32.
10. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211 (дата звернення: 19.02.2018).
11. Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 22 липня 2005 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_e54 (дата звернення: 19.02.2018).
12. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права ООН від 25 липня 2005 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_e53 (дата звернення: 19.02.2018).
13. Рекомендація № R (77) 27 Комітету міністрів Ради Європи про компенсацію потерпілим від злочину від 28 вересня 1977 р. URL: http://echr-base.ru/res77_27.jsp (дата звернення: 19.02.2018).
14. Рекомендація № R (85) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу від 28 червня 1985 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_127 (дата звернення: 19.02.2018).
15. Стосовно спрощення кримінального правосуддя: рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 17 вересня 1987 р. № 6 R (87) 18. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_339 (дата звернення: 19.02.2018).
16. Про місце жертв у кримінальному судочинстві: основоположне рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 р. URL: https://issuu.com/uccg/docs/16_fr_decision_ukr (дата звернення: 19.02.2018).
17. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо ефективності правосуддя від 18 вересня 2002 р. № R (2002) 11. URL: http://echr-base.ru/res2002_12.jsp (дата звернення: 19.02.2018).
18. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо вдосконалення національних засобів правового захисту від 12 травня 2004 р. № R (2004) 6. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_718 (дата звернення: 19.02.2018).
19. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р. № R (2006) 8. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/\\$FILE/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20Rec%20\(2006\)%208.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/$FILE/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20Rec%20(2006)%208.pdf) (дата звернення: 19.02.2018).

УДК 343.353

СЛУЖБОВА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ СЛУЖБОВОЇ НЕДБАЛОСТІ

Рак С.В., асистент кафедри
кримінального та адміністративного права і процесу
Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується поняття службової особи як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 367 Кримінального кодексу. Автор розглядає ознаки службової особи та її види у контексті аналізу чинного законодавства. Пропонується шляхом внесення уточнень у ч. 3 ст. 18 Кримінального кодексу визнати фізичних осіб-підприємців службовими особами у випадках, коли вони виступають роботодавцями.

Ключові слова: службова недбалість, службова особа, функції, фізична особа-підприємець.

В статье исследуется понятие служебного лица как субъекта преступления, предусмотренного ст. 367 Уголовного кодекса. Автор рассматривает признаки служебного лица и его виды в контексте анализа действующего законодательства. Предлагается путем внесения уточнений в ч. 3 ст. 18 Уголовного кодекса признать физических лиц-предпринимателей служебными лицами в случаях, когда они выступают работодателями.

Ключевые слова: служебная халатность, служебное лицо, функции, физическое лицо-предприниматель.

Rak S.V. THE OFFICIAL AS A SUBJECT OF THE OFFICIAL NEGLIGENCE

This article is dedicated to the concept of the official as a subject of a crime under the Article 367 of the Criminal Code. The author considers the characteristics of the official and its types in the context of the analysis of the current legislation. It is proposed by clarification in p. 3 of the Article 18 of the Criminal Code to recognize an individual entrepreneur as an official in cases when they are employers.

Key words: official negligence, the official, functions, individual entrepreneur.

Постановка проблеми. Кожен науковець, кожен практик, аналізуючи склад злочину, надає важливого значення такому елементу, як суб'єкт, особливо, коли протиправне діяння вчиняється особою, котра має ознаки спеціального суб'єкта злочину. Адже у логічному процесі кваліфікації злочину першочергово увага звертається саме на спеціальні ознаки суб'єкта, а потім уже встановлюються такі загальні ознаки, як вік та осудність. Одним із видів спеціального суб'єкта злочину виступає службова особа.

Сьогодні попередження та протидія злочинам, вчиненим службовою особою, є важливим завданням нашої держави. Правильна діяльність державного апарату, апарату органів місцевого самоврядування, юридичних осіб як публічного, так і приватного права залежить від добросовісного та відповідального ставлення службових осіб до своїх функцій. Шкода, заподіяна недбалим ставленням осіб до службових обов'язків, вимірюється не лише матеріальними критеріями, оскільки полягає й у порушенні законних прав та інтересів громадян, підриві авторитету держави та уповноважених нею органів.

Саме тому метою нашого дослідження є з'ясування особливостей визначення службової особи як суб'єкта злочину «службова недбалість».

Ступінь розробленості проблеми. Службова особа як спеціальний суб'єкт злочину є предметом досліджень багатьох науковців, зокрема П.П. Андрушка, Л.П. Брич, О.О. Дудорова, В.М. Киричка, Р.Л. Максимовича, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, Т.І. Слуцької, В.І. Тютюгіна, М.І. Хавронюка та ін. Автор статті розглядає службову особу як суб'єкта злочину «службова недбалість».

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття службової особи закріплено у ч. 3 та 4 ст. 18 Кримінального кодексу (далі – КК) та п. 1–2 примітки до ст. 364 КК.

Останні зміни до ч. 3 ст. 18 КК, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 07 квітня 2011 р. № 3207-VI (далі – Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI) [1], диференціювали відповідальність осіб, які обіймають в юридичних особах посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, залежно від того, яким є юридичний статус такої юридичної особи – є вона юридичною особою приватного чи публічного права [2]. Слід зазначити, що у тексті чинного КК немає термінів «публічного» та «приватного права», що є недоліком законодавчої техніки. Можна зробити такий висновок, порівнюючи ч. 3, 4 ст. 18 КК та п. 1–2 примітки до ст. 364 КК, але текст диспозиції необхідно вдосконалювати.

Зі змісту ст. 367 КК можемо констатувати, що у визначенні суб'єкту даного злочину необхідно керуватися ч. 3, 4 ст. 18 КК, тобто суб'єктами службової недбалості виступають як службові особи публічного права, так і службові особи приватного права. У контексті хотілося б відзначити, що з проаналізованих нами 500 судових справ у 80% випадках до кримінальної відповідальності за службову недбалість притягувалися службові особи публічного права.

Розкриття поняття службової особи публічного права ми здійснюватимемо на підставі аналізу ч. 3 та 4 ст. 18 КК. Законода-

вещь, наводячи у ч. 1 примітки до ст. 364 КК визначення поняття «службова особа», зазначив, що воно застосовується для ст. 364, 368, 368-2, 369 КК. Тому вважаємо за доцільне керуватися положеннями ч. 3 та 4 ст. 18 КК у контексті розгляду нашого питання.

В.І. Тютюгін виділяє кілька категорій службових осіб публічного права [3, с. 13–14]. У нашому дослідженні опиратимемося на критерії, наведені науковцем. Отже, першим видом є особи, які постійно, тимчасово або за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування.

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р. № 5 (далі – ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5) дано визначення представників влади (це – працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості) [4]. Безперечно, ми можемо використовувати дане визначення, однак слід зважати, що за 16 років після появи постанови відбулося чимало змін у законодавстві, тож ми застосовуємо її лише у частині, що не суперечить чинному законодавству. Зокрема, до внесення змін Законом України від 07 квітня 2011 р. № 3207-VI у ч. 3 ст. 18 КК вказувалося на здійснення функцій «представниками влади». Сьогодні у діючій редакції Закону зазначається «представниками влади або місцевого самоврядування», на обіймання посад «в органах державної влади або місцевого самоврядування».

Тому науковці, досліджуючи злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зазначають, що представниками влади та місцевого самоврядування є «працівники державних органів, органів місцевого самоврядування та їх апарату, які діють від імені цих органів (за їх дорученням) і у межах своєї компетенції здійснюють їх функції» [3, с. 14].

Слід наголосити, що особа може визнаватися представником влади чи органів місцевого самоврядування, навіть перебуваючи на посаді рядового поліцейського чи члена громадського формування з охорони громадського порядку під час виконання ним обов'язків [5, с. 44].

Переходимо до характеристики другої категорії службових осіб публічного права. До них належать особи, котрі постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, місцевого самоврядування, на державних, комунальних підприємствах, в установах, організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням.

ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5 дано визначення поняттю «організаційно-розпорядчі обов'язки». Ч. 3 ст. 18 КК вказує на організаційно-розпорядчі функції. Загалом вважаємо цілком слушною позицію Р.Л. Максимовича, котрий обґрунтовує погляди науковців на

дану проблематику і погоджується із думкою П.П. Андрушка та А.А. Стрижевської [6, с. 28], що поняття «функції» ширше, ніж поняття «обов'язки» [7, с. 129–130].

В.М. Киричко вважає, що заміна у Законі поняття «обов'язки» на поняття «функції» є спробою законодавця здійснити термінологічну уніфікацію. Поняття «функції» є більш доцільним, на думку науковця, оскільки його розкриття передбачає як аналіз прав та обов'язків службових осіб, так і правових приписів, що передбачають завдання та напрями діяльності характеризованого нами суб'єкта злочину [8, с. 38].

Крім того, як уже зазначалося вище, ми використовуємо ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5 лише у частині, положення якої не втратили актуальності сьогодні. Тож нововведений термін «функції» дозволяє більш ґрунтовно розкрити особливості правового статусу службових осіб.

До організаційно-розпорядчих функцій відносять керівництво колективом, здійснення функцій із підбору кадрів, організацію праці чи підтримання дисципліни, застосування примусових заходів та заохочення [4; 7, с. 133–134; 8, с. 37].

Щодо адміністративно-господарських функцій, то до них належать обов'язки з управління або розпорядження державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо) [4]. Такі функції виконують начальники планово-господарських, постачальних, фінансових відділів та служб, завідувачі складів, магазинів, майстерень, їх заступники, керівники відділів підприємств тощо [3, с. 15; 8, с. 38].

Слід зауважити, що нерідко службова особа, поряд із організаційно-розпорядчими функціями, виконує адміністративно-господарські функції (головний бухгалтер), а також є представником влади (голова обласної державної адміністрації, сільський голова тощо).

Тепер щодо службових осіб, котрі виконують організаційно-розпорядчі функції чи адміністративно-господарські функції за спеціальним повноваженням. Безумовно, такі функції має право делегувати особі лише уповноважена на те особа чи уповноважений орган. Правомочними органами є: 1) уповноважені органи державної влади чи місцевого самоврядування; 2) центральні органи державного управління зі спеціальним статусом; 3) повноважний орган чи 4) повноважна особа підприємства, установи, організації; 5) суд; 6) закон [3, с. 14]. Необхідно зауважити, що делегування функцій відбувається в установленому законом порядку. Особа не може вважатися службовою, коли вона без законних підстав самовільно присвоює владні повноваження. Відповідальність при цьому настає за ст. 353 КК [8, с. 39].

Законодавець не наводить вичерпного переліку службових осіб, які виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції. Цілком погоджуємося з думкою Р.Л. Максимовича, що це є недоцільним, адже динамічний розвиток суспільства

сьогодні зумовлює появу нових посад; особи, котрі обіймають їх, наділені ознаками службової особи. Деякі посади зникають, у деяких змінюються назви [7, с. 131].

До третьої категорії службових осіб публічного права належать особи, котрі постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій у державних чи комунальних підприємствах, установах, організаціях. До останніх належать юридичні особи, у статутному фонді яких державна чи комунальна частка перевищує 50% або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства (абз. 2 п. 1 примітки до ст. 364 КК).

Відповідно до п. 4 ст. 18 КК, службовими особами публічного права також визнаються: 1) посадові особи іноземних держав, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави; 2) присяжні засідателі іноземних судів; 3) інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави: для державного органу або державного підприємства; 4) іноземні третейські судді; 5) особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому; 6) посадові особи міжнародних організацій, а саме працівники міжнародних організацій чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені; 7) члени міжнародних парламентських асамблей, учасниками яких є Україна; 8) судді; 9) посадові особи міжнародних судів.

Наступним кроком у нашому дослідженні стане розгляд питання щодо такого суб'єкта злочину «службова недбалість», як службова особа приватного права. Аналіз судової практики у справах про службову недбалість свідчить, що до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 367 КК, у 20% випадках (99 судових справ із 500) притягувалася саме службова особа приватного права.

Встановленням змісту поняття «службова особа приватного права» сьогодні займаються теоретики, оскільки воно не закріплено на законодавчому рівні. Дослідники погоджуються, що такі особи здійснюють організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції у юридичних особах приватного права. Останніми, відповідно, вважаються такі юридичні особи, у статутному фонді яких державна чи комунальна частка є менша за 50% або не становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства. Функції особа може здійснювати постійно чи тимчасово; повноваження на їх виконання можуть отримуватися особою у зв'язку з обійманням певних посад або ж делегуватися їй спеціальним органом [8, с. 41; 3, с. 16].

У контексті нашого дослідження важливим є з'ясування питання правомірності притягнення до кримінальної відповідальності за службову недбалість фізичних осіб-підприєм-

ців. Особливості правового статусу цих осіб викликають питання і в теоретиків, і у практиків. Законодавець надав відповідні роз'яснення, щоб унеможливити злиття правового статусу фізичної особи-підприємця та правового статусу юридичної особи, спробував показати відмінності їх правової природи [9]. Проте досі залишається актуальною проблема можливості визнання фізичних осіб-підприємців службовими особами. Це питання не вирішене на рівні кримінального закону, і тому обговорюється провідними науковцями.

Деякі науковці, з огляду на роз'яснення ППВСУ «Про деякі питання застосування законодавства за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» від 08 жовтня 2004 р. № 15 [10], аналізуючи норми чинного законодавства, переконливо стверджують, що фізична особа-підприємець не є службовою особою [11, с. 195–200; 7, с. 229–230].

Науковці, котрі займають протилежну позицію, зазначають, що сам факт реєстрації особи як суб'єкта підприємницької діяльності не є підставою вважати її службовою. Однак ця категорія осіб може визнаватися службовими і, відповідно, виступати суб'єктами злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Це є закономірним і логічним, коли фізична особа-підприємець, виступаючи роботодавцем у трудових відносинах із працівниками, найнятими власне для оптимізації підприємницької діяльності, виконує щодо них організаційно-розпорядчі функції. Коли ж фізична особа, зареєстрована як суб'єкт підприємницької діяльності, не є роботодавцем, відповідальність її як службової особи виключається [12, с. 730; 13, с. 1050].

О.О. Дудоров, фактично відстоюючи позицію, що фізичні особи-підприємці не є суб'єктами злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, допускає можливість притягнення цієї категорії осіб до кримінальної відповідальності за службову недбалість. Це – випадки, коли фізична-особа-підприємець має у своєму підпорядкуванні працівників, котрі працюють на неї за трудовим договором. Науковець зазначає, що організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції покладаються на таку особу законом, і тому є всі підстави вважати її службовою [14, с. 427–428].

Загалом правовий статус фізичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності визначається нормами цивільного (гл. 5 Цивільного кодексу України) та господарського законодавства (ст. 128 Господарського кодексу України (далі – ГК). Відповідно до ст. 42 ГК, така особа має право здійснювати комерційну господарську діяльність, якою визнається самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність із метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755-IV [15] регулюється державна реєстрація фізичної особи як суб'єкта підпри-

емницької діяльності. Фізична особа-підприємець має право наймати працівників шляхом укладення з ними трудового договору (ст. 21 Кодексу Законів про працю України). Відповідно до пп. 2 п. 291.4 Податкового кодексу України (далі – ПК), кількість найманих осіб не повинна перевищувати 10 осіб (для 2 категорій).

Судові рішення у контексті притягнення фізичних осіб-підприємців до кримінальної відповідальності доволі суперечливі. Цілком логічним видається кваліфікація діяння, вчиненого громадянином К., зареєстрованим як фізична особа-підприємець, за ч. 1 ст. 367 КК Новотроїцьким районним судом Херсонської області. Відповідно до обставин справи, обвинувачений не зазначив у звітних деклараціях дані про нарахування суми збору за спеціальне водокористування поверхневих вод. Суд, обґрунтовуючи притягнення до відповідальності громадянина К., зауважив, що він, здійснюючи управління трудовим колективом, виконує організаційно-розпорядчі функції, тому є службовою особою і, відповідно, суб'єктом злочину, передбаченого ст. 367 КК [16].

Питання викликає вирок Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 13 червня 2016 р. Відповідно до обставин справи, громадянин Г., зареєстрований як фізична особа-підприємець, уклав договір про надання послуг технічного нагляду за виконанням робіт на об'єкті будівництва. У вирокі зазначено, що громадянин Г. виконував організаційно-розпорядчі функції, якими був наділений КЗОЗ ДМР «ЦПМСД № 2». Крім того, додатковим аргументом суду була вказівка, що фізична особа-підприємець мав кваліфікаційний сертифікат інженера технічного нагляду [17]. Звичайно, якщо громадянин К. доручив нагляд за будівництвом найманим працівникам, а сам повинен був проконтролювати їх роботу, то він мав організаційно-розпорядчі функції, був службовою особою. Однак, якщо громадянин К. не був роботодавцем, а працював на умовах цивільного договору, то він не може визнаватися службовою особою.

Ще більші сумніви викликає правомірність притягнення до кримінальної відповідальності за службову недбалість Димитровським міським судом Донецької області громадянина А., зареєстрованого як фізична особа-підприємець. У судовому рішенні від 22 листопада 2016 р. зазначено, що обвинувачений підписав видаткові накладні, не перевірявши поставку товару. Не вказано, чи мав громадянин А. найманих працівників, на якій підставі його визнано службовою особою і суб'єктом злочину, передбаченого ст. 367 КК [18].

Безперечно, у вирішенні питання визнання фізичних осіб-підприємців службовими особами необхідно виходити з їх правового статусу та положень ч. 3 ст. 18 КК. Саме визначення поняття «службова особа» дає підстави стверджувати, що теоретично фізична особа-підприємець може визнаватися службовою, коли законом на неї покладаються організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції. Не може підда-

ватися сумніву факт, що фізична особа, котра наймає працівників за трудовим договором, розширює межі своєї дієздатності. По-перше, вона набуває прав та обов'язків роботодавця (пп. 14.1.222 ПК, ст. 1 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI). По-друге, характеризуючи вище організаційно-розпорядчі функції, ми зазначили, що такими є керівництво колективом, здійснення функцій із підбору кадрів, організації праці і т. д. Фізична особа-підприємець, виступаючи роботодавцем, автоматично законом наділяється даними функціями і набуває ознак службової особи.

Проте, відповідно до принципів кримінального права, зокрема компоненту *lex stricta* принципу законності, котрий знайшов своє відображення у ст. 7 Конвенції про захист прав та основоположних свобод та у ст. 62 Конституції України, усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого, тож ми не можемо допускати розширене тлумачення закону.

Із цієї ситуації вбачається такий вихід. На нашу думку, необхідним є внесення деяких уточнень у ч. 3 ст. 18 КК щодо вживання таких понять, як «підприємства», «установи», «організації». Дані формулювання вважаються застарілими і неактуальними у контексті останніх змін у кримінальному законодавстві. Пропонуємо зупинитися законодавцю на формулюванні «суб'єкти господарювання». Останнє логічно включає юридичних осіб публічного права, юридичних осіб приватного права та фізичних осіб-підприємців. На нашу думку, це було б цілком логічним кроком із огляду на активну динаміку суспільних відносин і автоматично вирішило б питання визнання фізичної особи-підприємця службовою особою і суб'єктом службової недбалості зокрема.

Висновки. Узагальнюючи наведене, зазначимо, що:

1) аналіз видів службової особи як суб'єкта службової недбалості слід здійснювати, виходячи із тексту ч. 3 ст. 18 КК;

2) характеризуючи категорії службових осіб публічного права, слід зважати, що поняття «представники влади», «організаційно-розпорядчі обов'язки» та «адміністративно-господарські обов'язки», наведені ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5, сьогодні вимагають уточнень і можуть застосовуватися лише у частині, що не суперечить чинному законодавству;

3) уявляється доцільним запропонувати внесення деяких уточнень до п. 3 ст. 18 КК, зокрема такі поняття, як «підприємства», «установи», «організації» замінити терміном «суб'єкти господарювання»;

4) визнати фізичних осіб-підприємців, котрі мають у підпорядкуванні найманих працівників, службовими особами та, відповідно, суб'єктами службової недбалості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07 квітня 2011 р. № 3207-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3207-17>.

2. Андрушко П.П. Службова особа як спеціальний суб'єкт злочину. Юридичний вісник України. 2010. № 24. URL: http://www.yurinc.com.ua/legal_practice/analychna_yurysprudentsiia/sluzhbova_osoba_yak_spetsialnyi_subiekt_zlochynu-publication/.
3. Тютюгін В.І., Гродецький Ю.В., Гзімчук С.В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: навч.-практ. посіб. / за ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2014. 232 с.
4. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.
5. Савченко А.В., Кришевич О.В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням професійних послуг. Науково-практичний коментар до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України / за ред. В.І. Шакуна. Київ: Алерта, 2012. 160 с.
6. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 Кримінального кодексу України): кримінально-правова характеристика. Вісник Верховного Суду України. 2005. № 2. С. 26–35.
7. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 304 с.
8. Киричко В.М. Кримінальна відповідальність за корупцію. Харків: Право, 2013. 424 с.
9. Статус фізичної особи-підприємця: особливості застосування законодавства: роз'яснення Міністерства юстиції України від 14 січня 2011 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-11>.
10. Про деякі питання застосування законодавства за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 08 жовтня 2004 р. № 15. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-04>.
11. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: навч. посіб. Київ: Юрисконсульт, 2006. 342 с.
12. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. 1040 с.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.
14. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 2. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с.
15. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.
16. Ухвала Новотроїцького районного суду Херсонської області 05 березня 2014 р. № 662/2525/13к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37495765>.
17. Вирок Заводського районного суду м. Дніпро-дзержинська Дніпропетровської області від 13 червня 2016 р. № 208/3357/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58561809>.
18. Ухвала Димитровського міського суду Донецької області від 22 листопада 2016 р. № 226/1388/16к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62861709>.
19. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22 червня 2012 р. № 5026-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5026-17>.

УДК 343

КОМП'ЮТЕРНІ ВІРУСИ – ШКІДЛИВІ ПРОГРАМНІ ЗАСОБИ, РУШІЙНА СИЛА МОДИФІКАЦІЇ

Ричка Д.О., аспірант

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглянуто шкідливі програмні засоби, досліджено особливості комп'ютерних вірусів, розглянуто форми вірусів. Досліджено основні типи вірусних атак та проаналізовано вплив програм-вірусів, на підставі чого розроблено засоби захисту від вірусів.

Ключові слова: шкідливі технічні засоби, програми-шпиюни, вірус (комп'ютерний вірус, програма-вірус), «троянський кінь», хакер, «хробаки», «логічні бомби», макроси (макровіруси), міжплатформні віруси, віруси-невидимки (стелс-віруси), поліморфні віруси, багатокomпонентні віруси, самооновлювані віруси, антивірусна програма (антивірус).

В статье рассмотрены вредные программные средства, исследованы особенности компьютерных вирусов, рассмотрены формы вирусов. Исследованы основные типы вирусных атак и проанализировано влияние программ-вирусов, на основании чего разработаны средства защиты от вирусов.

Ключевые слова: разрушительные технические средства, программы-шпионы, вирус (компьютерный вирус, программа-вирус), «троянский конь», хакер, «черви», «логические бомбы», макросы (макровирусы), платформах вирусы, вирусы-невидимки (стелс-вирусы), полиморфные вирусы, многокомпонентные вирусы, самообновляемые вирусы, антивирусная программа (антивирус).

Rychka D.O. COMPUTER VIRUSES – HARMFUL SOFTWARE, ELECTRONIC POWER MODIFICATIONS

The article deals with malicious software tools, the features of computer viruses are investigated, forms of viruses are considered. The main types of virus attacks are investigated and the influence of programs-viruses on the basis of which the means of protection against viruses have been developed.

Key words: malware, spyware, virus (computer virus, virus program), Trojan horse, hacker, worms, logical bombs, macros (macroveria), interplatform viruses, invisible viruses (stealth viruses), polymorphic viruses, multicomponent viruses, self-recovering viruses, antivirus software (antivirus).

Постановка проблеми. Із розвитком інформаційних технологій (далі – ІТ) суспільство перейшло від індустріального до інформаційного етапу розвитку еволюції. Важко уявити людину ХХІ ст. без гаджетів, Інтернету, соціальних мереж та електронної пошти. ІТ стали невід'ємною частиною нашого життя і визнані передовою галуззю світу. Тепер доступ до електронних даних можуть отримувати не лише спеціальні служби, а й зацікавлені хакери. Одним із засобів отримання електронної конфіденційної інформації виступають віруси різної природи. Якісний аналіз впливу комп'ютерних вірусів на недоторканість приватного життя людини необхідний, аби дослідити основні тенденції ураження ЕОМ, мереж та інформації, що міститься на них, та розробити швидкі, прості та ефективні засоби захисту від вірусних атак, які стануть у пригоді кожному.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідженню впливу шкідливих програм – комп'ютерних вірусів приділялася увага великої кількості видатних вчених, таких як Е. Авер'янова, Д. Азарова, А. Білоусов, С. Бородіна, В. Бутузова, В. Вехова, Н. Гадіон, О. Гладуна, В. Голубева, А. Гребенькова, О. Григор'єва, Г. Долженкова, М. Журби, І. Карася, В. Кіютіна, І. Клепицький, О. Книженко, О. Користіна, Л. Краснова, В. Крачевський, С. Кузьміна, М. Литвинова, Ю. Ляпунова, С. Максимова, А. Музика, А. Новікова, П. Смагіна, М. Погорецький, М. Рудик, В. Шеломенцева, В. Хахановський, І. Юрченко та ін.

Метою наукової статті є дослідження особливостей комп'ютерних вірусів та, як наслідок, розроблення засобів захисту від них.

Досягнення поставленої мети забезпечується розв'язанням таких завдань дослідження:

- 1) ознайомлення зі шкідливим програмним засобами;
- 2) дослідження особливостей комп'ютерних вірусів;
- 3) розгляд найтипівіших форм вірусів;
- 4) виявлення місць, функціонально придатних для прихованого існування вірусів;
- 5) ознайомлення з основними типами вірусних атак;
- 6) аналіз наслідків, спричинених різними формами комп'ютерних вірусів;
- 7) розроблення дієвих засобів захисту інформації та систем ЕОМ від комп'ютерних вірусів.

Виклад основного матеріалу. Програмні засоби (комп'ютерні програми) є певним набором інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, який приводить цю програму в дію для досягнення певної мети. Як предмет злочину, передбаченого ст. 361-1 Кримінального кодексу України, комп'ютерні програми (програмні засоби) повинні бути шкідливими, тобто здатними забезпечити несанкціонований доступ до інформації, а також змінити, знищити, пошкодити, заблокувати комп'ютерну інформацію чи ту, яка передається мережами електронного зв'язку [1, с. 464].

Шкідливі програмні та технічні засоби, операції з якими заборонені, можуть мати вигляд шкідливих комп'ютерних програм або ж технічних пристроїв, які працюють із використанням таких програм.

Найпоширенішими різновидами шкідливих програмних засобів є:

- комп'ютерні віруси – комп'ютерні програми, здатні після проникнення до операційної системи ЕОМ чи до автоматизованої системи (далі – АС) порушити нормальну роботу комп'ютера, АС чи комп'ютерної мережі, а також знищити, пошкодити чи змінити комп'ютерну інформацію;

- програми, призначені для нейтралізації паролів та інших засобів захисту комп'ютерних програм чи комп'ютерної інформації від несанкціонованого доступу;

- програми-шпигуни, які після їх проникнення до певної АС, комп'ютерної мережі, операційної системи ЕОМ чи окремої комп'ютерної програми забезпечують несанкціонований доступ сторонньої особи до інформації, яка зберігається у ЕОМ, АС, мережі чи програмі або ж непомітно для власника чи законного користувача здійснюють несанкціоновану передачу такої інформації сторонній особі [2].

Одним із різновидів шкідливих комп'ютерних програм є комп'ютерні віруси.

Програма-вірус – це спеціально створена програма, яка здатна сама приєднуватися до інших програм (тобто пристосовуватися і «заражати» їх) і у разі запуску спричиняти різні негативні наслідки (псування файлів і каталогів, перекручування інформації, у т. ч. результатів обчислення, засмічення чи спотворення пам'яті ЕОМ) та створювати інші перешкоди у роботі ЕОМ чи АС.

Шкідливі технічні засоби – це різного роду прилади, обладнання, устаткування тощо, за допомогою яких вчиняється несанкціонований доступ до ЕОМ чи АС. Такі засоби здатні призвести до витоку, втрати (знищення), підробки (фальсифікації), блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації, що функціонує в ЕОМ, АС, комп'ютерних системах чи мережах електрозв'язку, або до порушення встановленого порядку її маршрутизації (ст. 361 КК) [1, с. 464–465].

Для створення шкідливих програм необхідні знання у сфері програмування. Сьогодні навчитися створювати віруси різної складності та різних галузей застосування, контролювати будь-який комп'ютер чи здобути паролі від систем, проводити махінації з метою отримання грошових коштів від жертви не складає труднощів. Ввівши у рядок пошуку потрібне запитання, можна легко знайти відповідь, тож, провівши такий експеримент, ми знайшли детальний посібник для застосування хакерами.

Можна створити як серйозний вірус, так і вірус-жарт. Найгірше, що можуть зробити віруси-жарти – це зламати систему, однак після перевстановлення системи ПК працюватиме без змін [3], тож вони не становлять високої суспільної небезпеки, перейдемо до більш серйозних шкідливих програм.

Комп'ютерний вірус є зловмисною комп'ютерною програмою, в якій міститься частина

коду, що починає свою дію після запуску вірусу в комп'ютерній системі. Під час роботи вірус заражає інші програми копіями самого себе. Ефект дії вірусу може варіюватися від легкого роздратування користувача до повного знищення всіх даних у системі [4]. Однак деякі віруси можуть реплікувати самих себе і поширюватися в інші системи. Це ускладнює локалізацію вірусів і захист від них [5].

Щоб написати простий вірус, достатньо ввести кілька рядків програмного коду. Віруси можна передавати по лініях зв'язку або поширювати на інфікованих носіях, що значно ускладнює локалізацію творця вірусу. Деякі віруси можуть переховуватися усередині інших програм або проникати в операційну систему комп'ютера. До вірусних атак вразливі всі без винятку комп'ютерні операційні системи, однак деякі з них більш уразливі за інші. Віруси досить часто переховуються у комп'ютерних іграх, які завантажуються через Інтернет, також їх можна виявити в макросах, що використовуються в офісних інформаційних системах, або в компонентах, що завантажуються з Інтернету. Шляхи потрапляння вірусів у комп'ютери різні, але загальне в них одне – віруси входять до комп'ютерних систем виключно з зовнішніх джерел. Як тільки вірус входить у систему, він може почати свою руйнівну діяльність відразу або ж очікувати активації якоюсь подією, наприклад, отриманням певних даних або настанням заданої дати або часу.

Відомі кілька різних форм вірусів, які можуть вдертися до комп'ютерної системи.

«Троянський кінь» – це комп'ютерна програма, яка маскується або ховається в частині програми. На відміну від інших вірусів, троянці не реплікують самих себе в системі. Деякі форми «троянських коней» можуть бути запрограмовані на саморуйнування і не залишати жодних слідів, крім заподіяних ними руйнувань. Вони можуть використовуватися для отримання паролів і відслання їх назад хакеру, для банківських шахрайств, коли невеликі суми грошей знімаються з законних рахунків і передаються на секретний [5].

В Інтернеті можна зустріти не тільки теоретичні аспекти хакерської діяльності, а й практику застосування. На одному з таких ресурсів були навіть проведені експерименти. За допомогою трояну можливо отримати доступ до чужої поштової скриньки. Для цього проводиться розсилання електронних листів із вбудованими вірусами. Лист містить лише посилання на вірус, зазвичай зміст листа має чимось «зачепити» користувача, він повинен бути таким, на який користувач не зможе не відреагувати. Прикладами троянів є: DarkComet RAT, SpyEye, Carberp та ін. Автор експерименту використовував модифіковану версію трояна ZeuS (на момент створення, 29 жовтня 2015 р., його не виявляв жоден антивірус, до того ж, у ньому була функція відключення процесів, серед яких є Dr.Web). На комп'ютері жертви був встановлений Comodo, що навіть полегшило проникнення вірусу. В якості жертви було обрано бухгалтера їх керуючої компанії. Як змусити запустити вірус? Якщо просто відправити посилання –

зрозуміло, що переходити за ним ніхто не буде, обіцяти золоті гори в листі – теж минуле століття, на таке користувачі вже не реагують, тому лист було відправлено нібито від податкової служби (тепер уже фіскальної).

Як і розраховувалося, жертва скачала програму і запустила інсталятор оновлення форми звітності (інсталятор зроблено за допомогою Inno Setup за 5 хвилин), саме він встановить і запустить троян, після чого можливий повний контроль над комп'ютером жертви, внаслідок чого можливо переглянути список процесів комп'ютера, в якому, до речі, не буде трояну. Можливо переглядати файлову систему та навіть дізнаватися список паролів (файли Cookies), які збережені у браузері [6]. Нескладні знання у сфері ІТ відчиняють широкі кордони для розвитку комп'ютерної злочинності.

«Хробаки» є програмами, які руйнують комп'ютерну систему, вони можуть проникати до програм обробки даних і підмінити або руйнувати дані. Вони подібні до «троянських коней», оскільки не можуть реплікувати самих себе. Як віруси, вони можуть завдавати великих руйнувань, якщо їх вчасно не виявити. Набагато простіше ліквідувати «хробака» або «троянського коня», якщо існує тільки єдина копія програми-руйнівника [5].

Ми легко знайшли в Інтернеті статтю, присвячену створенню «хробака» під назвою .bat вірус. Аби створити .bat-вірус, потрібен текстовий редактор, для цього підійде Блокнот. Створивши і відкривши новий текстовий документ, потрібно вписати туди той код (команди), які він повинен виконати, після чого за допомогою меню зберегти, задавши йому ім'я з розширенням .bat і вказавши тип файлу «Все файли». Вікна командного рядка, які нескінченно і дуже швидко відкриваються, не дадуть користувачеві спокійно працювати. Закрити їх не встигне ніхто і дуже скоро вони заб'ють оперативну пам'ять комп'ютера, що загальмує його роботу аж до повного зависання [7].

«Логічні бомби» подібні до програм, що використовуються для «троянських коней», однак вони мають таймер, який підриває їх у задану дату і час. Наприклад, вірус Michelangelo має тригер, встановлений на день народження знаменитого художника Мікеланджело – 6 березня. Завдяки вбудованому механізму затримки «логічні бомби» активно використовуються для шантажу. Наприклад, шантажист може послати повідомлення, що, якщо йому буде виплачена певна сума грошей, він надасть інструкцію для відключення «логічної бомби».

Шляхи проникнення вірусів можуть бути найрізноманітнішими. Віруси потрапляють у вашу комп'ютерну систему з безлічі різноманітних джерел, виконуваних програм, програм і файлів, що передаються, програмного забезпечення, придбаного в архівованій формі.

Пропонуємо перейти до розгляду структури зберігання даних на гнучких дисках, із метою виявлення місць, функціонально придатних для прихованого існування вірусів.

Гнучкі диски можуть зберігати файли даних, програм і програмне забезпечення операцій-

них систем. Вони виконують роль посередника у передачі файлів даних. Гнучкий диск складається з завантажувального сектора і даних, за необхідністю у ньому може зберігатися інформація, необхідна для завантаження комп'ютера, або інформація про розділи, завантаження, про розміщення файлів, тобто вони містять всю змістовну інформацію, яка зберігається на дискеті [5].

Улюбленим місцем розміщення вірусів є завантажувальні сектори і виконувані файли, що зберігаються на дискеті. Вміщені в завантажувальному секторі віруси можуть запускатися під час завантаження системи з дискети. Віруси, поміщені у виконувані файли, запускаються разом із зараженою програмою, після чого починають свою діяльність у комп'ютерній системі. Ті самі можливості перенесення вірусів забезпечують компакт-диски, що нині стали основним засобом перенесення файлів та інформації між комп'ютерами. У компакт-дисках міститься двоїчна цифрова інформація, яка записується на диск шляхом створення мікроскопічних ямок на поверхні диска. Інформація зчитується під час проходження по диску променя світла, що генерується лазером. Компакт-диски подібні до гнучких дисків тим, що для зберігання даних у них також використовується структура, що складається з завантажувального сектора і даних.

Інтернет надав користувачам нові можливості встановлення зв'язку, які збільшують потенційну небезпеку в системі захисту від вірусів. Технології Web, наприклад, для створення аплетів Java і ActiveX, полегшують користувачам взаємодію через Інтернет, але, з іншого боку, служать зручним засобом для поширення зловмисного програмного забезпечення. Користувачі робочої станції, встановленої на комп'ютері, для виконання своїх завдань використовують програмне забезпечення та файли даних. Вся ця інформація, включаючи операційну систему, зберігається на жорсткому диску комп'ютера.

Іншим місцем постійного зберігання інформації, необхідної для роботи комп'ютера, є незалежна пам'ять CMOS, що зберігає базову систему введення/виведення (BIOS) комп'ютера; процедури BIOS використовуються при завантаженні системи, тому їх зараження – серйозна небезпека [5].

Таким чином, у комп'ютері є два основних місця, здатних постійно зберігати і оновлювати інформацію – жорсткий диск і пам'ять CMOS. Ці компоненти комп'ютерної системи і є тим місцем, куди найчастіше потрапляють віруси у разі інфікування комп'ютера.

Вірусні атаки можна класифікувати за місцем їх розташування в комп'ютері. Відомі три основні типи вірусних атак:

- атака завантажувального сектора;
- інфікування файлу;
- атака з використанням макросів.

Віруси завантажувального сектора інфікують завантажувальний сектор або головний завантажувальний запис комп'ютерної системи. Коли комп'ютер завантажується, вірусна програма активується, такі віруси переміщують в інше місце або перезаписують вихідний завантажувальний код і заміщають його ін-

фікованим завантажувальним кодом. Інформація вихідного завантажувального сектора переноситься на інший сектор диска, який позначається як дефектна область диска і надалі не використовується. Оскільки завантажувальний сектор – перший елемент, що завантажується під час запуску комп'ютера, виявлення вірусів завантажувального сектора може виявитися нелегким завданням. Віруси завантажувального сектора – одні з найпопулярніших типів вірусів, вони можуть поширюватися шляхом використання інфікованих гнучких дисків при завантаженні комп'ютера. Це може легко статися, якщо при перезавантаженні комп'ютера гнучкий диск вставлено у дискковод.

Віруси, що інфікують файли, вражають виконуваний файл. Вони можуть активуватися тільки за умови виконання файлу. Частіше за інших уражаються файли типів: COM, EXE, DLL, DRV, BIN, SYS і VXD. Віруси, що інфікують файли, можуть ставати резидентними і приєднуватися до інших виконуваних програм. Вони зазвичай замінюють інструкції завантаження програми виконуваного файлу власними інструкціями, після чого переносять початкову інструкцію завантаження програми в інший розділ файлу. Цей процес збільшує розмір файлу, що може допомогти виявити вірус [5].

Віруси, в основі яких лежать макроси (макровіруси), виконують непередбачувані дії шляхом використання макромови – додатків до свого розширення в інші документи. Вони можуть, наприклад, інфікувати файли .DOT і .DOC, додатки Microsoft Word, а також файли Microsoft Excel. Ці віруси належать до міжплатформних вірусів і можуть інфікувати як системи Macintosh, так і PC, інші віруси можуть мати риси одного або декількох описаних вище типів.

Віруси-невидимки (жаргонна назва – «стелс-віруси») намагаються сховатися як від операційної системи, так і від антивірусних програм. Щоб перехопити всі спроби використання операційної системи, вірус повинен міститися в пам'яті. Віруси-невидимки можуть приховувати всі зміни, які вони вносять у розміри файлів, структуру каталогів або інші розділи операційної системи, що значно ускладнює їх виявлення. Щоб блокувати віруси-невидимки, їх слід виявити, коли вони містяться в пам'яті [5].

Зашифровані віруси під час роботи шифрують свій вірусний код, що дозволяє їм уникнути виявлення і розпізнавання.

Поліморфні віруси можуть змінювати свій зовнішній вигляд під час кожного інфікування. З метою зміни зовнішнього вигляду і, як наслідок, ускладнення виявлення, вони використовують механізми мутацій. Ці віруси здатні набувати понад двох мільярдів різних форм, оскільки змінюють алгоритм шифрування.

Багатокомпонентні віруси інфікують як завантажувальні сектори, так і виконуваний файли. Вони – одні з найскладніших для виявлення, оскільки можуть поєднувати деякі

або всі методи приховування своєї діяльності, властиві вірусам-невидимкам і поліморфним вірусам.

Самооновлювані віруси, які з'явилися останнім часом, здатні таємно оновлюватися через Інтернет під час сеансів зв'язку.

Зустріч комп'ютера з вірусом може спричинити такі наслідки:

- появу незвичайних системних повідомлень;
- зникнення файлів або збільшення їх розмірів;
- уповільнення роботи системи;
- раптову нестачу дискового простору;
- недоступність диска.

Важливим методом захисту від вірусів виступає розгортання антивірусних програм. Антивірусна програма повинна виконувати три основні завдання: виявлення вірусу, видалення вірусу та превентивний захист [5]. Проте антивірус не завжди може допомогти, адже принцип його дії побудовано на відстеженні коду вірусу, який прописано у його програмі. Якщо певного коду вірусу немає у такому переліку, то антивірус на його не відреагує. Це ж стосується і нових вірусів.

Висновок. Думка «Кому я потрібен, хто мене зламуватиме?» – хибна. Ми живемо у соціумі, тому і знайомі, і колеги, і конкуренти по бізнесу, і навіть сусіди можуть бути зацікавленими у вашому особистому житті та інформації, до якої ви маєте доступ.

Для користувачів-початківців найпростішими діями, спрямованими на захист електронної інформації, є:

- перезавантаження комп'ютера перед початком роботи, особливо, якщо за цим комп'ютером працювали інші користувачі;
- озброїтися останнім антивірусом, час від часу оновлюючи його, або краще кількома;
- застосовувати резервне копіювання інформації (створення копій файлів і системних областей жорстких дисків);
- не переходити на «дивні» сайти або, перебуваючи на них, не підтверджувати потрібні вам операції;
- не відправляти власні дані (логін, пароль, номер телефону, номер картки і т. д.);
- не зберігати паролі автоматично, очищувати файли «cookie» (у цих файлах зберігаються логіни і паролі, які ви вводите на ПК);
- шифрувати інформацію – це чи не найнадійніший спосіб захисту від копіювання;
- здійснювати вимкнення комп'ютера з мережі (на час, коли ви ним не користуєтесь);
- будьте обачними і дотримуйтеся інформаційної гігієни.

Зламування можна розглядати і в якості рушійної сили для модифікації програмних продуктів і створення нового, надійного, функціонального рішення для подолання комп'ютерної злочинності. Світ розвивається, розвивається злочинна ІТ-сфера, тому час вдосконалити і «білих програмістів» – ІТ-фахівців із безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Х.: Право, 2010. 608 с.

2. Науково-практичний коментар до кримінального кодексу України. Законодавство України. URL: <https://zakon.osmark.com.ua/кримінальний-кодекс-україни-коментар-15>.

3. Как создать вирус шутку с помощью Блокнота. URL: <https://ru.wikihow.com/%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D1%88%D1%83%D1%82%D0%BA%D1%83%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%89%D1%8C%D1%8E%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0>.

4. Мішин А.В. Поняття комп'ютерного вірусу. Шляхи проникнення вірусів. Лекційне заняття. URL: http://om.net.ua/5/5_13/5_131653_ponyatie-kompyuternogo-virusa-puti-proniknoveniya-virusov.html.

5. Виды компьютерных вирусов, и способы борьбы с ними. Web 3.0. URL: http://comp.web-3.ru/virus/?act=full&id_article=1411.

6. 10 относительно честных способов взломать почту. Хабрахабр. URL: <https://habrahabr.ru/company/cybersafe/blog/269829>.

7. Как создать, написать компьютерный вирус? Немного про Windows. URL: <http://about-windows.ru/virusy-i-xakery/pishem-virusy/sozdaem-virus>.

УДК 343.9

НЕДЕРЖАВНІ СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Соломяна А.В., аспірант
кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародний гуманітарний університет

У статті розглянуто загальне поняття суб'єктів запобігання злочинності та поділ їх на групи, подані у наукових працях, присвячених питанням запобігання злочинності. Запропоновано поняття недержавних суб'єктів запобігання злочинності. Обґрунтовано доцільність здійснення поділу суб'єктів запобіжної діяльності та подано класифікацію недержавних суб'єктів запобігання злочинності.

Ключові слова: суб'єкти запобігання злочинності, недержавні суб'єкти запобігання злочинності, класифікація недержавних суб'єктів, недержавний сектор, інститути громадянського суспільства.

В статье рассмотрены общее понятие субъектов предупреждения преступности и разделение их на группы, представленные в научных трудах, посвященных вопросам предотвращения преступности. Предложено понятие негосударственных субъектов предупреждения преступности. Обоснована целесообразность осуществления разделения субъектов предупредительной деятельности и представлена классификация негосударственных субъектов предупреждения преступности.

Ключевые слова: субъекты предупреждения преступности, негосударственные субъекты предупреждения преступности, классификация негосударственных субъектов, негосударственный сектор, институты гражданского общества.

Solomiana A.V. THE NON-GOVERNMENTAL ACTORS CRIME PREVENTION: DEFINITION AND CLASSIFICATION

The article deals with the general definition of crime prevention subjects and their division into groups, presented in scientific works devoted to issues of crime prevention. The definition of non-state actors of crime prevention is proposed. The expediency of separation of the subjects of preventive activity and the classification of non-state actors of crime prevention is presented.

Key words: subjects of crime prevention, non-state actors of crime prevention, classification of non-state actors, non-state sector, civil society institutions.

Постановка проблеми. Становлення демократичного розвитку сучасної Української держави передбачає розширення усталеного кола суб'єктів запобігання злочинності, надання широкого спектра повноважень суб'єктам недержавного сектора, громадянському суспільству. Дана проблематика викликає інтерес не лише у наукових кримінологічних колах, а й у практичних співробітників правоохоронних органів, зацікавлених у пошуку нових ефективних шляхів взаємодії із громадськістю; законодавчих інституцій, головним завданням яких є створення правової основи діяльності недержавного сектора; громадських активістів, права та обов'язки яких, у зв'язку із реформуванням цього напрямку, набувають нових форм. Послідовне становлення демократичних цінностей у нашій державі забезпечує зростання активності громадянського суспільства, вихід його на новий рівень, що, у свою чергу, має знаходити своє відображення у діяльності державних законодавчих органів, спрямованій на запобігання злочинності. Саме тому необхідно виробити чітке розуміння змісту поняття недержавних суб'єктів та конкретизувати його.

Розширення кола суб'єктів дозволяє розглядати питання запобігання на рівні соціальних завдань, що мають вирішуватися спільними зусиллями державних та недержавних, громадських інституцій. Такий розподіл функцій та їх координування головним чином допоможуть подолати проблеми дефіциту громадської довіри до державних запобіжних

органів та уже звичну відмовку державних суб'єктів щодо відсутності належного фінансування, що не дозволяє якісно виконувати усі запобіжні заходи. Залучення недержавного сектора не призводить до надмірних видатків державного бюджету, а тому є економічно набагато доцільнішим, ніж розширення державної правоохоронної системи. Звідси і випливає актуальність здійснення класифікації недержавних суб'єктів запобігання злочинності та розкриття змісту самого поняття таких суб'єктів для прозорості регламентації діяльності, системної взаємодії і функціонального наповнення діяльності недержавних суб'єктів поруч із державними.

Ступінь розробленості проблеми. Майже усі вчені, до кола наукових інтересів яких входить теорія запобігання злочинності, так чи інакше, розглядали питання суб'єктів запобігання. До прикладу, теоретичними і практичними проблемами суб'єктів запобігання злочинності, у т. ч. окремими аспектами недержавних суб'єктів, займалися такі зарубіжні та вітчизняні дослідники, як: Г.А. Аванесов, Ю.В. Александров, О.Б. Андрєєва, А.М. Бандурка, В.М. Бурлаков, П.М. Бузало, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Данышин, О.М. Джужа, С.Ф. Денисов, Т.А. Денисова, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, В.С. Іванова, П.М. Кобець, С.Г. Кулик, О.М. Литвинов, В.В. Лунєєв, А.В. Михайлова та ін. Більшість наукових робіт містить загальну характеристику системи запобігання злочинності, у розрізі якої розглядається питання суб'єктів, що здійснюють

таку діяльність. Професор А.І. Долгова вказувала, що запобігання злочинності складає багаторівневу систему заходів, що здійснюються різними суб'єктами, включно із недержавними структурами [1, с. 439]. В.В. Лунєєв під запобіганням злочинності розуміє сукупність різноманітних взаємопов'язаних між собою заходів, що здійснюються правоохоронними та іншими державними органами, а також громадськими організаціями, окремими громадянами, та спрямовані на запобігання кримінально караних діянь у сім'ї, школах, громадських місцях, на виробництві, у місті, області, державі і мінімізацію причин, що породжують злочинність [2, с. 925–926]. Поряд із державними органами завжди вказуються і недержавні, громадські. Окремо дослідниками розглядається визначення суб'єктів запобігання злочинності в цілому, а також здійснюється поділ усіх суб'єктів запобігання злочинності на спеціалізовані та неспеціалізовані, у складі яких є і недержавні.

Особливої уваги заслуговують дослідження ролі окремих недержавних суб'єктів у запобіганні злочинності. У цьому аспекті варто виділити праці Л.М. Баликоевої, О.С. Білоусова, К.Л. Бугайчука, І.О. Грицай, М.В. Лотоцького, М.М. Мотуз, А.М. Тесліцького, В.Г. Фатхутдінова та ряду інших науковців, які займаються питаннями недержавних суб'єктів у забезпеченні громадської безпеки, засобів масової інформації, адвокатури, детективних та охоронних організацій як недержавних суб'єктів запобігання злочинності, неурядових правозахисних організацій та інших інститутів громадянського суспільства, окремих суб'єктів громадянської ініціативи запобігання злочинності.

Проте, незважаючи на достатньо ґрунтовне вивчення питання суб'єктів запобігання, значну кількість наукових праць, присвячених даній проблематиці, детальна регламентація сутності недержавних суб'єктів, їх класифікація, вивчення особливостей запобіжної діяльності недержавного сектора потребують подальшого з'ясування та уточнення.

Метою даного дослідження є визначення поняття недержавних суб'єктів запобігання злочинності, їх класифікація, дослідження актуальності поділу їх на класифікаційні групи. Задля цього потрібно дослідити категорію суб'єктів у системі запобігання злочинності та виділити ряд ознак, за якими недержавні суб'єкти складають окремий сектор; класифікувати недержавні суб'єкти запобігання злочинності з огляду на різноманітність сфер їх діяльності та взаємодію із державними органами.

Виклад основного матеріалу. Поняття суб'єкта достатньо добре визначене у словниках та літературі. Під суб'єктом розуміють особу, групу осіб, організацію і т. ін. як носіїв певних прав і обов'язків (функціональних прав), яким належить активна роль у певному процесі [3, с. 814]; володіння певною компетенцією щодо участі у запобіжній діяльності [4, с. 264]. Таке визначення, безумовно, є вихідним для побудови поняття недержавних суб'єктів запобігання злочинності.

У монографії А.М. Бандурки і Л.М. Давиденка суб'єктами запобігання злочинності

є органи, організації, посадові особи і громадяни, які постійно або тимчасово беруть участь у запобіганні злочинності [5, с. 100]. Дана дефініція досить лаконічна, але від того не менш влучна. Автори не обмежують коло суб'єктів, а також вводять темпоральну ознаку для їх класифікації.

Провідний український кримінолог В.В. Голіна пропонує дещо ширше визначення суб'єкта. На його думку, суб'єкт – це державний орган, громадська організація, приватна установа, соціальна група, службова особа чи громадянин, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних із випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ і процесів, що породжують злочини, а також на їх недопущення на різних стадіях злочинної поведінки, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність. Описуючи систему суб'єктів запобігання злочинності, автор визначає її як сукупність з'єднаних спільною метою суб'єктів, які у взаємозв'язку та з узгодженням у часі і просторі здійснюють свої повноваження; дану систему складають юридичні і фізичні особи, які внаслідок своїх повноважень, соціального статусу або громадського обов'язку виконують таку роботу [6, с. 150–151]. Таке розуміння видається найбільш вдалим для розкриття сутності і змісту недержавних суб'єктів запобігання злочинності, враховуючи ознаки функцій, які вони виконують у запобіжній діяльності, та причин, із яких вони її здійснюють.

У І.М. Даньшина схоже визначення суб'єктів запобігання злочинності – державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи чи громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних із випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність. Таким чином, визначено основні ознаки суб'єктів запобігання злочинності, які відрізняють їх від інших суб'єктів: цілеспрямоване здійснення діяльності щодо запобігання злочинності; координаційний та субординаційний зв'язок із іншими суб'єктами запобігання злочинності; побудова своєї поведінки відповідно до команд «керівного механізму» системи; вибір поведінки залежно від стану об'єкта запобіжного впливу [7, с. 104, 105]. Дані ознаки притаманні як державним, так і недержавним суб'єктам запобіжної діяльності. Звісно, з урахуванням особливостей кожного з секторів.

Також для визначення поняття недержавних суб'єктів запобігання злочинності слушною є пропозиція А.П. Закалюка, який зазначав, що суб'єктами діяльності щодо запобігання злочинності та злочинним проявом можуть бути визнані орган, організація, окрема особа, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо запобігання: організація, координація, здійснення або безпосередня причетність до здійснення. Інші заходи, зокрема забезпечуючі (навчання, видання літератури, підготовка рекомендацій, фінансування тощо),

не дають функціональних підстав поширювати на їхніх виконавців термін «суб'єкт запобігання злочинності та злочинним проявам» [8, с. 346]. Звичайно, що такі забезпечуючі заходи можуть здійснюватися недержавними суб'єктами, але паралельно із запобіжною діяльністю (або як основною, або побічною). Та, все ж таки, як і стосовно інших суб'єктів запобігання злочинності, визначальним для віднесення їх до кола останніх є не наявність у них наданих правових повноважень, а їхні моральні міркування та реальні, тобто функціональні, можливості здійснювати зазначену діяльність [8, с. 358].

Враховуючи наведені підходи та ознаки, які повинні бути притаманні усім суб'єктам запобіжної діяльності, пропонуємо визначення поняття недержавних суб'єктів, що відображає сутність діяльності останніх.

Отже, недержавні суб'єкти запобігання злочинності – це окремі особи, група осіб, організація, громадське об'єднання, фонд – носії функціональних прав і обов'язків, які несуть визначену законодавством відповідальність, створені окремо від держави та безпосередньо не підпорядковані державним органам, які постійно або тимчасово, з метою отримання прибутку або без такої, внаслідок своїх повноважень, делегованих доручень, соціального статусу або громадського обов'язку спрямовують свою діяльність на: виявлення та сигналізування про криміногенні фактори; здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення запобіжної діяльності; розробку та реалізацію заходів із реагування, запобігання, обмеження, послаблення або нейтралізації криміногенних факторів самостійно та/або у взаємодії із державними суб'єктами запобігання злочинності.

Що ж до поділу недержавних суб'єктів на класифікаційні групи, то більшість науковців включає їх до загальної класифікації суб'єктів запобігання злочинності, надаючи перелік недержавних, але не відокремлюючи їх.

В.В. Голіна наводить свій перелік суб'єктів запобігання злочинності, серед яких можна виділити такі недержавні: культурно-виховні, навчальні заклади, адміністрації установ, підприємств, фірм, трудові колективи, громадські організації і товариства, охоронні та приватні розшукові установи, сім'ю, громадян [6, с. 151].

П.Н. Кобець визначає суб'єктів запобігання злочинності через їх поділ на: суб'єкти загального запобігання – усі інститути громадянського суспільства; спеціального запобігання – недержавні спеціалізовані і неспеціалізовані інститути [9, с. 108]. Така класифікація є недостатньою для повного розкриття змісту недержавних суб'єктів і потребує подальшої конкретизації.

Ряд дослідників, визначаючи поняття запобігання злочинності та суб'єктів, що його здійснюють, окремо не виділяють групу недержавних суб'єктів, але вказують на рівні із державою та її органами окремих громадян (через виховання в сім'ї або участь у громадських організаціях) [10, с. 80; 11, с. 63], громадські організації та громадських активістів [12, с. 116, 118]. Такий підхід, хоча і не охо-

плює усіх недержавних суб'єктів, дає простір для більш конкретного вивчення участі у запобіжній діяльності окремих недержавних суб'єктів та їх класифікації.

А.І. Долгова розглядала суб'єкти запобігання як усе суспільство через усі його інститути (партії, громадські організації, фонди та ін.), державу і її органи, фізичні та юридичні особи. Також включала не тільки громадян, а й усіх осіб, зацікавлених у зміцненні правопорядку [1, с. 439]. Наведений підхід дає змогу розглядати участь недержавних суб'єктів у запобіганні злочинності значно ширше, ніж через обмеження запобіжної діяльності недержавного сектора допомогою державним органам та установам.

Вона розподіляла усіх суб'єктів на спеціалізовані і неспеціалізовані. До громадських спеціалізованих суб'єктів вчена віднесла добровільні народні дружини, різноманітні громадські ради профілактики, відомчі і приватні служби безпеки, суб'єкти, що займаються охоронною і детективною діяльністю, також спеціальні видання, редакції засобів масової інформації. До неспеціалізованих – усі інші організації, юридичних та фізичних осіб, засоби масової інформації, що беруть участь у запобіганні злочинності в процесі реалізації своїх загальних повноважень, прав та обов'язків; тут і окремі особи, сім'я, трудові колективи, сусідства тощо [1, с. 441–442]. Також розглядалася роль кримінолога як суб'єкта загального соціального та спеціального запобігання злочинності (збір інформації, консультативна робота, проведення експертиз, розробка рекомендацій, законодавчих ініціатив тощо) [1, с. 446, 452]. Дослідниця навела досить великий перелік недержавних суб'єктів запобігання злочинності. Однак поділ усього масиву суб'єктів тільки за функціональною ознакою вбачається недостатнім для розуміння змісту і ролі недержавного сектора запобігання. Велика частка кримінологів також класифікує недержавні суб'єкти запобігання злочинності на спеціалізовані та неспеціалізовані [13, с. 138; 14, с. 314].

Ю.Ф. Іванов поділяє суб'єкти за місцем у державній і суспільній системі таким чином: державні; неурядові (недержавні), зокрема комерційні чи некомерційні структури, громадські об'єднання та спеціалізовані формування; громадяни [15, с. 91]. За даного підходу громадяни займають своє окреме місце, хоча більшість дослідників відносить дану категорію до недержавного сектора.

О.М. Джужа серед спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинності називає деякі спеціалізовані громадські об'єднання (формування), організації недержавних форм власності, що надають охоронні послуги. До неспеціалізованих зараховує суб'єкти господарювання, установи культури та спорту, засоби масової інформації та інші органи, які беруть участь у різних сферах життєдіяльності суспільства. До числа частково спеціалізованих (напівспеціалізованих) суб'єктів запобігання, на думку вченого, належать установи соціального обслуговування, освіти, охорони здоров'я, деякі контролюючі органи [4, с. 64–65]. За даного підходу можна виокремити три

групи: неспеціалізованих, напівспеціалізованих та спеціалізованих суб'єктів запобігання. Хоча така більш регламентована класифікація недержавних суб'єктів запобігання розширює можливості подальшої розробки рекомендацій, але за такого підходу є ризик втратити конкретність ознак, за якими суб'єктів слід відносити до тієї чи іншої групи.

Також до лав суб'єктів запобігання злочинності включають місцеві органи влади й управління на своїй території, комітети, комісії, ради з профілактики правопорушень, навчальні заклади, органи й установи охорони здоров'я, підприємства, установи, організації, їхні трудові колективи [14, с. 314–316], адвокатуру, юрисконсультів, органи громадської і культурно-виховної роботи, засоби масової інформації, релігійні організації, громадські організації (профспілкові організації, ДНД, громадські пункти охорони порядку, товариські суди, ради профілактики, ради наставників), трудові колективи (колективи підприємств, установ, організацій), сім'ю, окремих громадян (шефи, начальники, члени ДНД) [16, с. 74]. Для ефективності запобіжної злагодженої діяльності та взаємодії такий великий масив різноманітних недержавних суб'єктів потрібно класифікувати на окремі групи.

Важливе теоретичне і практичне значення має класифікація суб'єктів за характером функціональних обов'язків, які вони виконують у сфері запобігання злочинності:

1) суб'єкти, що визначають основні напрямки, завдання, форми та методи запобігання злочинності в державі;

2) суб'єкти, що здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання злочинності;

3) суб'єкти, що виявляють криміногенні фактори і сигналізують про них;

4) суб'єкти, які безпосередньо реалізують заходи з реагування на окремі злочини, а також заходи з усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних факторів, у т. ч. із корекції особистісних деформацій та усунення обставин, які їх сформували [5, с. 100].

Такі класифікаційні групи можна застосовувати як до державних, так і до недержавних суб'єктів запобігання злочинності, але з урахуванням специфіки функціональних можливостей недержавного сектора.

Поділяючи усіх суб'єктів запобігання за функціональною ознакою на три групи, А.П. Закалюк вказував також і недержавних суб'єктів, що входять до названих груп. Першу групу складають органи та організації, які керують запобіжною діяльністю, організовують її, створюють систему управління нею (органи місцевого самоврядування). Друга група – органи та організації, стосовно яких запобігання злочинності віднесено або має бути віднесено до основних завдань та функцій (спеціалізовані громадські організації). Третя група – органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на запобігання злочинності, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади

освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, в т. ч. і недержавні, адміністрація підприємств, установ, організації тощо).

В основу такого поділу суб'єктів автор покладав функціональну ознаку, реальний вплив виконуваних функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення, нейтралізацію детермінантів злочинності та злочинних проявів. Також А.П. Закалюк наголошував на важливості забезпечення дотримання загальних принципів та правил класифікації, передусім її однопорядковості, проведення за єдиною підставою тощо [8, с. 346]. Наявність передбачених правових повноважень щодо запобіжної діяльності за нинішніх умов вчений вважав ненадійною підставою для виокремлення суб'єктів запобігання злочинності. Більш повно охоплює коло останніх реальне здійснення ними запобіжної функції, тобто функціональна підстава їхнього виділення та класифікації [8, с. 347].

У науковій роботі В.С. Іванової описується класифікація за ознакою тої ролі, яку відіграють недержавні суб'єкти запобіжної діяльності у її здійсненні. З урахуванням цього серед недержавних запобіжних суб'єктів виділяють групу тих, які забезпечують належне здійснення: 1) пізнавальної, слідчої і судової функції з кримінальних справ; 2) оперативно-розшукової функції; 3) судової функції у сфері цивільного судочинства; 4) адміністративно-правової функції. Однак, найбільш прийняткою для дослідження В.С. Іванова визнає класифікацію усіх недержавних суб'єктів запобіжної діяльності на такі, які діють на громадській (державно-громадській) і комерційній основі. У рамках першої групи розглядаються суб'єкти, які діють на некомерційній основі. До них вчена відносить: позаштатних співробітників поліції; громадських помічників правоохоронних органів; добровільні народні дружини; громадські формування правоохоронного напрямку (громадські пункти охорони порядку і козацькі формування) [17, с. 43]. Певні завдання у сфері спеціально-кримінологічного запобігання вирішують також вуличні, квартальні, домові комітети, батьківські ради шкіл, піклувальні, благодійні організації; не тільки державні, а й діючі на громадській основі медико-психологічні, соціальні, кризові центри, сімейні дитячі будинки та ін. [17, с. 55].

Узагальнюючи розробки вітчизняних і зарубіжних науковців, для детальнішої регламентації діяльності та розуміння суті недержавних суб'єктів запобігання злочинності доцільно провести їх класифікацію за такими групами:

– за територією діяльності виділяють: міжнародні суб'єкти, різні за рівнем (глобальні, регіональні, двосторонні); національні суб'єкти.

– за способом створення: створені за державною ініціативою; на виконання рекомендацій міжнародних стандартів; добровільне громадське об'єднання; об'єднання за спільними інтересами працівників, сусідів тощо; створені за підприємницької ініціативи окремої особи; вияв громадського обов'язку окремої особи.

– за формою фінансування: із державними субвенціями; із іноземними інвестиціями; із донорською фінансовою підтримкою міжнародних фондів; за фінансової підтримки місцевих громад; із добровільними членськими внесками громадян та благодійних національних фондів.

– за прибутковістю: прибуткові, комерційні організації; неприбуткові, громадські, благодійні утворення.

– за часом діяльності: постійно діючі; тимчасові, факультативні.

– за функціональністю: спрямовані на сприяння виконання правоохоронних завдань державних органів; мають власні заплановані запобіжні завдання; запобігання злочинності як факультативне завдання; завдяки виконанню робочих завдань здійснюється ще й запобіжний вплив.

– за сферою впливу, діяльності: вплив на окремі прояви антисуспільної поведінки; вплив на окремі злочинні діяння; здійснення контролю за певною групою ризикованих суб'єктів (наприклад, місцями несвободи); здійснення загальносоціального превентивного впливу.

– за способом реагування на виявлені результати запобіжної діяльності: самостійно діючі, здійснюють самостійне реагування; посередники, такі, що передають отриману інформацію до державних органів; змішаного типу.

Висновки. Отже, підводячи підсумки проведеного аналізу наукових підходів до визначення місця недержавних суб'єктів запобігання злочинності та їх класифікації, можна зробити такі висновки. Для глибокого та змістовного вивчення запобіжної діяльності недержавних суб'єктів вихідним повинно стати таке їх визначення: недержавні суб'єкти запобігання злочинності – це окрема особа, група осіб, організація, громадське об'єднання, фонд – носії функціональних прав і обов'язків, які несуть визначену законодавством відповідальність, створені окремо від держави та безпосередньо не підпорядковані державним органам, які постійно або тимчасово, з метою отримання прибутку або без такої, внаслідок своїх повноважень, делегованих доручень, соціального статусу або громадського обов'язку спрямовують свою діяльність на: виявлення та сигналізування про криміногенні фактори; здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення запобіжної діяльності; розробку та реалізацію заходів із реагування, запобігання, обмеження, послаблення або нейтралізації криміногенних факторів самостійно та/або у взаємодії із державними суб'єктами запобігання злочинності.

Поділ суб'єктів на певні групи, їх класифікація необхідні задля таких позитивних кроків:

– прозоре, чітке розуміння суті недержавних суб'єктів запобігання злочинності, тобто хто є хто;

– розмежування за здійснюваними функціями та ініціатором створення суб'єкта передбачає створення концепції діяльності та взаємодії недержавних суб'єктів запобігання злочинності між собою та із державними суб'єктами;

– надання відповідних цілеспрямованих рекомендацій конкретним суб'єктам, приведення їх діяльності до міжнародних стандартів;

– встановлення системної взаємодії між державними та недержавними суб'єктами запобігання злочинності.

Подальші дослідження запропонованої проблематики повинні бути пов'язані із обґрунтуванням пропозицій щодо розробки стратегії діяльності недержавних суб'єктів, наданням відповідних рекомендацій щодо взаємодії їх між собою та із державними органами з урахуванням поданих визначення та класифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долгова А.И. Криминология: учебник. Москва: Норма, 2005. 912 с.
2. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии: учебник в 2 т. Москва: Юрайт, 2011. Т. 1: Общая часть. 1003 с.
3. Словник української мови в 11 т. Т. 9, 1978. С. 814. URL: <http://sum.in.ua/s/sub.jekt>.
4. Джужа О.М. Криминологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна криминологія): посібник. Київ: НАВС, 2013. 620 с.
5. Бандурка А.М., Давыденко Л.М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
6. Голина В.В., Головкин Б.М. Криминология: підручник. Харків: Право, 2014. 440 с.
7. Даньшин І.М. Криминологія. Загальна та особлива частини: підручник. Харків: Право, 2003. 352 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн.: Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
9. Кобец П.Н. О субъектах предупреждения преступности. Международный научный журнал «Символ науки». 2015. № 9. С. 107–108.
10. Курганов С.И. Криминология: учеб. пособ. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. 183 с.
11. Джужа О.М. Криминологія: навч. посіб. Київ: Атіка, 2010. 312 с.
12. Бурлаков В.Н., Кропачов Н.М. Криминология: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 304 с.
13. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология: Курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 296 с.
14. Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Кулик С.Г., Шеремет О.С. Криминологія. Загальна частина. Альбом схем. Чернівці: ПАТ «ПВК «Десна», 2015. 658 с.
15. Иванов Ю.Ф. Криминология: посібник. Київ: Вид. Паливода А.В., 2013. 160 с.
16. Бузало П.М., Денисов С.Ф., Кириченко О.В. Криминологія: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2007. 192 с.
17. Иванова В.С. Предупреждение преступлений негосударственными субъектами в России: дисс. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2008. 226 с.

УДК 343.8

КАРАЛЬНО-ВИПРАВНІ ЗАСОБИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Халавка В.І., полковник внутрішньої служби,
начальник

Софіївська виправна колонія № 45
Міністерства юстиції України

Стаття присвячена характеристиці основних карально-виправних засобів, що застосовуються до засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України.

Ключові слова: засуджені, режим, праця, соціально-виховна робота, навчання, громадський вплив, позбавлення волі.

Статья посвящена характеристике основных карательных-исправительных средств, применяемых к осужденным, отбывающим наказание в виде лишения свободы в соответствии с Уголовно-исполнительным кодексом Украины.

Ключевые слова: осужденные, режим, труд, социально-воспитательная работа, учеба, общественное влияние, лишения свободы.

Halavka V.I. PUNITIVE-CORRECTIONAL MEANS APPLIED TO CONVICTS SERVING A SENTENCE OF IMPRISONMENT

The article is devoted to the description of the main punitive and corrective means applied to convicts serving a sentence of imprisonment in accordance with the Criminal Executive Code of Ukraine.

Key words: convicts, regime, work, social-educational work, study, social influence, imprisonment.

Постановка проблеми. Злочинність розвивається паралельно з суспільством, проходить усі етапи його становлення, виникають нові її форми, а наявні набувають більш складних форм. Економічні негаразди, майнова і соціальна диференціація населення, корупція, низький економічний рівень країни, зростання цін, затримка заробітної плати, безробіття, відсутність засобів до існування, порушення принципів соціальної справедливості, нівелювання моральних цінностей породжують протистояння в суспільстві. Динаміка цих процесів сприяла інтенсивному розвитку злочинності, у тому числі корисливості, насильницької, економічної, організованої, інших соціально небезпечних явищ. Загалом криміногенна ситуація в Україні упродовж останніх років характеризується наявністю вкрай негативної та досить стійкої тенденції до зміни структури злочинності, пов'язаної з посиленням її організованості, озброєності, виникнення нових форм та методів злочинної діяльності.

У певний проміжок часу в будь-якому суспільстві виникає потреба подолати те чи інше негативне явище або процес, обмежити подальше його поширення та масштаби дестабілізуючого впливу. За таких умов виникає проблема підбору адекватних засобів впливу на негативний чинник, котрим є покарання.

Необхідно зазначити, що останнім часом до осіб, які вчинили злочин, дедалі частіше застосовується покарання у вигляді позбавлення волі. У процесі його відбування виникають проблеми до визначення карально-виправного впливу, який був би адекватним призначеному покаранню, ефективний для досягнення мети покарання.

Ступінь розробленості проблеми. У різні роки проблеми карально-виправного впли-

ву на засуджених розглядалися в працях Ю.М. Антоняна, В.В. Антипова, Л.В. Багрія-Шахматова, В.А. Бадири, І.Г. Богатирьова, М.М. Гернета, О.А. Герцензона, В.В. Голіни, Т.А. Денисової, В.М. Дрьоміна, О.М. Джузи, А.П. Закалюка, О.І. Зубкова, О.М. Костенка, В.А. Ломаки, М.П. Мелентьева, В.О. Меркулової, О.С. Міхліна, А.А. Музики, А.В. Наумова, А.А. Піонтковського, С.В. Познишева, С.В. Полубинської, Г.О. Радова, О.Л. Ременсона, В.В. Скибицького, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, М.С. Таганцева, В.М. Трубникова, В.Д. Філімонова, П.Л. Фріса, С.Я. Фаренюка, В.М. Хомича, Г.Ф. Хохрякова, М.Д. Шаргородського, І.С. Шмарова та інших.

Однак наявні наукові розробки так і не вирішили всіх проблем і протиріч, пов'язаних із призначенням покарання та його відбуванням і виконанням. Теорія не знайшла адекватної відповіді на виклики сьогодення, що стосуються підтримання рівноваги і співрозмірності між тяжкістю вчиненого злочину, особою злочинця та призначеним покаранням, обмеження кримінальної репресії, яка не повинна мати зрівняльного характеру, оскільки не може бути усередненого підходу до різних категорій злочинців, стримування негативного впливу покарання як на самого злочинця, так і на суспільство загалом.

Метою статті є характеристика основних карально-виправних засобів, що застосовуються до засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) та встановлення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. Як влучно зазначав М.С. Таганцев, сталість правових норм перевіряється умовами їх історичного розвитку. Право створюється народним життям, живе та видозмінюється разом із ним,

тому зрозуміло, що сталими можуть бути лише ті положення закону, в яких відбилися погляди, що склалися історично, – закону, що не має коріння в історичних умовах народного життя, загрожує ефемерність, він може стати мертвою літерою [1, с. 10].

Загальновідомо, що покарання не тільки несе позитив для суспільства, а й залишає низку негативних наслідків. Прагнення вирішити проблему злочинності шляхом посилення карального впливу характерно для нашого суспільства. На жаль, воно мало обізнане в тому, чим насправді обертається для його членів відбування покарань у вигляді позбавлення волі, особливо у відповідних установах, що іменуються «фабриками злочинності» [2, с. 198] і є, як і сучасна кримінально-виконавча система, одними з найнебезпечніших у світі. Розлад фізичного здоров'я, соціальна і розумова деградація засуджених, ізольованість від цивілізованого людського життя, розрив соціально-корисних зв'язків, тривалі терміни покарання, професійна деформація співробітників місць позбавлення волі, – все це становить загрозу моральному стану суспільства. Поступово покарання втрачає свій захисний зміст і, навпаки, здійснює негативний вплив як на окремих громадян, так і на суспільство загалом. Варто цілком приєднатись до позиції В. Хоміча, який зазначає, що не можна перетворювати каральну політику на інститут помсти на принципах війни зі злочинним світом, бо це стане тупиком, що приведе суспільство у стан глобальної дестабілізації і не дасть змоги керувати системою суспільного буття [3, с. 52].

Як зазначалось, нинішній стан криміногенної ситуації в державі значною мірою пояснюється прорахунками в системі запобігання злочинам, обмеження можливостей застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань, низькою ефективністю функціонування системи органів виконання покарань, нестворенням належних умов утримання засуджених і узгодження їх зі світовими стандартами тощо. Не викликає сумнівів те, що підвищення ефективності цієї діяльності потребує концептуального осмислення багатьох важливих проблем правової політики держави, надійного правового захисту кожної особи, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, в процесі застосування карально-виправних заходів до засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі.

Виконання реформ пенітенціарної системи, які сприятимуть моральному відродженню людини, покладено, насамперед, на персонал співробітників установ із виконання покарань. Цьому мають сприяти карально-виправні засоби, що визначені у ч. 3 ст. 8 КВК «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби»: «Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно-корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив» [4, с. 5].

В основі здійснення карально-виправної діяльності знаходиться режим, що створює базу проведення відповідних заходів, а саме: режимно-профілактичних заходів, що запобігають скоєнню злочинів і інших правопорушень у виправних установах; застосування заходів заохочення і стягнення, безпеки і зброї; розкриття злочинів, а також проведення інших заходів. Таким чином, спеціальна превенція досягається шляхом створення для засуджених таких умов, за яких виключалася б можливість скоєння ними нових злочинів у період відбування покарання.

Що ж стосується діяльності виправних установ, то тут поряд із запобіганням злочинам, важливого значення набуває запобігання іншим правопорушенням, таким, наприклад, як виготовлення колючо-ріжучих предметів, уживання спиртних напоїв, наркотичних засобів і інших одурманюючих речовин, дрібне хуліганство, азартні ігри тощо. Здійснення таких правопорушень нерідко, якщо вчасно не вживаються заходи для їхнього припинення, переростає у злочини. Тому запобіжні заходи мають прийматися адміністрацією на більш ранніх стадіях, ніж безпосередньо вчинення злочинів. Непоодинокими є випадки, коли в місцях позбавлення волі застосовуються антигуманні способи поведінки із засудженими, пригнічується їх людська гідність, а подеколи панує свавілля і жорстокість. Виходячи на свободу, колишні злочинці не тільки не виправляються, але набувають певних негативних навичок і повністю готові до подальшої злочинної діяльності. На нашу думку, говорити про соціальну справедливість та ефективність покарання можна лише в тому разі, коли будуть чітко визначені законодавчо його мета та засоби, надані для її реалізації.

Нині, на жаль, не створено достатньо аргументованих програм виправлення засуджених, а сама система не може протистояти небезпечній масі злочинців. Тому говорити про пробацію, що знаходиться лише на стадії свого становлення, можна лише в частині її необхідності.

Соціально-виховна робота пов'язана, перш за все, з соціальною занедбаністю особи. Як зазначає Т.А. Денисова, покарання не тільки може, але й має слугувати відновленню особистості з правослухняною поведінкою, оскільки традиційно вважається, що поведінка людини загалом залежить від її моральної основи, переконань та уподобань. Покарання має змінити свідомість людини, її погляди, довести, що злочинна діяльність не виправдовує себе, що, зрештою, змінить реальну поведінку людини на правослухняну [5, с. 198–199].

Закріпити правослухняну поведінку можна як позитивним впливом, зокрема схваленням, нагородою, заохоченням (позитивний стимул), так і негативним – доганою, погрозою тощо (відвертаючим стимулом). Причому обидва стимули рівнозначно вирішують завдання із закріплення в поведінці людини певної дії [6, с. 192–194]. Таким чином, за успішного проведення такої роботи особа має добровільно і свідомо відмовитися від подальшого вчинення злочинів, але це

не виключає застосування частково елементів примусу. Соціально-виховна робота несе у собі виправний, педагогічний та соціальний зміст. Вона одночасно спрямована і на засудженого, і на його оточення, і на суспільство і з нею пов'язане виправлення особи. На нашу думку, виправлення особи – це виховання у неї поваги до людини, суспільства, держави, праці, власності, норм моралі, стимулювання правослужної поведінки, завдяки якій у період та після відбування покарання така особа має відмовитися від вчинення нових злочинів.

Ресоціалізація засуджених та їхня соціальна адаптація після звільнення від покарання – це поступові якісні зміни орієнтирів у житті, заміна пріоритетів та поведінки. У Законі України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» використовується поняття «соціальна адаптація» – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб із метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їх прав та законних інтересів [7]. Через запровадження спеціальних програм ресоціалізації особа може усвідомлювати необхідність змінити своє ставлення до власного і суспільного життя, прагнути змін у своїй поведінці та відносинах з оточуючим середовищем вже у процесі досудового слідства або на стадії розгляду справи в суді, процес соціальної адаптації має розпочинатися незалежно від того, який вид та термін покарання визначить суд.

Як нами вказувалось, покарання у вигляді позбавлення волі має багато недоліків, які набирають особливо гострих форм. Концентрація великої групи людей у виправних колоніях, з урахуванням всіх витрат на одяг, харчування та догляд лягає тяжким тягарем на державний бюджет. Вирок до позбавлення волі, де існують гострі побутові негаразди, проблеми з лікуванням, складнощі з водою та наймовірно переповнені камери, може обернутися назавжди скаліченим життям. У зв'язку з вищезазначеними негараздами, діяльність громадських об'єднань та організацій у межах кримінально-правових відносин набувають особливого значення, оскільки вони мають здійснювати наглядові функції, соціальної патронаж над засудженими, координувати дії щодо організації контролю за діяльністю кримінально-виконавчих установ та інспекцій, забезпечувати роботу центрів соціальної реабілітації. Особливо варто виділити позитивну діяльність релігійних організацій. У кримінально-виконавчих установах створені кімнати для здійснення релігійно-культурних обрядів, періодично організуються зустрічі з ними служителів культури.

На жаль, в умовах сучасної моделі економіки держава втратила економічний інтерес до системи, одночасно втративши інтерес до людей, які там працюють. Тому існують суттєві проблеми у працевикористанні засуджених.

На особливу увагу в умовах прагнення країни до гуманізації заслугує можливість надання засудженим освітніх послуг. Нині можна констатувати, що засуджені пози-

тивно сприймають не тільки шкільне, а особливо професійно-технічне навчання. Також в установах виконання покарань працюють спеціальні психологічні служби, які в роботі використовують прогресивні методики психолого-педагогічної корекції і соціальної діагностики поведінки особистості засудженого. В сучасних умовах ми вважаємо за доцільне повернутися до спонукання засудженого до морального очищення, добровільного виправлення та можливостей в умовах несвободи усунення чи нейтралізації мотиваційних установок на продовження злочинної діяльності.

Наостанок зазначимо, що система виконання покарань в Україні знаходиться на переломі, коли стали очевидними загострені розбіжності між консервативністю чинного кримінально-виконавчого законодавства і рухом країни до гуманізму та демократії, побудови правової держави. Кримінально-виконавча система останнім часом переживає складний період, бо виявилася заручницею змін, що відбуваються в Україні. Діяльність цих установ охоплює широкі верстви населення: від самих засуджених та адміністрації колоній до родичів, потерпілих та свідків.

За останні роки місця позбавлення волі змінилися, на жаль, не на краще: визначається високий рівень злісних правопорушень засуджених, що, своєю чергою, призводить до критичних ситуацій у деяких із них і значно ускладнює оперативну обстановку, бракує коштів на сучасне будівництво, медичне забезпечення тощо. Колись самодостатня система нині не в змозі впоратися з елементарними проблемами.

Мінімальні стандартні правила поведіння із засудженими передбачають, що мета виправлення досягнута, якщо після відбуття покарання правопорушник буде спроможний не тільки дотримуватись законів, але й забезпечувати своє існування та надалі не скоювати нових злочинів. До цього варто додати, що стимулювання засуджених до правослужної поведінки і некримінального життя в суспільстві після звільнення від кримінального покарання має бути основою карально-виправного впливу на засуджених.

Висновки. Ізоляваність від суспільства, примусовий спосіб життя, обмеження реалізації своїх інтересів як особистості, тривале перебування у негативному середовищі призводять до невідворотних змін у психіці, поведінці засуджених, зменшують соціальну цінність такої особи. Тому в процесі відбування покарання на засуджених має здійснюватися ефективний карально-виправний вплив. Відповідно до кримінально-виконавчого законодавства основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробация, суспільно-корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Засуджений не має права порушувати кримінально-виконавчі заборони, йому необхідно дотримуватись прав та обов'язків, встановлених нормативними актами КВС.

Досягнення позитивних результатів, а саме правослужна поведінка, осуд вчинення злочину, соціальна адаптація і життя без правопорушень, – все це є головним підсумком карально-виховного впливу і ознакою виправлення особи. Ця робота має складний характер. Вона починається з початку прибуття засудженого в установу для відбування покарання, але не закінчується його звільненням, оскільки особливій уваги потребує проблема побутового та трудового влаштування осіб, які під час відбування покарання втратили соціально корисні зв'язки, складно повертаються до суспільства. Отже, необхідні кардинальні зміни зі вдосконалення роботи з соціальної адаптації та ресоціалізації звільнених: здійснення заходів соціального патронажу місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, центрами соціальної адаптації, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережними комісіями, органами соціального захисту населення, органами охорони здоров'я, органами внутрішніх справ, центрами зайнятості населення, будинками-інтернатами, кризовими центрами, службами

психологічної допомоги, притулками, в тому числі для дітей, установами соціального патронажу, будинками нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадськими організаціями та іншими уповноваженими на це органами, організаціями та установами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Тула: Автограф, 2001. Т. 2. 688 с.
2. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. Проблемы, дискуссии, предложения. М.: Юрид. лит., 1991. 224 с.
3. Хомич В.М. Кризис лишения свободы и проблемы формирования либеральной уголовной политики. Криминология: вчера, сегодня, завтра: труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. Бишкек, 2003. С. 50–57.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України. Офіційне видання. К.: Атіка, 2003. 96 с.
5. Денисова Т.А. Покарання: кримінально-правовий, криминологічний та кримінально-виконавчий аналіз: монографія. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2007. 340 с.
6. Бочелюк В.Й. Кримінально-виконавча психологія: підручник / В.Й. Бочелюк, Т.А. Денисова. К.: Істина, 2008. 396 с.
7. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 10 липня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 6. Ст. 39.

УДК 343.3/.7

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ХУЛІГАНСТВА

Шалгунова С.А., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Шевченко Т.В., викладач
кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються питання змісту та кримінально-правової характеристики суб'єктивної сторони хуліганства, передбаченого ст. 296 КК України. Автори детально аналізують спрямованість умислу винної в хуліганстві особи, її мотиви та мотивацію злочину, мету хуліганських дій.

Ключові слова: суб'єктивні ознаки, хуліганство, форма вини, умисел, мотив, мета.

В статье рассматриваются вопросы содержания и уголовно-правовой характеристики субъективной стороны хулиганства, предусмотренного ст. 296 УК Украины. Авторы подробно анализируют направленность умысла виновного в хулиганстве лица, ее мотивы и мотивацию преступления, цель совершения хулиганских действий.

Ключевые слова: субъективные признаки, хулиганство, форма вины, умысел, мотив, цель.

Shalgunova S.A., Shevchenko T.V. SUBJECTIVE SIGNS OF HOOLIGANISM

In this article are looking question of content and criminal legal characteristic subjective side of hooliganism, predicted article 296 Criminal code of Ukraine. Authors detailed analyze orientation intention guilty in hooliganism person, her motive and motivation of crime, goal of the hooligan actions.

Key words: subjective signs, hooliganism, guilty, intention, motive, goal.

Постановка проблеми. Правильне вирішення питання про суб'єктивну сторону злочину має важливе теоретичне і практичне значення. Суб'єктивна сторона дає змогу не лише правильно визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння та особи, яка його вчинила, а й сприяє правильній кваліфікації та відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань.

Вибрана тема дослідження відповідає тематиці кримінальних досліджень в Україні, пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень у системі МВС України на період 2015–2019 рр., Планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема вивчення кримінально-правової характеристики хуліганства у зв'язку з її складністю та багатоплановістю відображена в роботах вітчизняних та іноземних дослідників: Ю.М. Антонян, Г.А. Аванесов, Ю.Д. Блувштейн, В.П. Власов, Ф.Я. Гальченко, І.М. Даньшин, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський, Г.М. Мінковський, М.Л. Наклович, Б.Д. Овчинський, С.А. Тарарухін, В.І. Ткаченко, В.В. Труфанов, А.П. Тузов, Г.Г. Філановський, С.С. Яценко та інші. Названа тема була предметом дисертаційного дослідження Є.А. Андрусенка, М.Д. Давітадзе, В.Т. Калмикова, Т.М. Кафарова, Ю.А. Красикова, Ю.М. Лівшиця, О.А. Мартиненка, Г.І. Піщенко, Т.У. Умурова, Є.В. Фесенка. Однак вітчизняні кримінально-правові дослідження хуліганства лише частково торкаються проблеми визначення суб'єкту хуліганства.

Мета статті – проаналізувати суб'єктивні ознаки злочину, передбаченого ст. 296 Кримінального кодексу України «Хуліганство».

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, що характеризується тими психічними (тобто, внутрішніми) процесами, які відбуваються у свідомості суб'єкта, характеризують його волю і які проявляються в самому злочинному діянні (стосовно того діяння, яке особою вчинено) [1, с. 46]. Суб'єктивна сторона характеризується такими ознаками, як вина, мотив і мета скоєння злочину. Повне і всебічне встановлення ознак, що характеризують суб'єктивну сторону, є необхідною умовою правильної кваліфікації злочину, визначення ступеня суспільної небезпеки діяння, і особи, що вчинила це діяння, а також індивідуалізації відповідальності.

Аналіз диспозиції ст. 296 ч. 1 КК України свідчить, що хуліганство належить до таких злочинів, які кояться лише умисно. Необережна форма вини при хуліганстві виключена. Якщо порушник вчиняючи ті чи інші суспільно небезпечні діяння, не передбачав, не міг і не мав передбачати, що вони призведуть до порушення громадського порядку, то він не може нести відповідальності за хуліганство [2, с. 46].

В юридичній літературі немає єдиної думки з питання, які власне види умисної вини можливі при хуліганстві. Певною мірою це пояснюється відсутністю вказівки на точну форму умислу в ст. 296 КК України.

Одна група вчених (І.М. Даньшин, П.І. Гришаєв, Б.В. Здравомислов, С.С. Яценко та ін.) [3] дотримується думки, що хуліганство може бути скоєно лише з прямим умислом, тобто особа, що вчиняє хуліганські дії, усвідомлює їх небезпечний характер, передбачає, що в результаті її діяння наступають шкідливі наслідки, і, все ж таки, бажає вчинити ці ді-

яння. Друга група (М.Л. Наклович, С.К. Кидиралієва та ін.) [2, с. 48; 4, с. 26] вважає, що хуліганство може бути вчинене як із прямим, так і з непрямим умислом. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає, що цими діями він грубо порушує громадський порядок і проявляє явну неповагу до суспільства, хоча не бажає, але свідомо допускає настання наслідків таких дій, тобто далеко не завжди винний прагне порушити громадський порядок. Взагалі хуліганство має так званий формальний склад злочину. Тобто настання суспільно небезпечних наслідків не є обов'язковою ознакою складу хуліганства. Для складу закінченого злочину досить звичайних для цього посягання наслідків. Встановлювати, доводити та доказувати їх величину, розміри немає потреби, і тому законодавець конструє склад цього злочину так, що злочинні наслідки мовби знаходяться за межами складу злочину, поза його обов'язковими ознаками. Цей злочин має суспільно небезпечні наслідки, але до складу хуліганства вони не належать. Склад цього злочину є наявним у діях особи при будь-яких розмірах цих наслідків [5, с. 11].

Видається, що ті, хто вважають можливим вчинення хуліганства з непрямим умислом, не враховують необхідність окремого встановлення вини до наслідків, які стосуються основного об'єкта посягання, та до наслідків, які належать до додаткових факультативних об'єктів. При бажанні заподіяння шкоди конкретному потерпілому – заподіяння тілесних ушкоджень, образі, знищенні чи пошкодженні майна тощо, відсутнє бажання виразити явну неповагу до суспільства й скоєне має кваліфікуватися не як хуліганство, а за статтями про злочини проти особи чи проти власності [6, с. 16]. Отже, можна зробити висновок, що хуліганство може вчинюватися тільки з прямим умислом.

При розгляді суб'єктивної сторони хуліганства необхідно проаналізувати мотив цього злочину. Мотивом злочину взагалі визнають ті внутрішні спонукання, якими керується суб'єкт при скоєнні злочину. Мотив – це рушійна сила злочину, це ніби внутрішня причина його вчинення [1, с. 57]. Встановлення мотивів і мети злочинної поведінки має вирішальне значення для відмежування хуліганства від суміжних складів злочинів, визначення ступеня суспільної небезпечності особи винного [7, с. 67–68]. Як і будь-який умисний злочин, хуліганство вчинюється з певним мотивом. Хоча мотиви хуліганства є досить своєрідними, їх відкидати не можна.

Різні автори називають мотивом хуліганства: розгнуданий егоїзм, а також вульгарне розуміння свободи, моральний анархізм [8]; прагнення до самоствердження особи невихованої, з низькою культурою, нестриманим егоїзмом, це прагнення до самоствердження хама, варвара, дикуна [9, с. 317]; озлобленість і незадоволеність, що сягають безтямною люті і тупого відчаю, викликаного розбіжністю між рівнем домагань особи та наявними можливостями їх здійснення [5, с. 462].

Таким чином, хуліганські спонукання зводяться не до одного якогось мотиву, а до

багатьох гамм мотивів. У конкретних злочинних проявах вони можуть виступати окремо, роз'єднано, але здебільшого вони діють у поєднанні, взаємодії. Ось чому для визначення сукупності хуліганських мотивів застосовується термін «хуліганські спонукання». Характеризуючи хуліганські спонукання, І.М. Даншин зазначив, що для їх прояву характерна швидкоплинність, незначність, легковажність мотивації і наочність [10, с. 174]. Але в яких би діях конкретно не проявилися хуліганські спонукання, всім їм обов'язково притаманна єдина спільна риса – явна неповага до суспільства.

В юридичній літературі є багато визначень поняття «явна неповага до суспільства». Так, П.І. Гришаєв і Б.В. Здравомислов під явною неповагою до суспільства розуміють очевидне для кожного зневажання громадських інтересів і протиставлення винним своєї поведінки колективу і його інтересам [11, с. 497]. С.С. Яценко зауважує, що мотив явної неповаги до суспільства характеризується усвідомленим спонуканням порушника (суб'єкта хуліганства) зневажливого ставлення до громадського порядку, неперсоніфікованого кола осіб, ігнорування наявних у суспільстві елементарних правил поведінки, моральності, добропристойності. Таке ставлення проявляється у вчинках особи, стає відкрито вираженим, очевидним як для самого винного, так і для інших осіб. Мотив явної неповаги до суспільства, проявляючись у вчиненні дій, що грубо порушують громадський порядок, може характеризуватися комплексом нищих спонукань у вигляді прагнення протиставити себе суспільству, виявити грубу силу, п'яну хвацькість, пустощі тощо [12, с. 610]. На наш погляд, друге визначення більш широко та повно розкриває поняття явної неповаги до суспільства.

Ступінь прояву неповаги до суспільства може визначатись цілою низкою обставин: нахабством чи цинізмом дій, особливостями часу, місця, обстановки скоєння хуліганських дій, їх способом тощо. Перераховані обставини можуть поєднуватись, виступаючи в сукупності, визначаючи тим самим підвищений ступінь прояву неповаги до суспільства. Одні і ті самі дії, вчинені в різний спосіб, у різний час, у різних місцях чи в різній обстановці, можуть свідчити про більший чи менший ступінь неповаги до суспільства [11, с. 13–14].

Мотивам поведінки винного у хуліганстві притаманне вчинення відповідних дій без видимого приводу чи використання незначного приводу для розправи з потерпілим. Посягання, як правило, вчинюється проти першого зустрічного, кожного, хто «підвернувся під руку», як правило, хулігана й потерпілого раніше не пов'язували будь-які стосунки – наявність же особистих мотивів (помсти, заздрості, ревності) говорить про те, що має місце не хуліганство, а вчинення злочину проти особи з особистих мотивів (помсти, ревності, заздрості, кар'єризму тощо) [6, с. 17].

У процесі вчинення злочину, що розпочався за мотивом особистого характеру (помсти, ревності тощо), останній може перейти в мотив явної неповаги до суспільства. Тим

самим діяння може перетворитись із посягання на особу на злочин проти громадського порядку – хуліганство [12, с. 611]. Проте особисті мотиви, як зауважує М.Т. Куц, мають другорядний, незначний, слабо виражений характер. Переважає ж завжди неповага до суспільства, що виражається в порушенні громадського порядку і є головним, вирішальним мотивом для кваліфікації злочинів за ст. 296 КК України [14, с. 14–15]. Саме мотив явної неповаги до суспільства виступає одним із головних критеріїв відмежування хуліганства від суміжних злочинів. Відсутність у вчиненому мотиву явної неповаги до суспільства свідчить і про відсутність хуліганства, хоча б дії винного тією чи іншою мірою порушували громадський порядок і характеризувались застосуванням насильства до потерпілого, знищенням майна тощо. Це підтверджується також судовою практикою.

Так, у справі щодо Особи-2, Особи-3 та Особи-4 було встановлено наявність явної неповаги до суспільства під час вчинення хуліганських дій у складі групи осіб [15]. Зокрема, вказані особи, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, побачили на вулиці поблизу кафе «Велес» пару Особу-5 та Особу-6, в яких попросили закурити. У відповідь на відсутність у них цигарок почали бити Особу-5, коли той упав на землю, всі утрюх били його руками і ногами по різних частинах тіла. Коли до них підійшов Особа-7 і попросив припинити побиття, а потім намагався припинити бійку, почали бити і Особу-7. У результаті дій групи осіб Особи-5 було заподіяно закриту черепно-мозкову травму, струс головного мозку, закритий перелом кісток носа без зміщення, крововиливи обох очей, садна голови. Судово-медичний експерт зазначив, що отримані Особою-5 ушкодження були утворені не в процесі обопільної бійки, а в процесі побиття потерпілого.

Таким чином, цей злочин характеризується грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжувалося особливою зухвалістю, вчинене групою осіб та пов'язане з опором громадянину, який припиняв хуліганські дії. Явна неповага до суспільства та особлива зухвалість проявилася у тому, що винні особи безпричинно, на очах в інших осіб розпочали побиття Особи-5 і не припинили свої дії, коли Особа-7 намагався вступитися за Особу-5 і своїми активними діями припинити протиправні і суспільно небезпечні дії винних. Цілком справедливе зауваження Особи-7 викликало у винних почуття обурення та агресії відносно громадянина, який виконував свій громадський обов'язок і намагався припинити продовження явно злочинних дій групи осіб. Отже, явна неповага до суспільства проявилася і у тому, що винні не лише не припинили свої протиправні дії щодо Особи-5, а й намагалися здійснити аналогічне побиття Особи-7.

У роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України зазначається, що суди мають відрізняти хуліганство від інших злочинів залежно від спрямованості умислу, мотивів, цілей винного та обставин учинення ним кримі-

нально караних дій (пункт 4) [16, с. 15]. Як вказується в постанові ПВСУ № 10, дії, що супроводжувалися погрозами вбивством, завданням побоїв, заподіянням тілесних ушкоджень, вчинені винним щодо членів сім'ї, родичів, знайомих і викликані особистими неприязними стосунками, неправильними діями потерпілих тощо, варто кваліфікувати за статтями КК України, що передбачають відповідальність за злочини проти особи (абзац 2 пункту 4) [16, с. 15]. У наведеному нами прикладі протиправні дії групи осіб не мали особистого підґрунтя для вчинення злочину, оскільки винні особи не були знайомі з потерпілими Особою-5 та Особою-6, не мали з ними ніяких особистих конфліктів, а відповідно, і підстав для застосування насильства для їх розв'язання. Тому суд правильно кваліфікував дії винних у груповому побитті Особи-5 та Особи-7 як хуліганство, вчинене групою осіб та поєднане з опором громадянам, які припиняли хуліганські дії за ст. 296 ч. 3 КК України. Таким чином, у наведеному нами прикладі із судової практики хуліганські дії були поєднані з очевидним для винних осіб грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства та супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (абзац 2 пункту 4 ППВСУ № 10).

Однак у тих ситуаціях, коли винна особа застосовує насильство щодо іншої особи без явного, видимого, суттєвого приводу, намаючись таким чином вирішити конфліктну ситуацію, її дії можна розцінювати по-різному.

Так, Особа-3 знаходився в барі разом з Особою-4, де вони вживали спиртні напої. Під час їх відпочинку до них підійшов Особа-1, якого він не знав і перебрав із ним у нормальних стосунках, і попросив спочатку цигарку, а потім вимагав, щоб йому налили горілки [17]. Така поведінка Особи-1 обурило Особу-3, і він запропонував йому вийти на вулицю, яка супроводжувалася штовханнями Особи-1 до дверей бару. Вийшовши з бару, Особа-3 висловив своє незадоволення поведінкою Особи-1, вказав на його зухвалість, засуджував його поведінку, а потім штовхнув його, від чого останній упав на тротуар, і бив його ногами. Результатом такого побиття стало заподіяння Особі-1 закритого поліфрагментарного перелому обох кісток лівої гомілки (за висновком СМЕ – середньої тяжкості тілесні ушкодження).

Судом дії Особи-3 кваліфіковані як заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження (ст. 122 ч. 1 КК України). При здійсненні правової оцінки діяння судом враховано, що, незважаючи на те, що дії відбувалися в громадському місці, і факт конфлікту, словесної перепалки та бійки Особи-3 та Особи-1 бачили відвідувачі бару та його працівники, які і відтягли Особу-3 від потерпілого (Особи-1), який уже лежав на тротуарі під час побиття і не міг самостійно піднятися внаслідок зламаної ноги, хуліганських мотивів у діях Особи-3 не встановлено. Причиною конфлікту стала зухвала поведінка самого потерпілого, який чіплявся до відвідувачів бару, і лише одна людина – Особа-3 – висловила йому своє

незадоволення, хоча наслідком такої суперечки стало побиття Особи-1. Суд правильно розцінив, що в діях Особи-3 не було мотиву особливої зухвалості чи виняткового цинізму, а був лише мотив особистої неприязні та помсти на ґрунті такої неприязні, що сформувався в процесі чіпляння Особи-1 до Особи-3, її нав'язливості та нестриманості, посиленої результатом міжособистісного конфлікту, який набув свого загострення уже на вулиці. Мети порушити громадський порядок у барі проявити себе зухвало, показати свою силу чи рішучість, протиставити себе оточуючим в Особи-3 не було, і мотивації до зверхньої та зневажливої поведінки щодо інших відвідувачів бару та його працівників в Особи-3 також не було. Спрямованість його дій була лише на розв'язання міжособистісного конфлікту, який виник у нього з Особою-1 під час проведення дозвілля в барі.

Таким чином, ігнорування суб'єктивної сторони вчиненого, зокрема, його мотиву, може притягнути неправильну кваліфікацію дій винного як хуліганства.

Важливе значення для всебічної характеристики суб'єктивної сторони злочину має мета суспільно небезпечного діяння, під якою розуміють той фактичний результат, якого винний намагається досягти шляхом вчинення злочину [2, с. 55]. Так, С.С. Яценко вважає, що при хуліганстві грубе порушення громадського порядку, а також проявлення неповаги до суспільства являє мету діяння винного [18, с. 75], а Н.Т. Куц стверджує, що мета хуліганства полягає в самому діянні, демонстрації хуліганом своєї зневаги до суспільства, встановленого у ньому порядку [14, с. 16]. Є думка, що хуліганство – злочин, який може бути вчинений і без мети грубого порушення громадського порядку. Але на практиці хуліганськими вважаються не лише ті дії, мета яких – порушення громадського порядку і виявлення неповаги до суспільства, але й ті, коли винний переслідує якусь мету, наприклад, має намір звести з кимось особисті рахунки [2, с. 56].

Так, Особа-5, Особа-6, Особа-7 та Особа-8, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, жебракували, а згодом усі разом пішли до занедбаного будинку [19]. По дорозі до цього будинку Особа-6 на ґрунті ревності до Особи-8 висловився Особі-5 про свою неприязнь до Особи-7. Прийшовши у зазначений будинок, Особа-6 своїми діями спровокував Особу-7 на словесний конфлікт, а потім почав його бити по різних частинах тіла. Потім Особа-6 відійшов від нього. А до Особи-7 підійшов Особа-5 і наніс йому не менше 5 ударів кулаком у голову, шию, а потім кинув у нього цеглиною. У процесі нанесення ударів до нього приєднався Особа-6. Побиття Особи-7 тривало не менше 30 хв., через що Особа-7 помер. Особа-7 домагався вступити у статеві зносини з Особою-8, яка була цивільною дружиною Особи-6.

На момент розгляду справи в суді Особа-6 помер, і суд кваліфікував дії як умисне вбив-

ство без обтяжуючих та без пом'якшуючих обставин за ст. 115 ч. 1 КК України. У жодного із винних не було мети позбавити потерпілого життя, і, зважаючи на те, що всі перебували у стані сильного алкогольного сп'яніння, який сприяв тривалому побиттю потерпілого. Єдиною метою, яка об'єднувала їх, було бажання поставити Особу-7 на місце, уникнути в подальшому з його боку чіпляння до Особи-8 – жінки Особи-5 та помститися за її образи та домагання.

Необхідно зазначити, що Особа-5 хоча і не бажав настання смерті потерпілого (Особи-7), байдуже ставився до можливості її настання, коли наносив велику кількість ударів у життєво важливі органи (голову, грудну клітину, порожнину очеревини, порожнину таза). Характер та локалізація отриманих Особою-7 травм свідчить про велику силу нанесених ударів, чого не могли не усвідомлювати Особа-5 та Особа-6 при здійсненні побиття. Те, що Особа-5 розпочинав та припинив свої насильницькі дії тоді, коли потерпілий взагалі не міг чинити будь-який опір, також свідчить про його умисел на вчинення вбивства Особи-7. Мотиву протиставити себе суспільству, особливої зухвалості чи виняткового цинізму в діях особи-5 також виявлено не було, оскільки конфлікт, який переріс у бійку і призвів до настання смерті Особи-7, був викликаний особистими неприязними стосунками на ґрунті ревності і бажання помсти за чіпляння та домагання.

І.М. Даньшин, С.С. Яценко вважають, що у разі хуліганства мета збігається з мотивом, стверджуючи, що твердої і ясної мети у хуліганства немає. Хуліган прагне досягнути якогось об'єктивного результату, хуліганські мотиви з'являються якимось несподівано, інколи навіть миттєво, оскільки мотивація хуліганських дій відрізняється порівняно легкістю, тому мета у свідомості хулігана не знаходить вираження [10, с. 172; 18, с. 75].

На нашу думку, здебільшого мотив і мета при хуліганстві нерозривно пов'язані, а оскільки при цьому виді злочину винний задовольняється самоствердженням, реалізацією своєї примхи, ефектом здійснюваних дій, то це часто приводить до злиття мети з мотивом.

Висновки. Отже, суб'єктивна сторона хуліганства характеризується виною у формі умислу, у вигляді прямого умислу і мотивом явної неповаги до суспільства. Прямий умисел виражається в тому, що особа, яка вчиняє хуліганські дії, усвідомлює їх суспільну небезпечність і бажає вчинити ці дії. Неповага до суспільства – це прагнення показати свою зневагу до наявних правил і норм поведінки в суспільстві, самоутвердитися шляхом приниження інших осіб, протиставити себе іншим громадянам, суспільству, державі. Вказана неповага має бути явною. Це означає, що неповага до суспільства є очевидною, безсумнівною як для хулігана, так і для очевидців його дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск: «Пороги», 1992. С. 46.
2. Наклович М.Л. Кримінально-правова боротьба з хуліганством. Львів: Вид. об'єдн. «Вища школа» видав. при Львівському державному університеті, 1974. 112 с.
3. Даньшин И.Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. М.: Юрид. лит., 1973. С. 156; Советское уголовное право. Особенная часть. М.: Юрид. лит., 1988. С. 497; Яценко С.С. Ответственность за преступления против общественного порядка. К.: Вища школа, 1976. С. 72.
4. Кыдыралиева С.К. Хулиганство. Уголовно-правовые и криминологические вопросы. Фрунзе: Изд-во Илим, 1981. С. 26.
5. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М.Й. К.: Атіка, Академія, Ельга-Н. 2001. С. 11.
6. Навроцький В.О. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я: Лекції для студ. юрид. фак. Львів, 1997. С. 16.
7. Піщенко Г. Правові аспекти та відмінні особливості кримінально-караного хуліганства. Право України. 1997. № 2. С. 67–68.
8. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину. Монографія. К.: Атіка, 2002. 144 с.; Волков Б.С. Мотив и квалификация преступления. Казань, 1968. С. 74.
9. Маяковский В.В. Хулиган. Избранные сочинения в 2-х т. М., 1982. Т. 1. С. 317.
10. Даньшин И.Н. О мотивах хулиганства. Правоведение. 1965. № 2. С. 174.
11. Советское уголовное право. Особенная часть. М.: Юрид. лит., 1988. С. 497.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-е вид. перероб. та доповн. Відп. ред. С.С. Яценко. К.: «А.С.К.», 2005. С. 610.
13. Курс советского уголовного права. Т. 5. С. 13–14.
14. Куц Н.Т. Преступления против общественного порядка и общественной безопасности. К.: КВШ МВД СССР, 1974. С. 16.
15. Вирок у Справі № 1-122/2009 від 14.08.2009 р. Гадяцького районного суду Полтавської області за ст. 296 ч. 3 КК України.
16. Про судову практику у справах про хуліганство: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 р. № 10. Вісник Верховного Суду України. 2007. № 2. С. 15.
17. Вирок у Справі № 451/456/15-к від 03.10.2016 р. Рахівського районного суду Львівської області за ст. 122 ч. 1 КК України.
18. Яценко С.С. Ответственность за преступления против общественного порядка. К.: Вища школа, 1976. С. 75.
19. Вирок у Справі № 555/468/14-к від 17.04.2014 р. Березнівського районного суду Рівненської області за ст. 115 ч. 1 КК України.

УДК 343.85

НАРОДНІ ДРУЖИНИ, ВОЄНІЗОВАНІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ ЧИ МУНІЦИПАЛЬНА ПОЛІЦІЯ: ПЕРЕВАГИ ТА РИЗИКИ ДЛЯ МІСЦЕВОЇ ГРОМАДИ

Шеремет О.С., к. ю. н., доцент,
професор кафедри кримінального права
Класичний приватний університет

Стаття присвячена аналізу громадських формувань, що створюються органами місцевого самоврядування з метою забезпечення охорони громадського порядку. Розглянуті функції воєнізованих збройних формувань, муніципальної поліції та новостворених народних дружин.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, народні дружини, воєнізовані збройні формування, муніципальна поліція.

Статья посвящена анализу общественных формирований, создаваемых органами местного самоуправления для обеспечения охраны общественного порядка. Рассмотрены функции военизированных вооруженных формирований, муниципальной полиции и вновь созданных народных дружин.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, народные дружины, военизированные вооруженные формирования, муниципальная полиция.

Sheremet O.S. PEOPLE'S SQUADS, PARAMILITARY ARMED GROUPS OR MUNICIPAL POLICE: ADVANTAGES AND RISKS FOR THE LOCAL COMMUNITY

The article is devoted to the analysis of public formations created by local self-government bodies to ensure the protection of public order. The functions of paramilitary armed formations, municipal police and newly created people's squads are considered.

Key words: local self-government bodies, people's squads, paramilitary armed formations, municipal police.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні перетворення, створення правової держави, демократизація державного та суспільного життя неможливі без рішучого посилення боротьби зі злочинністю. У цьому зв'язку проблема взаємодії органів місцевого самоврядування, громадських організацій із правоохоронними органами є вкрай важливою і складною для суспільства. Особливо гостро постають питання щодо створення воєнізованих збройних формувань, оскільки, з одного боку, вони в змозі активно й дієво протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам, з іншого – наявність таких формувань може нести потенційну небезпеку для кожного громадянина. Крім того, зазначені формування в змозі перешкоджати здійсненню соціально-економічної політики держави, створювати загрозу для існування самої держави.

Таке становище потребує термінових заходів, що можуть бути визначені через кримінологічні дослідження.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти проблеми кримінально-правової та кримінологічної характеристики функціонування громадських організацій, що створені для підтримання правопорядку спільно з правоохоронними органами, а також створення та функціонування не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань уже розглядалися у працях В.Ф. Антипенка, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.В. Голіни, Н.О. Гурової, Л.М. Демидової, В.М. Дреміна, О.М. Джужи, В.П. Ємельянова, В.П. Корж, М.Й. Коржанського, М.В. Корнієнка, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, П.І. Орлова, В.М. Пальченкової, І.І. Радіоно-

ва, В.А. Робака, Б.В. Романюка, М.В. Семикіна, В.П. Тихого, З.А. Тростюк, В.О. Тулякова, М.І. Хавронюка, Р.Л. Чорного та інших.

Але сучасний стан і зміни, що відбулися протягом останніх років, диктують необхідність не тільки повернення до вказаних проблем, а й визначення нових підходів у взаємодії таких організацій із правоохоронними органами та органами місцевого самоврядування.

Мета статті – проаналізувати громадські формування, що створюються органами місцевого самоврядування для забезпечення охорони громадського порядку, у тому числі воєнізованих збройних формувань, муніципальної поліції та новостворених народних дружин, визначення їх правового статусу, функцій та завдань.

Виклад основного матеріалу. Нині в українському суспільстві склалися сприятливі умови щодо виникнення різних громадських організацій, у тому числі воєнізованих та збройних формувань. Цьому сприяє політична нестабільність, адже такі формування можуть створюватися під егідою певних політичних сил, які можуть використовувати їх як засіб досягнення своїх цілей, як інструмент впливу на будь-які державні органи або суспільство. Такі випадки непоодинокі і відомі в історії української державності: коли козацьке військо виступало оборонним загоном; коли «армія батька Махна» перетворилася на воєнізований загін, що міг дати відсіч навіть регулярним військам; партизанські загоди, що діяли під час Другої світової війни; загони кримськотатарського руху в Автономній Республіці Крим, що намагалися відстояти власні права тощо. На початку 1990-х рр., стали

виникати офіційно зареєстровані громадські об'єднання, які відповідали всім ознакам не передбачених законодавством воєнізованих формувань. Окремі не зареєстровані об'єднання, які формувалися здебільшого за національною ознакою, також відповідали ознакам указаних формувань. Крім того, варто зазначити, що діяльність деяких політичних партій була припинена у першій половині 1990-х рр. у зв'язку зі створенням ними не передбачених законодавством воєнізованих формувань.

Останнім часом спостерігаються певні настрої щодо створення громадських формувань, особливо воєнізованих та збройних. Такі настрої продиктовані подіями на сході України. Вони підтримуються у засобах масової інформації, де прямо зазначаються наміри населення про створення саме воєнізованих формувань для відстоювання національних інтересів. Однак варто зауважити, що за ступенем загрози різних форм соціального протесту створення населенням України збройних груп має дуже високий коефіцієнт дестабілізаційного потенціалу. Геополітичне становище України також сприяє тому, що члени іноземних не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань намагаються використовувати її територію для забезпечення власної діяльності. На нашу думку, саме це дало поштовх необхідності встановити відповідальність за вказані вище дії у кримінальному законодавстві, а саме передбачити відповідну норму в кримінальному законодавстві, оскільки з появою можливості створення таких формувань ймовірними стають протиправні діяння.

Уперше відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих формувань або груп була встановлена законодавцем шляхом доповнення КК 1960 р. кримінально-правовою нормою, яка була розміщена у розділі IX «Злочини проти порядку управління», а саме: ст. 187-6 «Створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань або груп» [1, с. 750].

Варто погодитися з тим, що зростання безробіття, правовий вакуум, знецінювання моральних та духовних цінностей, міжнародні конфлікти, релігійна ворожнеча, протиріччя в економічній сфері, відсутність стабільності нормативно-ціннісної системи та інші фактори є теж чинниками створення зазначених угруповань, що мають як позитивне, так і негативне спрямування. Так, щороку виникають нові козацькі формування (наприклад, у 2001 р. на території України існувало 4 козацьких об'єднання [2], нині – близько 50), наявні розширюються, збільшується кількість їх членів і нині з упевненістю можна зазначити, що ці угруповання є могутньою силою, яка в змозі протидіяти навіть офіційним формуванням щодо охорони громадського порядку. Незважаючи на те, що ці об'єднання здебільшого мають на меті соціально-корисні цілі, тобто захист законних прав та свобод певних груп населення, забезпечення громадського порядку тощо, іноді ці діяння не лише не слугують будь-яким фактором стабільності, а навпаки, посилюють

напруженість серед населення, спричиняють розпалювання міжнародних конфліктів та взагалі загострення відносин між особами різних національностей, що також є однією з причин дестабілізації політичної, економічної та соціальної обстановки в державі. Варто також додати, що окремі козацькі формування, проголошуючи соціально-корисні цілі своєї діяльності, намагаються замаскувати корисливість своїх дій. Так, боротьба щодо самовільно захоплених земель – не що інше, як охорона своїх «інтересів». Відсутність чіткої та гласної державної позиції в урегулюванні проблем відродження козацтва є однією з причин виникнення козацьких формувань, які часто самовільно присвоюють собі функції, що покладено на державні формування, а саме: функції охорони громадського порядку без взаємодії з правоохоронними органами, боротьба з правопорушеннями тощо. Крім того, члени цих об'єднань беруть участь у силових акціях.

Безумовно, безпосередніми умовами виникнення озброєних формувань на території нашої держави є політичні або національні потреби, тобто силовий вплив на органи державної влади, місцевого самоврядування, протидія правоохоронним органам тощо. Тому існування таких формувань створює загрозу для існування самої держави, оскільки в структурі суспільства діють організовано, згуртовано і цілеспрямовано впливові у політичному, фінансовому, воєнному, ідеологічному і релігійному сенсі сили, діяльність яких спрямована не тільки на творення української держави, а може й спричинити її руйнування. Зазначені формування перешкоджають здійсненню не лише кримінально-правової, а й соціально-економічної політики. Безперечним є той факт, що діяльність указаних об'єднань ставить під загрозу суспільну безпеку, отже, у такому разі її охорона не лише виправдовує застосування кримінально-правових методів, а й вимагає їх застосування у зв'язку з тим, що суспільство не може нормально функціонувати і розвиватися, якщо існує небезпека для його існування.

Як зазначає з цього приводу В.П. Тихий, суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 260 КК України, «полягає в тому, що створення та існування неконтрольованих суспільством і державою воєнізованих та збройних формувань є джерелами підвищеної небезпеки для суспільства, створює можливість їх використання для вчинення злочинів, переростання в банди, протистояння з органами влади, веде до необхідності приборкання їх силою з усіма впливаючими з цього наслідками та ін.» [3, с. 21].

З цього ж приводу С.Б. Гавриш стверджує: «Якими б не були причини створення окремого воєнізованого формування поза правовим полем держави і на вчинення яких злочинів не був би спрямований їхній задум, вони становлять потенційну загрозу для громадської безпеки й мають визнаватися незаконними» [4, с. 40].

Нині схвильованість у суспільстві викликали новостворені національні дружини. Обговорення відбувається від пересічних грома-

дьян, органів місцевого самоврядування до найвищого рівня, на радіо, по телебаченню, через мережу Інтернет тощо. Заступник міністра внутрішніх справ І. Варченко зазначив в ефірі «Громадського радіо»: «Члени цих організацій мають право здійснювати охорону громадського порядку спільно зі співробітниками Національної поліції або Національної гвардії. Те, що зараз з'являються організації, які хочуть включитися в цей процес, – абсолютно законно, вони мають право, але разом із представниками Національної поліції відповідно до того, що вони домовляються, як, яким чином і де саме вони будуть здійснювати таке, наприклад, патрулювання на вулицях, або чергування». Він пояснив, що у дружин такі самі права, як і у будь-якого громадянина країни. Однак громадяни не можуть виконати значну кількість функцій, які мають право тільки поліцейські, а тому не можна використовувати спецзасоби, вони не мають права вимагати документи в інших громадян, зробити огляд речей або зупинити автотранспорт тощо». Також чиновник пояснив: «Коли інший громадянин здійснює конкретне правопорушення громадського порядку, тоді можна припинити це порушення, але викликати поліцію і спільно з поліцією вже тоді допрацьовувати ситуацію» [5]. Майже одночасно схожі коментарі надали генеральний прокурор України Ю. Луценко та міністр МВС України А. Аваков [6].

Можна з упевненістю стверджувати, що створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань негативно сприймається переважною частиною суспільства. Наше опитування пересічних громадян із приводу ставлення до створення та функціонування «дружин» та інших воєнізованих збройних формувань можна продемонструвати такими відповідями (можна було позначити кілька відповідей, а також вказати своє бачення): ставлення позитивне – 12%; ставлення нейтральне – 7%; вони порушують нормальне функціонування органів влади, судових та правоохоронних органів – 51%; загрожують життю та здоров'ю громадян – 12%; породжують національну та релігійну ворожнечу – 64%; провокують безлад та хуліганські дії – 46%; надають змогу безконтрольно використовувати спецзасоби, зброю тощо – 46%; інше – 11%. Відповідно до цього варто зазначити: що стан правового вакууму, економічної нестабільності, ослаблення ролі правоохоронних органів, укорінене мінливе ставлення до демократії призводить до того, що та чи інша політична, етнічна, соціальна, релігійна або інша група намагається нав'язати свою волю суспільству, використовуючи при цьому насильство як інструмент реалізації своїх вимог. Крім того, протидія різним політичним сил, виникнення коаліцій, опозицій спричинює у суспільстві стурбованість і побоювання за власне життя.

Отже, кримінально-правова заборона створення вказаних угруповань виправдана психологією суспільства, коли це діяння сприймається як таке, що потребує кримінального покарання. Слушною з цього приводу є думка П.Л. Фріса, який зазначає, що визнання

діяння злочинним об'єктивно залежить від суспільно-політичної ситуації та соціально-психологічних установок народу [7, с. 15].

Щодо полеміки, чи є новостворені «дружини» воєнізованими та збройними формуваннями, треба порівняти їх ознаки (устав, стійка організація на кшталт військової, прийняття присяги, озброєність тощо) з поняттям та ознаками не передбачених законом воєнізованих та збройних формувань: У примітці до ст. 260 КК України дається нормативне визначення цих понять. Згідно із законом, під воєнізованими формуваннями розуміються формування, які мають організаційну структуру військового типу (єдиноначальність, підпорядкованість та дисципліну) і в яких проводиться військова або строюва чи фізична підготовка. Під збройними формуваннями розуміються воєнізовані групи, які незаконно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову чи іншу зброю. Проаналізувавши визначення незаконних воєнізованих та збройних формувань, можна зробити висновок, що всі без винятку вчені указують на схожість цих угруповань із легально діючими формуваннями [8, с. 289; 9, с. 21; 10, с. 54]. Хоча ці та інші громадські організації скеровують свої зусилля на різносторонні заходи позитивного спрямування, неоднозначне ставлення (більш точно – негативне) схиляє міські громади до пошуку нових форм, зокрема, повернення до думки щодо створення муніципальної поліції, що діятиме під контролем органів місцевого самоврядування та спільно з правоохоронними органами. Правовою основою діяльності муніципальної поліції мають стати Конституція України, міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною у встановленому порядку, Закон «Про муніципальну поліцію», інші закони України, акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, а також статут територіальної громади тощо. Повноваження та обладнання муніципальних поліцейських мають бути обмежені охороною громадського порядку в широкому розумінні, оскільки вони виконують функції в межах територіальних місцевих громад.

Основними завданнями муніципальної поліції могли б стати:

- забезпечення охорони громадського порядку на території юрисдикції відповідної місцевої ради, у взаємодії з органами внутрішніх справ;
- профілактика правопорушень, у тому числі інформування органів та підрозділів внутрішніх справ про вчинені або ті, що готуються, злочини, місця концентрації злочинних угруповань;
- охорона майна, що перебуває у комунальній власності;
- надання окремих видів правової та соціальної допомоги громадянам, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям, що здійснюють свою діяльність на території відповідної міської ради та місцевої ради об'єднаної територіальної громади;
- сприяння виконанню рішень відповідних органів місцевого самоврядування, прийня-

тих у межах їх повноважень із питань: контролю за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, інших природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення; благоустрою території, контролю за дотриманням правил санітарії, чистотою вулиць, парків, скверів та прибудинкових територій; паркування автотранспорту; охорони пам'яток історії і культури, архітектури та містобудування, палацово-паркових, паркових і садибних комплексів, природних заповідників; організації торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування тощо.

Висновки. Нині в містах України утворилася ситуація, яка потребує негайного вирішення проблем, а саме: відсутності дієвого контролю за екологічним станом, благоустроєм міста, розміщенням тимчасових споруд, демонтажем незаконно розміщених споруд, нецільового використання земельних ділянок, стихійної торгівлі, виконанням робіт, пов'язаних із порушенням благоустрою міста (розкопки) тощо. Вказані негаразди стали поштовхом до створення громадських організацій, що мають ознаки воєнізованих збройних формувань.

Негативними факторами існування зазначених формувань виступають порушення загального спокою населення, невпевненість у безпеці життєдіяльності та практичній реалізації громадянами своїх прав, свобод і законних інтересів, неспроможність відповідних органів держави виконувати покладені на них функції, оскільки вказані об'єднання в змозі протидіяти їх діяльності та дестабілізація зміцнення української державності на тлі існування сил, впливових у політичному, фінансовому, воєнному, ідеологічному і релігійному смислі.

Зазначимо, що загалом треба розвивати як громадський рух позитивні ініціативи місцевих громад, підтримувати фінансово-економічними умовами, ефективно використовувати свої адміністративні та інші ресурси. Однак жодні «народні дружини» не мають підмінити функції правоохоронних органів, оскільки право на застосування сили має залишатися тільки за державою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под ред. Шакун В.И., Яценко С.С. 5-е издание. Киев: А.К.С., 1999. 1088 с.
2. Выжutowич В. Атаманы в законе. URL: <http://www.politcom.ru/2005/pvz668.php>.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У трьох книгах. Книга 3. Особлива частина / За ред. Гончаренка В.Г., Андрушка П.П. Київ: Форум, 2005. 584 с.
4. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины // Проблемы теории и развития законодательства. Харків, 1994. С. 62–71.
5. Народні дружини: в МВС пояснили, на чому боці закон. URL: <https://znaj.ua/society/narodni-druzhyny-v-mvs-rozjasnyly-na-chyuyemu-boci-zakon>.
6. Українська правда. 2 лютого 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/2/7170381/>.
7. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: Монографія. К.: Атіка, 2005. 124 с.
8. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ: Істина, 2004. 504 с.
9. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства сполучених штатів Америки: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 39 с.
10. Робак В.А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 259 с.

СЕКЦІЯ 8

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.132.1

ОБШУК: ПРОЦЕСУАЛЬНІ Й ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ

Ахтирська Н.М., к. ю. н., доцент
кафедри правосуддя юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню процесуальних новел регламентації обшуку та практики Європейського суду з прав людини щодо оцінки результатів проведення окремих його видів.

Ключові слова: обшук, слідча (розшукова) дія, ухвала слідчого судді, доводи клопотання, вразливість прав громадян, вилучення електронних носіїв.

Статья посвящена исследованию процессуальных новел регламентации обыска и практики Европейского суда по правам человека относительно оценки результатов проведения отдельных его видов.

Ключевые слова: обыск, следственное (розыскное) действие, определение следственного судьи, доводы ходатайства, чувствительность прав граждан, извлечение электронных носителей.

Akhtyrska N.M. SEARCH: PROCEDURAL AND TACTICAL ASPECTS THROUGH THE PRISM OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT

The article is devoted to procedural novels of the search regulation and the practice of the European Court of Human Rights regarding the evaluation of the results of certain types

Key words: search, investigative (investigative) action, determination of the investigating judge, arguments of the petition, sensitivity of citizens' rights, retrieval of electronic carriers of its.

Постановка проблеми. Ганс Гросс зазначав, що поза всяким сумнівом, будь-який обшук є суттєвим порушенням особистої свободи громадянина, а тому слід вдаватися до цього заходу лише у виключних випадках. Але якщо прийнято рішення про проведення обшуку, то його слід провести з усією енергією та обшукати не тільки дім, але й самого підозрюваного [1, с. 169]. І.М. Якімов, розкриваючи особливості обшуку, вказував, що прийоми під час обшуку застосовуються різноманітні, втім, їх сутність полягає у з'ясуванні п'яти питань, з якими доводиться стикатися під час кожного обшуку, а саме: а) коли шукати; б) як шукати; в) у кого шукати; г) що шукати; д) де шукати [2, с. 311].

Але, перш за все, обшук має проводитися відповідно до закону. За тлумаченням Європейського суду з прав людини, вислів «у відповідності до закону» в сенсі п. 2 ст. 8 Конвенції означає, по-перше, щоб захід, який піддається оскарженню, мав деякі підстави в національному законодавстві. По-друге, національне законодавство має бути доступним відповідній особі. По-третє, особа повинна мати можливість одержати відповідну юридичну консультацію та передбачити наслідки застосування до неї національного законодавства. В-четвертих, національне законодавство має визнавати принцип верховенства права [3].

Проведення обшуку регламентовано ст. 234 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, згідно з якою обшук

проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Мета статті – дослідження процесуальних новел регламентації обшуку та практики Європейського суду з прав людини щодо оцінки результатів проведення окремих його видів.

Виклад основного матеріалу. На підвищений рівень «вразливості» прав громадян під час проведення обшуку вказує прагнення законодавця вчасно реагувати вдосконаленням норм, що скеровані на врегулювання виявлених шпарин ризику неправомірності дій правоохоронних органів під час його проведення. Так, процесуальна регламентація даної слідчої (розшукової) дії після прийняття КПК України 2012 р. корегувалася чотирма законами: Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. [4], Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку тимчасового вилучення майна та проведення обшуку» від 13.05.2015 р. [5], Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих питань накладення арешту на

майно з метою усунення корупційних ризиків при його застосуванні» від 10.11.2015 р. [6] та Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16.11.2017 р. [7].

Процесуальні аспекти обшуку в світлі останніх новел варто розглянути детально. По-перше, обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді. У разі необхідності провести обшук слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням, яке повинно містити відомості про: 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; 2) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого подається клопотання; 3) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 4) підстави для обшуку; 5) житло чи інше володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, де планується проведення обшуку; 6) особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; 7) речі, документи або осіб, яких планується відшукати. До клопотання також мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, в рамках якого подається клопотання.

Наведені вимоги є суттєвими, дотримання яких обов'язкове в разі постановлення ухвали про проведення обшуку. Водночас, у справі «Юдицька та інші проти Російської Федерації», Європейський суд встановив порушення в наданні дозволу на проведення обшуку в офісі адвоката, Суд зазначив, що «<...> тільки адвокат І.Т. є підозрюваним у кримінальному провадженні, але районний суд вказав, що юридична фірма є однією зі сторін фіктивної угоди, а тому дозволив проведення обшуку всього офісу» [8]. Не допускається вилучення предметів у помешканнях, які не вказані в ордері, належать особам, які не є підозрюваними у кримінальному провадженні [9].

Слідчий суддя відмовляє в задоволенні клопотання про обшук, якщо прокурор, слідчий не доведе наявності достатніх підстав вважати, що: 1) було вчинено кримінальне правопорушення; 2) відшукувані речі й документи мають значення для досудового розслідування; 3) відомості, які містяться у відшукуваних речах і документах, можуть бути доказами під час судового розгляду; 4) відшукувані речі, документи або особи знаходяться в зазначеному в клопотанні житлі чи іншому володінні особи (ч. 5 ст. 223).

На необхідність наявності «відносних і достатніх» причин для проведення обшуку Європейський суд вказує в постанові у справі «Колесниченко проти Російської Федерації», в якій обшук був проведений у квартирі адвоката та його батьків, де була вилучена

комп'ютерна та інша копіювальна техніка за підозрою у вчиненні підробки документів та шахрайства. При цьому єдиним доказом, наданим слідчим на підтримку свого клопотання про проведення обшуку, був висновок експерта, призначеного для порівняння документів, підготовлених С. та заявником, з метою визначення того, чи були вони виготовлені на одному друкарському пристрої. У висновку вказувалося, що категоричний висновок не може бути наданий, оскільки документи не мають жодних характерних особливостей, які б могли визначити друкарський засіб. Слідчий не пояснив суду, в який спосіб вилучена техніка могла допомогти слідству, він не посилався також на інші докази, які могли підтвердити його міркування. Районний суд прийняв в якості підстави для обшуку висновок експерта, не дослідивши його зміст та висновки [10].

Втім, особа, щодо якої приймається рішення щодо проведення обшуку, не мала можливості пересвідчитися в дотриманні проголошених вимог, оскільки відповідно до ч. 4 ст. 223 КПК України клопотання про обшук розглядається в суді в день його надходження за участю *слідчого або прокурора*. Отже, сама особа одержує лише правову підставу – ухвалу слідчого судді, оскаржити яку вкрай важко. Задля забезпечення транспарентності процесу прийняття рішення та у світлі розвитку інформаційних технологій у кримінальному судочинстві новелою стало положення, згідно з яким під час судового розгляду та у випадках, передбачених КПК, під час досудового розслідування забезпечується *повне фіксування судового засідання та процесуальних дій за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів*. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому КПК (ч. 5 ст. 27 КПК України). Дане положення буде введено в дію з 1 січня 2019 р.

Якщо така ухвала винесена слідчим суддею без проведення повної технічної фіксації засідання, то докази, що були отримані під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, визнаються *недопустимими* (п. 4 ч. 3 ст. 87 КПК). Згідно з ч. 5 ст. 107 КПК України, учасники судового провадження мають право отримати копію запису судового засідання, зробленого за допомогою технічного засобу, за виключенням, передбаченим ч. 4 ст. 107 КПК, коли слідчий суддя, суд може обмежити чи заборонити доступ сторін кримінального провадження з боку захисту до результатів технічного запису з метою забезпечення недопустимості розголошення відомостей досудового розслідування в разі, *якщо на обґрунтування клопотання про проведення обшуку слідчий, прокурор надали результати проведення негласних слідчих (розшукових) дій*.

Ухвала слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи повинна відповідати загальним вимогам до судових рішень, а також містити відомості про: 1) строк дії ухвали, який не може перевищувати одного місяця із дня постановлення ухвали;

2) прокурора, слідчого, який подав клопотання про обшук; 3) положення закону, на підставі якого постановлено ухвалу; 4) житло чи інше володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, які мають бути піддані обшуку; 5) особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; 6) речі, документи або осіб, для виявлення яких проводиться обшук. Виготовляються дві копії ухвали, які чітко позначаються як копії (ч. 2 ст. 235). Ухвала надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз (ч. 1 ст. 235).

Аналіз наведених норм свідчить про обов'язковість наведення у клопотанні слідчого (прокурора) та в ухвалі судді конкретизації речей, документів або осіб, для виявлення яких проводиться обшук. КПК не містить виключень. Водночас Європейський суд з прав людини допускає випадки, коли на стадії досудового розслідування важко окреслити коло пошуку. Ситуації, що стосуються підозри в запланованих масштабних терактах, створюють особливі складнощі: доказів може бути достатньо для формування розумної підозри в підготовці теракту, але відсутність конкретної інформації про характер запланованого нападу та його цілі позбавляє проведення обшуку на підставі ордеру, сформульованого з використанням слів, зміст яких більш широкий, ніж допустимий в інших випадках. Чисельність підозрюваних та використання кодів слів ускладнює проблеми, з якими стикається поліція, намагаючись визначити до обшуку точні характеристики речей і документів, які підлягають виявленню. Нарешті, не можна ігнорувати той факт, що ситуація не терпить зволікань. Вимога на підставі ст. 8 Конвенції детально описувати в ордері характеристики предметів, що підлягають виявленню та вилученню, може поставити під серйозну загрозу ефективність розслідування, коли на кону може стояти чисельність життів. У справах такого роду поліції має бути дозволено певна диспозитивність в оцінці виявленого під час обшуку, того, які предмети можуть бути пов'язані з терористичною діяльністю, та у прийнятті рішення щодо їх вилучення. Суд дійшов висновку, що ордери на обшук не можуть визнаватися як сформульовані занадто широко. Отже, національна влада має право на «втручання» у право заявників на повагу їх особистого життя і житла, оскільки воно було «необхідним в демократичному суспільстві», що відповідає змісту п. 2 ст. 8 Конвенції [11].

На національному рівні дискусійним є питання щодо визнання належності доказів, одержаних під час обшуку, дозвіл на який надав суд в іншому кримінальному провадженні, тобто суть питання зводиться до того, як використовувати докази, виявлені під час «незаконного» обшуку? Відповідь на це питання не міститься в чинному КПК України, втім, Європейський суд з прав людини постановою у справі «Праде проти Німеччини» (Prade v. Germany, скарга № 7215/10) від 3 березня 2016 року визначив наступне: «Суд повинен, перш за все, розглянути пи-

тання про «незаконність» одержання доказів у справі заявника. Суд відмічає, що обшук у житлі, проведений в рамках іншого кримінального провадження відносно заявника та такий, що призвів до (випадкового) виявлення наркотиків, не відповідав національному законодавству. Федеральний Конституційний Суд скасував рішення суду першої інстанції, яким дозволялось проведення обшуку, оскільки воно було ухвалене без достатніх підстав підозрювати заявника в порушенні авторського права (що виразилося у продажу підроблених речей, таких як годинники, комп'ютерні програми через eBay) на підставі того, що були відсутні достатні підстави, які виправдовували б такий суттєвий вплив на конституційні права заявника, який здійснюється під час обшуку в житлі. Тим не менш, як передбачено в ст. 13 Основного закону Німеччини, влада одержала рішення суду на проведення обшуку до його проведення. Ніщо не вказує на те, що в даному випадку поліцейські діяли несумлінно або з наміром порушити формальні правила, звертаючись за рішенням суду, яке дозволило проводити обшук, і виконали його [12].

Далі суд має розглянути питання якості доказів, про які йдеться. Що стосується інтенсивності втручання, то Суд відзначає, що дана справа суттєво відрізняється від справи Яллоха [13]. По справі Яллоха влада допустила серйозне втручання у фізичну та психічну цілісність заявника проти його волі (за допомогою чотирьох поліцейських, що утримували його, лікар ввів заявнику через ніс соляний розчин та блювотний корінь, а також зробив йому ін'єкцію аморфіну, деривату морфіну, діючого як засіб, що викликає блювоту, в результаті чого заявника змудило, та було виявлено невеликий пакет з кокаїном), і, таким чином, докази були одержані завдяки заходу, який порушує статтю 3 Конвенції – одне з ключових прав, гарантованих Конвенцією. Що стосується того, чи викликають ці обставини сумніви, Суд відмічає, що між сторонами відсутній спір відносно того, що доказ був виявлений у квартирі в тій кімнаті, якою користується заявник. Кількість та якість виявленого гашишу було встановлено експертом, до висновків якого заявником претензії на жодному з етапів розгляду справи не пред'являлись. Таким чином, ніщо не дає підстав для будь-яких сумнівів у достовірності доказів.

Стосовно спірного доказу для обґрунтування висновку про винуватість заявника у вчиненні злочину, Суд відмічає, що спірний матеріал представляє собою єдиний доказ проти заявника. Суд другої інстанції спирався на показання самого заявника, зроблені в письмовій формі, зміст яких полягав у тому, що він зберігав наркотики. Необхідність існування інших доказів, окрім спірних, залежить від обставин справи. У даному випадку, де наркотичні засоби, виявлені в житлі заявника, є вагомим доказом, при цьому був відсутній ризик неналежності цього доказу, відповідно, додаткові докази були необхідні в меншій мірі.

Суд відмічає, що національні суди ретельно проаналізували аргументи заявника щодо використання доказів, детально мотивували

своє рішення про те, що докази можуть бути використані в рамках кримінального провадження, незважаючи на те, що одержані вони в ході незаконного обшуку житла. Вони зіставили суспільний інтерес, який полягає у притягненні до відповідальності за вчинення такого злочину, як зберігання наркотиків, з інтересами заявника, які полягають у вимогах поваги до його житла. На відміну від справи Яллоха, де національні суди розглядали питання допустимості використання доказів, одержаних у результаті насильницького введення фармацевтичних препаратів, що було передбачено національним законодавством, в даній справі національні суди розуміли, що вони мають можливість на власний розсуд визнати неприпустимим використання такого доказу. Суди врахували значну кількість виявленого гашишу (приблизно 464 г), на відміну від справи Яллоха (близько 0,2 г), а тому їхні висновки про те, що суспільні інтереси превалюють над конституційними правами заявника, були ретельно та детально мотивованими та не свідчать про вияв свавілля або невідповідності втручання. Європейський суд із прав людини дійшов висновку, що розгляд у справі заявника в цілому не був таким, що не відповідає вимогам справедливої судового розгляду, порушення статті 6 § 1 Конвенції допущено не було [12].

По-друге, чинний КПК визначає коло осіб, які беруть участь в обшуку. Згідно з ч. 1 ст. 236 КПК України, ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи може бути виконана слідчим чи прокурором. Для участі у проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник, адвокат та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені.

Варто зазначити, що у зв'язку із внесенням змін до Кримінального кодексу України Законом України від 23.05.2013 р. щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, обшук або тимчасовий доступ до речей та предметів проводиться за участю представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Водночас імперативним застереженням є випадки обов'язкової участі осіб. Так, згідно з ч. 6 ст. 223 КПК слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній.

Відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 87 КПК України недопустимими є докази, що були отримані під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи у зв'язку з недопущенням адвоката до цієї слідчої

(розшукової) дії. Факт недопущення до участі в обшуку адвокат зобов'язаний довести в суді під час судового провадження.

Як передбачено ч. 7 ст. 223 КПК України, обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих, незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження. Зазначені особи можуть бути допитані під час судового розгляду як свідки проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. У рішенні Європейського суду у справі «Місан проти Росії» було встановлено, що, згідно протоколу, під час проведення обшуку донька обвинуваченого брала участь в якості понятої, про що свідчить підпис у протоколі [9].

Відповідно до чинного законодавства обшук може проводитися лише після відкриття кримінального провадження, в деяких країнах у випадках невідкладності – поза межами кримінального провадження (до його початку). Так, в постанові Європейського суду з прав людини у справі «Преждарови проти Болгарії» [14] зазначено, що дії поліції в належному заявника комп'ютерному клубі мали деякі підстави в національному законодавстві, оскільки п.1 ст. 191 Кодексу передбачає право провести обшук та вилучення. Суд має розглянути питання, чи був закон «співставним з принципом верховенства права». Національне законодавство має забезпечити достатні гарантії від свавільного втручання в права, передбачені ст. 8 Конвенції в плані обшуку та вилучення [14]. Кодекс 1974 р. дозволяє поліції проводити обшук за відсутності кримінального провадження, якщо це надає єдину можливість зібрати та зберегти докази. Формулювання такого положення дозволяло поліцейським без попередньої санкції суду проведення обшуку та по суті самостійно вирішувати питання: чи відноситься цей випадок до невідкладних. Суд висловив сумнів щодо наявності такої ситуації, оскільки рішення про проведення обшуку було прийняте прокурором *за три тижні до того, як він був проведений*. Влада одержала інформацію про незаконне поширення програмного забезпечення 31 січня, проте операція/обшук була запланована на 21 лютого. У влади було достатньо часу для збирання додаткової інформації щодо вірогідних злочинних дій, відкриття кримінального провадження та звернення до суду з клопотанням. Суд визнав, що в такій ситуації відсутність попередньої судової санкції може бути компенсовано доступністю наступного судового контролю [15]. Незважаючи на свободу розсуду, яку Суд визнає за Договірними державами в цій сфері, він має бути особливо ретельним, коли виявляється, що згідно з чинним законодавством влада уповноважена приймати рішення щодо проведення обшуків та проводити їх без санкції суду. Суд має розглядати питання про те, чи надав послідо-

чий судовий контроль достатні гарантії того, що право заявників на повагу їх особистого життя не було порушено. Закон не передбачає судову перевірку. А національний суд обмежив своє мотивування описом ходу обшуку та вилучення, вибірково цитуванням тексту п. 2 ст. 135, підкреслюючи, що випадок відноситься до невідкладних. Жодних додаткових доказів наведено не було [16].

Суд також відмітив, що заявники подали скарги, в яких посилалися на те, що на комп'ютерах містилась персональна інформація, вимагали повернути техніку. Суд вказує, що масштаб обшуку та вилучення є важливим фактором, який необхідно брати до уваги під час оцінки того, чи відповідає проведення обшуку вимогам ст. 8 Конвенції [17]. Суд не може спекулювати відносно питання наявності персональної інформації на комп'ютерах, але відмічає, що національні суди жодного разу не звернули уваги на претензії заявників: суд, що погодив проведення обшуку, не розглядав питання масштабу операції та не виявив розбіжностей між інформацією, що була необхідна для розслідування, та інформацією, яка не мала до нього відношення. Заявники вимагали повернути комп'ютери, оскільки на них була персональна інформація, втім, ані прокурор, ані суд не розглянули з належною ретельністю їхнє твердження.

Часто в рамках кримінального провадження виникає необхідність вилучення комп'ютерної техніки або інформації, що міститься на електронних носіях. Як закріплено в ст. 160 КПК України, сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком зазначених у статті 161 КПК України. Слідчий має право звернутися із зазначеним клопотанням за погодженням із прокурором, в якому, зокрема, вказати *обґрунтування необхідності вилучення речей і оригіналів або копій документів, якщо відповідне питання порушується стороною кримінального провадження*.

Як свідчить слідча та судова практика, непоодинокими були випадки безпідставного вилучення комп'ютерної техніки, яка містила особисту інформацію, що завдавало шкоди честі, гідності, діловій репутації особи, або, у випадку вилучення техніки в юридичних осіб, тягло перешкоджання здійсненню статутної діяльності. У зв'язку з цим, законодавець передбачив обов'язок обґрунтування вилучення оригіналів або копій документів.

Тривалий час у кримінальному судочинстві превалювали підходи, згідно з якими експертні дослідження мали проводитися лише за наявності оригіналів документів. Оскільки очевидно є необхідність вилучення електронних доказів, ч. 4 ст. 99 КПК зазнала суттєвих новацій, які стосуються того, що дублікат документа (документ, виготовлений таким самим способом, як і його оригінал), а також копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекому-

нікаційних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором *із залученням спеціаліста*, визнаються судом як оригінал документа. Тож, коло осіб, участь яких є обов'язковою під час обшуку чи тимчасового доступу до речей та документів, метою яких є вилучення електронних доказів, доповнено *обов'язковою участю спеціаліста*.

Обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в *обсязі, необхідному для досягнення мети обшуку*. За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. Обшук особи повинен бути здійснений особами тієї ж статі.

Як зазначено в ст. 107 КПК України, виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. Право безперешкодного фіксування проведення обшуку за допомогою відеозапису надається стороні захисту.

Відповідно до ст. 168 КПК України, тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу в порядку, передбаченому статтями 207, 208 КПК. Факт передання тимчасово вилученого майна засвідчується протоколом (ч. 1). Тимчасове вилучення майна може здійснюватися також під час обшуку, огляду (ч. 2). Тимчасове вилучення електронних інформаційних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку для вивчення фізичних властивостей, які мають значення для кримінального провадження, здійснюється лише в разі, *якщо вони безпосередньо зазначені в ухвалі суду*.

Забороняється тимчасове вилучення електронних інформаційних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, крім випадків, коли їх надання разом з інформацією, що на них міститься, є *необхідною умовою проведення експертного дослідження*, або якщо такі об'єкти отримані в результаті вчинення кримінального правопорушення чи є засобом або знаряддям його вчинення, а також якщо доступ до них обмежується їх власником, володільцем або утримувачем чи пов'язаний з подоланням системи логічного захисту.

У разі необхідності слідчий чи прокурор здійснює копіювання інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах. Копіювання такої інформації здійснюється із залученням спеціаліста. Слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа *під час затримання або обшуку і тимчасового вилучення майна або негайно після їх здійснення* зобов'язана скласти відповідний протокол, копія якого надається особі, в якій вилучено майно, або її представнику.

Певні особливості притаманні окремим видам обшуку. Європейський суд неодноразово вказував, що переслідування та залякування представників юридичної професії тор-

кається самого серця конвенційної системи. Таким чином, обшук адвокатських приміщень повинен бути предметом особливо ретельного контролю [18]. Відповідно до Рекомендації № 21 2000 р. Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям Ради Європи щодо питання свободи здійснення адвокатами професійних обов'язків, серед іншого, передбачає наступне: «Принцип I – Загальні принципи свободи здійснення адвокатами своїх професійних обов'язків: <...> 6. Повинні вживатися всі необхідні заходи для забезпечення поваги до таємниці взаємовідносин між адвокатом та його довірительом. Виключення приймаються лише в тих випадках, коли вони відповідають верховенству права» [19].

У справі «Смирнов проти Росії» було встановлено, що слідчий у справі про створення організованої злочинної організації під час обшуку в квартирі адвоката, який представляв інтереси підзахисних, виявив та вилучив більше двадцяти документів, про які адвокат заявив, що вони були його власними, а також центральний блок комп'ютера заявника. Відповідно до протоколу, в адвоката не було скарг на порядок проведення обшуку, водночас він заперечував проти вилучення центрального блоку комп'ютера, оскільки в ньому було два диски, й він коштував 1000 доларів. Вилучені документи, зокрема, включали довіреність, видану адвокату громадянином С., а також витяг із процесуальних документів у справі щодо громадянина Б.

Через 8 днів був накладений арешт на документи та комп'ютерну техніку. Заявник у скарзі стверджував, що центральний блок комп'ютера, його особистий записник та матеріали, пов'язані з його довірительами, не мали відношення до кримінального провадження, на них не можна було накладати арешт як на докази, тому що вилучення порушило права його довірительів на захист.

Європейський суд послідовно інтерпретував поняття «житло приватних осіб» та «службові приміщення осіб, зайнятих в вільних професіях» [20]. Отже, владою було допущене втручання в право заявника на повагу до його житла. Чи був акт втручання «необхідним в демократичному суспільстві»? Суд залишає за Договірними сторонами свободу розсуду в певних рамках.

Втім, виключення, передбачені п. 2 ст. 8 Конвенції, варто тлумачити вузько, а необхідність застосовувати їх повинна бути з усією переконливістю встановлена. Суд зазначає, що Сторони вправі застосовувати такі заходи для одержання речових доказів вчинення певних злочинів. Але оцінці підлягають підстави для таких заходів – чи були вони «важливими» та «достатніми», чи дотриманий принцип пропорційності застосованих заходів.

Суд має пересвідчитись, по-перше, в тому, що чинне законодавство та правозастосування надають громадянам адекватні та ефективні гарантії проти зловживання владою. По-друге, Суд має вивчити конкретні обставини кожної справи з тим, щоб встановити, чи був акт втручання в права людини пропорційним його цілям. Критеріями, якими доцільно керуватися, є: обставини, за яких видавався

ордер на обшук, наявність додаткових доказів на момент видачі ордера, зміст і сфера дії ордера на обшук, спосіб проведення обшуку, включаючи присутність незалежних спостерігачів; масштаб імовірних наслідків обшуку, які можуть вплинути на роботу та репутацію особи [21].

З урахуванням матеріалів, які були оглянуті та вилучені, Суд дійшов висновку, що обшук посягнув на адвокатську таємницю в тій мірі, яка була непропорційна будь-якій меті, що переслідувалась обшуком та вилученням. У випадках, коли йдеться про адвоката, зазіхання на адвокатську таємницю може мати негативні наслідки для належного відправлення правосуддя і, тим самим, для прав, гарантованих статтею 6 Конвенції. Отже, обшук, проведений без «важливих та достатніх підстав та за відсутності гарантій проти адвокатської таємниці у квартирі заявника, який не обвинувачувався у вчиненні будь-якого злочину, а лише представляв інтереси обвинувачених у цьому кримінальному провадженні, не був «необхідним в демократичному суспільстві», що свідчить про порушення ст. 8 Конвенції.

У контексті положень статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції заявник також скаржився до Європейського суду на порушення його права власності, що виразилося у вилученні та утриманні владою впродовж шести років його документів та комп'ютера. Стаття 1 Протоколу 1 передбачає: «Кожна фізична та юридична особа має право безперешкодно користуватися своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна, інакше як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом та загальними принципами міжнародного права.

Європейський суд приймає те, що утримання владою речових доказів може виявитись необхідним заходом в інтересах належного відправлення правосуддя, що є «правомірною метою» в «загальних інтересах» населення. Втім, має існувати розумне співвідношення пропорційності між засобами, що використовуються, та метою, яка переслідується державою за допомогою будь-яких засобів, включаючи контроль за використанням громадянином своєї власності. Ця вимога виражена в понятті «справедлива рівновага», має бути встановлена межа між вимогою дотримуватися загальних інтересів населення і вимогами охорони фундаментальних прав особи [22].

Вилучений під час обшуку комп'ютер не був знаряддям вчинення злочину, предметом, що мав відношення до злочину, або результатом вчинення злочину. Цінною для слідства була інформація, яка зберігалась на жорсткому диску, втім, дана інформація була вивчена слідчим, роздрукована та залучена до матеріалів кримінального провадження. Дані обставини виключає будь-які очевидні підстави для тривалого утримання центрального блоку комп'ютера.

З іншого боку, комп'ютер був робочим інструментом заявника, який він використовував для складання юридичних документів та зберігання більше 200 файлів зокрема своїх довірительів. Утримання владою комп'ютера не

лише спричинило заявнику особисту незручність, а й перешкоджало його професійній діяльності, а це, у свою чергу, могло мати негативні наслідки для відправлення правосуддя.

Отже, в результаті влада не встановила «справедливу рівновагу» між вимогами дотримуватися загальних інтересів та вимогами захисту права заявника на безперешкодне користування власним майном, що свідчить про порушення ст. 1 протоколу № 1 до Конвенції.

Особистий обшук проводиться негайно після затримання. Європейський суд у постанові у справі «Сакід Заїдов проти Азербайджану» вказує, що особистий обшук заявника не був проведений відразу після його затримання о 19 годині 23 червня. Він був проведений о 19 годині 20 хвилин у приміщенні ГУБНОН МВС, що знаходився поруч з місцем затримання. На думку Суду, проміжок часу близько 20 хвилин, що минули з часу затримання до обшуку, викликають обґрунтовану підозру, що доказ був підкинутий, оскільки впродовж цього часу особа перебувала під повним контролем співробітників поліції. Окрім того, не виявлено жодних підстав вважати, що будь-які інші обставини робили неможливим проведення обшуку негайно після затримання. Суд відмітив, що національні суди відмовились досліджувати відеозапис обшуку, незважаючи на те, що заявником було прямо заявлено клопотання. Влада також не надала на запит Суду копію відеозапису [23].

Висновки. На підставі наведеного, можна дійти висновку про те, що процесуальна регламентація слідчих (розшукових) дій попри детальну регламентацію в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України потребує корегування з огляду на практику Європейського суду з прав людини, яка, як відомо, є джерелом права. Водночас виникає питання: яким має бути криміналістична тактика в майбутньому? Очевидно, одним із домінуючих джерел формування її тактичних прийомів є досвід правоохоронних органів країн ЄС та рекомендації Європейського суду з прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. М.: ЛексЭст, 2002. 1088 с.
2. Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое изд., перепеч. с изд. 1925 г. М.: ЛексЭст, 2003. 496 с.
3. Постановления Европейского суда по правам человека по делам Rotaru v. Romania [GC], no. 28341/95, § 52, ECHR 2000-V; Liberty and Others v. the United Kingdom, no. 58243/00, § 59, 1 July 2008; и Sallinen and Others v. Finland, no. 50882/99, § 76. 27 September 2005. URL: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=212>.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України

стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 р. Офіційний вісник України від 02.07.2013 р. № 47. С. 9.

5. Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку тимчасового вилучення майна та проведення обшуку» від 13.05.2015 р. Голос України від 05.06.2015 р. № 98.

6. Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих питань накладення арешту на майно з метою усунення корупційних ризиків при його застосуванні» від 10.11.2015 р. Голос України від 10.12.2015 р. № 233.

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16.11.2017 р. Голос України від 06.12.2017 р. № 228.

8. Постановление ЕСПЧ по делу «Юдицкая и другие против Российской Федерации» (Жалоба № 5678/06) (Страсбург, 12 февраля 2015 г.). URL: <http://zakoniros.ru/?p=18338>.

9. Постановление ЕСПЧ от 02.10.2014 г. «Дело «Мисан (Misan) против Российской Федерации» (жалоба № 4261/04) от 02.10.2014 г. URL: <http://narodirossii.ru/?p=9488>.

10. Постановление Европейского суда по делу «Колесниченко против Российской Федерации» от 09.04.2009 г. URL: <https://www.lawmix.ru/vas/64704>.

11. Постановление Европейского Суда по правам человека по делу «Шер и другие против Соединенного Королевства» (Sher and Others v. the United Kingdom, жалоба № 5201/11) от 20 октября 2015 г.

12. Постановление ЕСПЧ по делу «Праде против Германии» (Prade v. Germany, жалоба № 7215/10) от 03 марта 2016 года; Kaletsch v. Germany (dec.), no. 31890/06, 23 June 2009). URL: <http://europeancourt.ru/2016/03/03/21827/>.

13. Jalloh v. Germany [GC], no. 54810/00, ECHR 2006-IX. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/5691870/>.

14. Prezhdarovi v. Bulgaria, жалоба № 8429/05. URL: <http://europeancourt.ru/tag/842905/>.

15. Camenzind v. Switzerland, 16 December 1997, § 45, Reports 1997-VIII, и [Heino v. Finland, no. 56720/09, §§ 40 и 46, 15 February 2011. URL: http://www.hrcr.org/safrica/privacy/camenzind_switzerland.html.

16. Smirnov v. Russia, no. 71362/01, § 45, 7 June 2007 URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-narusskom-yazyke>.

17. Gutsanovi v. Bulgaria, no. 34529/1.0, § 223, ECHR 2013 URL: <http://europeancourt.ru/2014/10/01/17029/>.

18. Iliya Stefanov v. Bulgaria, no. 65755/01, § 38, 22 May 2008. URL: <http://europeancourt.ru/2014/10/01/17029/>.

19. Постановление Европейского Суда от 13 ноября 2003 г. по делу «Элджи и другие против Турции» (Elci and Others v. Turkey), жалобы № 23145/93 и 25091/94, § 669. URL: <https://www.lawmix.ru/vas/64704>.

20. Рекомендация г (2000 г.) 21-го Комитета министров Совета Европы «о свободе осуществления профессии адвоката», приняты Комитетом министров Совета Европы на 727-м заседании на уровне заместителей министров 25 октября 2000 года. URL: <https://studfiles.net/preview/2956325/page/13/>.

21. Постановление Европейского Суда по делу «Бак против Германии» [Buck v. Germany], жалоба № 41604/98, § 31; Постановление Европейского Суда от 16 декабря 1992 года по делу «Нимиц против Германии» [Niemietz v. Germany], № 251-В, с.33-34, § 29-31//. Сборник постановлений и решений Европейского Суда по правам человека ECHR. 2005-IV.

22. Постановление Европейского Суда от 24 октября 2006 года по делу «Эдвардс против Мальты» [Edwards v. Malta], жалоба № 17647/04, § 69.

23. Постановление ЕСПЧ по делу «Сакит Заидов против Азербайджана» (Sakit Zahidov v. Azerbaijan, жалоба № 51164/07) от 12 ноября 2015 года. URL: <http://europeancourt.ru/tag/sakit-zaidov-protiv-azerbajdzhana/>.

УДК 343.9

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ОПЕРАТИВНОЇ ТЕХНІКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ, ОТРИМАНОЇ У ПРОЦЕСІ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ

Галстян Г.Г., аспірант
кафедри спеціальної техніки,
інформатики та інформаційних технологій
Донецький юридичний інститут МВС України,
провідний інспектор
Господарський суд Донецької області

У статті проведено аналіз щодо важливості інформації, отриманої оперативно-технічними засобами для потреб оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу. Висвітлюється тенденція щодо місця та ролі інформації, отриманої оперативно-технічними засобами, в системі доказів на сучасному етапі розвитку технічних засобів фіксування. Визначаються проблеми, пов'язані з одержанням, фіксуванням та використанням інформації, отриманої оперативно-технічними засобами.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативно-технічні засоби, оперативно-розшукова інформація, правоохоронна діяльність, кримінальне провадження.

В статье проведен анализ важности информации, полученной оперативно-техническими средствами для нужд оперативно-розыскной деятельности и уголовного процесса. Освещается тенденция места и роли информации, полученной оперативно-техническими средствами, в системе доказательств на современном этапе развития технических средств фиксации. Определяются проблемы, связанные с получением, фиксированием и использованием информации, полученной оперативно-техническими средствами.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, оперативно-технические средства, оперативно-розыскная информация, правоохранительная деятельность, уголовное производство.

Galstian G.G. PROBLEMS OF THE USE OF OPERATIVE TECHNIQUES AND INFORMATION OBTAINED IN THE PROCESS OF THEIR USE

The article analyzes the importance of information obtained by operational and technical means for the needs of operative-search activity and criminal process. Shined the tendency of a place and a role of the information received by operative-technical means, in system of proofs at a modern stage of development of means fixing. Identified the problems associated with obtaining, recording and using information obtained by operational and technical means.

Key words: operatively-search activity, operative-technical means, operatively-search information, law enforcement activity, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Прошло 26 років з моменту прийняття Верховною Радою України Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», який вперше встановив право підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, на застосування оперативно-технічних заходів зняття інформації з каналів зв'язку, негласний аудіо-, відеоконтроль особи, місця та інші заходи для попередження і виявлення злочинів, у тому числі злочинної діяльності.

За цей час організаційно-правові основи використання оперативної техніки зазнали низку змін, при цьому правові проблеми використання оперативно-технічних засобів та інформації, отриманої шляхом їх застосування, досі мають неточності та прогалини.

Ступінь розробленості проблеми. Аналізуючи наукову літературу, можна побачити, що увагу цьому питанню приділяли науковці радянських часів: П.П. Артеменко, А.Д. Безруков, В.І. Декшне, А.І. Комаров, а нині приділяють вчені незалежної України, а саме: О.М. Бандурка, П.А. Єрмаков, І.П. Казоченко, Ю.Ю. Орлов, М.М. Перепелиця, В.П. Сапальов, В.М. Тертишник, І.Ф. Хараберюш, І.Р. Шинкаренко та ін. При цьому залишають-

ся недостатньо висвітленими й дискусійними аспекти правового застосування інформації, одержаної за допомогою оперативно-технічних засобів у результаті оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД).

Метою статті є аналіз сучасного стану отримання інформації оперативно-технічними засобами в межах кримінального та оперативного законодавства та визначення проблем щодо використання цієї інформації у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Мета і засіб будь-якої ефективної відповіді на загрозу організованої злочинності – інформація (Д. Герберт, Х. Тритт). На сучасному етапі ефективна боротьба зі злочинністю неможлива без широкого застосування оперативно-технічних засобів. Мета застосування технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності полягає в отриманні матеріалізованих даних (копій документів, люмінесцентних слідів, фотографій, кіно-, відеозапису об'єктів тощо) та відомостей в ідеальній формі (знань) про правопорушників, їх дії, зв'язки з метою припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства [1, с. 48].

Сучасне технічне забезпечення оперативно-розшукових заходів та НСРД пов'язано з використанням фотоапаратури, радіозаписок, звуко- та відеозапису, різних засобів зв'язку, хімічних речовин, пошукової апаратури, приладів оперативного спостереження тощо. Однак практика показує, що більшу частину оперативно-значущої інформації респонденти отримують з різних джерел, і тільки 22–24% – за допомогою технічних засобів.

Таким чином, головною проблемою оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах є ретельний аналіз причин неефективного застосування технічних засобів і пошук шляхів їх усунення.

Однією з причин недостатнього використання оперативної техніки, за інформацією практичних працівників, є гострий дефіцит окремих приладів, а також використання морально застарілих оперативно-технічних засобів з низькими тактико-технічними характеристиками.

Однак якою б досконалою не була оперативна техніка, результат здійснюваних за її допомогою оперативно-розшукових заходів та НСРД, у першу чергу, залежить, на думку певного кола науковців та практичних працівників, від технічної і тактичної підготовки оперативних працівників, від їх вміння і навичок роботи з конкретними технічними засобами [2, с. 390].

У зв'язку з цим виникає необхідність удосконалення організації технічної підготовки оперативних працівників та інформаційно-технічного забезпечення оперативно-розшукової та процесуальної діяльності.

Використання результатів оперативно-розшукової діяльності в доведенні по кримінальних справах має важливе значення в боротьбі зі злочинністю, захисті від злочинних посягань на права і законні інтереси громадян, інтереси суспільства і держави.

Прискорений розвиток науки і техніки, колосальна кількість технічних винаходів надали можливість знайти нові шляхи для побудови та вдосконалення технічних засобів. Як наслідок, це розширює можливість чуттєвого пізнання дійсності людиною. Сучасні оперативно-технічні засоби забезпечують отримання та збереження значної кількості інформації для потреб ОРД і кримінального процесу.

Оперативно-розшукова інформація дає змогу пізнати явища, які ретельно скриваються та маскуються злочинними елементами від населення і державних органів. Для оперативних підрозділів значення набуває чітке визначення змісту потоків тих відомостей, що надходять на всі рівні їх діяльності.

Треба підкреслити ще одну властивість оперативно-технічних засобів, до якої належить відтворення в повному обсязі отриманої інформації, без доповнення її суб'єктивними елементами, на відміну від пам'яті людини, яка так або інакше спотворює її [3, с. 196].

Оперативно-технічні засоби сприяють якісному пізнанню, отриманню оперативно-розшукової інформації, копіюванню існуючих у природі схем. Характеристиками оперативно-технічних засобів дозволяють модулювати структуру оригіналу, з подальшим закріплен-

ням інформації на різних носіях, які використовують різні знакові системи. Це можливо тому, що інформація має таку властивість, як семантика.

Реальна дійсність, явища, що мають криміногенний або кримінальний характер та обставини, що виникають у зв'язку із суспільно небезпечною поведінкою, існують об'єктивно. Вони стають оперативно-розшуковою інформацією після інтерпретації через систему спеціальних знань і оцінок. У тих випадках, коли ці явища та обставини виявляються та фіксуються у процесуальному порядку, тільки тоді вони стають доказами [4, с. 20–21].

Якщо інформація отримана за допомогою оперативно-технічних засобів, то вона виключає варіант вимислу, констатує факт. Дійсність пізнається незалежно від волі і свідомості оперативного працівника, але фіксація і пізнання дійсності за допомогою оперативно-технічних засобів здійснюється усвідомлено. Проте завдання оперативного працівника, застосовуючого оперативно-технічні засоби, складається не в пізнанні злочинної діяльності, а у встановленні та фіксації об'єктивної реальності, що надає змогу допомогти зрозуміти, які з «версій», виведених раніше оперативним працівником, практично значимі для нас та допоможуть запобігти або розкрити злочин [5, с. 25–30].

Якісна сторона оперативно-розшукової інформації розкривається через її кількість, містить судження по досліджуваній ситуації та має ступінь істинності, якоюсь мірою зменшує невпевненість у даній конкретній проблемі. Чим більше невизначеності усуває повідомлення, тим більше містить воно інформації.

В тих випадках, коли оперативно-розшукова інформація виходить із незалежних джерел, коли застосовані різноманітні методи її збору, коли використовуються науково-технічні засоби, це є запорукою її точності.

Ми підтримуємо висновки науковців Афанасьєва В.Г., Овчинського С.С. та інших, що інформаційна потреба оперативних підрозділів – це сукупність об'єктивно необхідної інформації (відомостей, даних), що свідомо сприймається і використовується оперативними працівниками та ефективно вирішує поставлені перед ними завдання.

Сучасна практика розслідування злочинів доводить, що здебільшого інформація, одержана оперативно-технічними засобами, відіграє винятково важливу роль у доказуванні, таким чином цілком сприяючи виконанню завдань кримінального судочинства. Зазначене безперечно доводить, що в системі способів одержання інформації застосування оперативно-технічних засобів фіксації посідає особливе місце.

Однак виникає проблема, яка пояснюється наявною недовірою до даних, одержаних непроцесуальним шляхом. Деякі автори взагалі відкидають можливість використання в доказуванні результатів оперативно-технічних засобів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності [6, с. 3].

Застосування оперативно-технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності по-

ряд з їх використанням у сфері кримінального судочинства створює єдину систему, елементи якої хоч і різняться завданнями і способами їх реалізації, проте водночас мають загальні риси. Зокрема, це мета застосування оперативно-технічних засобів, а саме – документування або фіксація фактичних даних, які можуть бути використані як докази у кримінальному процесі.

Якщо ж розглядати ці види діяльності поза такою єдиною системою, відокремлюючи їх один від одного, то в результаті виникнуть перешкоди у процесі передачі матеріалів, одержаних під час здійснення оперативно-розшукових заходів, у кримінальний процес або навіть відмова від використання таких даних у процесі доказування. Існує справедлива думка, що таке трактування питання взагалі призводить до втрати сенсу застосування оперативно-технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності від самого початку і до її закінчення, незважаючи на те, наскільки за фактичними результатами воно було вдалим [7, с. 110].

Розглядаючи таку діяльність щодо застосування оперативно-технічних засобів в єдиному комплексі, в результаті будемо мати підстави стверджувати, що фактичні дані, одержані в непроцесуальній сфері використання оперативно-технічних засобів, безперечно мають одну з вищезазначених важливих якостей доказів у кримінально-процесуальному значенні – властивість належності тому, що одержані фактичні дані є елементами предмета доказування у кримінальному провадженні.

Оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД), а отже, і застосування оперативно-технічних засобів її здійснення спрямовані не лише на одержання даних, важливих для підготовки і провадження слідчих дій, виявлення ознак злочину, але й на розкриття злочину, тобто на одержання даних, які підтверджують факт вчинення злочину і вказують на особу, яка його вчинила.

Крім того, обов'язковою умовою властивості доказів (фактичних даних), які можуть бути введені у кримінальний процес, є умова допустимості, яка означає, що доказ одержано законним шляхом з належного джерела правомочним суб'єктом, і він має належну форму [8, с. 58].

У разі застосування оперативно-технічних засобів в ОРД маємо справу з належним джерелом одержання фактичних даних. Таке джерело є придатним для встановлення наявності або відсутності обставин, які є складовою частиною предмета доказування у кримінальній справі. Що ж до самої можливості застосування оперативно-технічних засобів в ОРД, то вона закріплена у ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [9].

Слід зазначити, що належною формою результатів застосування оперативно-технічних засобів в ОРД є закріплення одержаних оперативних даних, а також самого факту використання оперативно-технічних засобів у документах, передбачених нормативними актами в системі підрозділів, що здійсню-

ють ОРД (протоколи, довідки), які разом із матеріалами оперативно-технічних засобів фіксації можуть бути додані до кримінальної справи.

Розглядаючи матеріали застосування оперативно-технічних засобів в ОРД щодо такої вимоги, як достовірність, слід зауважити, що ці дані можна визнати такими, що відповідають властивостям вимоги достовірності відображення внаслідок самої оперативно-технічної природи документування (фотографування, аудіозапис, відеозапис).

Що ж до вимоги достатності, якій повинні відповідати фактичні дані, одержані в результаті застосування оперативно-технічних засобів під час здійснення оперативно-розшукових заходів, що вводяться у процес доказування, то їх можна вважати достатнім лише разом з іншими відомостями про факти, коли вони надають можливість установити всі обставини, які необхідні для правильного вирішення кримінального провадження.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що дані, одержані шляхом застосування оперативно-технічних засобів в ОРД, можуть відповідати вимогам, які висувуються до фактичних даних, що вводяться у процес доказування.

Необхідно зазначити, що необґрунтовано вимагати від підрозділів, які застосовують оперативно-технічні засоби в межах ОРД, щоб вони, на відміну від інших учасників процесу, невідомо яким чином надавали в розпорядження слідчого не фактичні дані, а «готові» докази, тобто дані, які пройшли весь цикл процесу доказування, включаючи їх оцінку.

Як зазначає П.П. Артеменко, оперативно-розшукова інформація, об'єктивно зафіксована за допомогою оперативно-технічних засобів у предметній (речовій) формі, цілком може за певних умов перетворюватись на доказову інформацію, оскільки від моменту фіксації об'єкт (носії інформації) стає документом – джерелом похідних доказів. Інформація може використовуватися у процесі доказування під час прогнозування і здійснення різних прийомів криміналістичної операції. На цій стадії постає проблема легалізації оперативно-розшукової інформації, одержаної за допомогою оперативно-технічних засобів. Тобто введення її у процес доказування [10, с. 13].

Це надає можливість погодитися з точкою зору науковців, які зазначають, що зібрана таким чином інформація у процесі досудового розслідування може вказати на джерело доказів або за умов відповідного процесуального оформлення перетворитися на докази у справі. Оперативно-розшукова діяльність виконує дуже важливу функцію у процесі доказування, а саме: вказує на факти, що можуть бути доказами, на їх джерела та раціональні тактичні засоби одержання доказів тощо, проте фактичні дані, встановлені оперативно-розшуковим шляхом, є неоднорідними, деякі можна розглядати як орієнтир, що допомагає визначити напрям розслідування, інші містять інформацію, яка може стати доказовою [11, с. 61–62].

На думку деяких науковців дані, одержані в результаті використання оперативно-технічних засобів у непроцесуальній діяльності, можуть бути введені у кримінальну справу лише як документи або речові докази [12, с. 165].

Це з'ясовується технічною природою таких даних, а також тим, що тільки предмети і документи вводяться у кримінальний процес зі збереженням їх первинної форми. Будь-яка інша інформація, яка міститься в слідах певної події, під час слідчих дій завжди набуває іншої форми. Як зазначає С.А. Шейфер, непроцесуальна інформація не може бути безпосередньо трансформована на показання обвинуваченого, підозрюваного, висновок експерта і протокол слідчої дії, тому що всі ці види доказування формуються на основі безпосереднього або опосередкованого сприйняття слідів події, які були виявлені «офіційним» (оперативно-розшуковим) шляхом.

Серед науковців існує думка, що до речових доказів необхідно віднести результати оперативного фото- і кінознімання та відеозапису. Головну увагу при цьому приділено тому, що матеріали, які мають наочний образний характер відображення значущих для справи фактів, якими є дані фото-, кінознімання, відеозапису, є речовими доказами, якими вони і мають бути введені у процесуальну діяльність. При цьому у процесі подальшого доказування всі ці матеріали зберігають свої первинні властивості, тобто залишаються речовими доказами і документами [13, с. 100].

Є.А. Доля дотримується думки, що результати застосування оперативно-технічних засобів мають належати до такого процесуального джерела доказів, як «речові докази» [14, с. 7].

Звичайно, що така позиція є привабливою, оскільки визнання матеріалів за результатами застосування оперативно-технічних засобів речовими доказами саме по собі автоматично виключає необхідність шукати їх автора (виконавця). Це надає можливість забезпечити таємницю під час здійснення оперативно-розшукових заходів і не називати тих осіб, співпраця яких з правоохоронними органами є таємницею [15, с. 120].

Свого часу М.М. Михеєнко зазначав, що матеріали, одержані в результаті застосування технічних засобів під час провадження слідчих і судових дій для збирання і перевірки доказів (фонограми, фотографії, кінострічки тощо), треба офіційно визнати документами, а не звичайними додатками до протоколів цих дій і розкрити поняття документів, відповідно уточнивши його [16, с. 80], що і закріплено у ст. 99 КПК України.

ОРД надає можливість установити наявність джерел фактичних даних, а вже після процедури процесуального закріплення вони перетворюються на джерело процесуальних доказів. Тому процедура введення у кримінальний процес оперативно-розшукової інформації набуває більш багатозначної форми через використання для цього такого джерела доказів, як документи.

При цьому в науковому середовищі існує думка, що можливість використання різних

спеціальних знань та методів у розслідуванні злочинів залежить не стільки від їх правомірності, скільки від наукової вірогідності, що обумовлюється ступенем дійсності результатів, одержаних під час застосування того чи іншого прийому, методу або технічного засобу [17, с. 98].

З цього науковцями модулюється висновок, що поділ заходів для застосування оперативно-розшукових заходів на гласні та негласні не має вирішального значення з позицій механізму використання у процесі доказування в кримінальному судочинстві даних, одержаних у результаті проведення зазначених заходів.

Необхідно підкреслити, що під час використання результатів ОРД, одержаних із застосуванням оперативно-технічних засобів, важливого значення набуває правдиве повідомлення технічної характеристики цих засобів. Насамперед, це потрібно для того, щоб здійснювати перегляд відеозапису чи цифрового фотознімка, слідчий чи суд могли використати апаратуру з належною технічною характеристикою, яка надасть можливість не тільки відтворити запис, але й не внести до нього змін чи навіть знищити якусь частину фото- або відеоматеріалу, що під час використання комп'ютерних технологій не є важким. Приховування технічної характеристики використаної під час проведення ОРД апаратури все одно буде виявлено у процесі формування доказів та їх процесуальних джерел чи під час їх перевірки. І в тому разі, якщо відтворити відеозапис чи цифровий фотознімок неможливо через відсутність точної технічної характеристики технічних засобів чи умов і порядку їх застосування, це може бути розцінено слідчим, прокурором або ж судом як намагання фальсифікувати докази та негативно вплинути на процес установлення істини [18, с. 109].

Як зазначається в багатьох працях науковців, іншою проблемою, яка пов'язана з необхідністю встановлення суб'єкта застосування оперативно-технічних засобів ОРД під час введення одержаних даних до сфери кримінального судочинства, викликана тим, що існують загальні вимоги, яким мають відповідати документи у кримінальному процесі. Однією з цих вимог є наявність автора документа, відповідність компетенції особи вимогам, які ставляться до змісту і форми документів [19, с. 55].

Труднощі полягають у тому, що для введення одержаних шляхом використання оперативно-технічних засобів даних треба провести допит осіб як свідка, які є суб'єктами застосування таких засобів.

Допит цих співробітників повинен бути винятком і відбутися лише за умови, коли документи, якими було оформлено передачу даних і введення їх у кримінальний процес, не містять вичерпного кола відповідей на всі запитання щодо одержаних даних. Під час введення у кримінальний процес одержаних під час застосування оперативно-технічних засобів даних визначення їхньої достовірності та належності може не бути пов'язано з обов'язком встановлення особи, яка була суб'єктом застосування оперативно-технічного засобу.

Це питання перебуває за межами процесуального дослідження і пов'язане з тим, що в такій ситуації оперативний співробітник є уповноваженим суб'єктом, наділеним комплексом правових обов'язків. У даному випадку слід говорити про презумпцію довіри до показань цього суб'єкта, особливо у процесі їх оцінки [20, с. 141].

При цьому в разі формування висновку про недопустимість зазначених даних у кримінальне судочинство через неможливість установити суб'єкт їх одержання слід погодитися з думкою, що такі джерела недопустимо використовувати у кримінальному процесі та в інших випадках, коли з будь-яких причин залишається невідомим їхній автор, наприклад виготовлювач [21, с. 286]. На практиці такими суб'єктами є оперативні працівники, що мають право на їхнє застосування у відповідності зі ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 41 КПК України. У відповідності до цих Законів немає чіткої вказівки, що інформація, отримана особами з використанням технічних засобів, навіть за сприяння співробітників оперативних підрозділів, і тим більше самостійно, може використовуватися в доказуванні.

Однак такий розвиток виконання завдань ОРД та кримінального провадження, ми вважаємо, є неприйнятним, оскільки розслідування деяких видів злочинів практично неможливо без процесуального використання даних, одержуваних особами, які не являються суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Виходом з цієї ситуації могло б стати внесення до ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» виправлення, що дозволяє використовувати оперативно-технічні засоби неуповноваженими на те цим Законом особами під керівництвом співробітників оперативних підрозділів у судовому розслідуванні.

Аналізуючи главу 21 КПК України та ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ми можемо впевнено говорити, що «негласні слідчі (розшукові) дії», які визначені у статтях 260–265, 267–272 КПК України, є водночас «оперативно-розшуковими заходами», що можуть проводитись оперативними підрозділами правоохоронних органів (ст. 41 КПК України). Таким чином, ми бачимо, що набуває розвитку процесуалізація оперативно-розшукової діяльності за рахунок розширення кола суб'єктів ОРД (прокурор, слідчий) та введення глави 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» у Кримінальному процесуальному кодексі України.

Зарубіжний досвід правового регулювання застосування спеціальної техніки прослуховування, негласного візуального спостереження і фіксації отриманої при цьому інформації показує, що:

– використання з метою боротьби зі злочинністю спеціальних технічних засобів визнано правомірним у більшості розвинутих країн;

– характерним є застосування такої техніки для попередження і розкриття злочинів, що становлять підвищену суспільну небезпеку;

– контроль за проведенням таких заходів здебільшого має доволі жорсткий міжвідомчий характер, а отримані внаслідок цього матеріали використовуються у процесі доказування;

– прослуховування та візуальне спостереження за допомогою технічних засобів привірюються до обшуку, а фіксація такої інформації – до вилучення доказів.

У разі законодавчого регулювання відносин у сфері застосування спеціальних технічних засобів законодавець має спиратися на позитивний міжнародний досвід, який на перший план ставить захист прав і свобод особи. Встановлення чіткої регламентації проведення оперативно-технічних заходів та НСРД розглядається як максимально можливий захист від свавілля поліції [22, с. 299].

Неможливо не погодитися з думкою, що закономірності розвитку науки і техніки характерні й для кримінального процесу і оперативно-розшукової діяльності як представників самостійної галузі науки. Їхній вплив проявився під час виникнення ОРД як галузі наукових знань та в її розвитку, а в кінцевому підсумку призвело до широкого впровадження у практику оперативно-технічних засобів. Так, в теорії ОРД цей процес знайшов своє відображення в тому, що оперативна техніка була відокремлена окремою групою і, згідно з класифікацією, зайняла гідне місце серед інших засобів ОРД [23, с. 329].

Вбачається, що при всій начебто ясності вдосконалення діяльності правоохоронних органів шляхом використання оперативної техніки виникають проблеми: понятійно-структурного характеру відносно самої оперативної техніки та її складників; щодо теоретичних, правових та організаційно-тактичних основ застосування та використання оперативної техніки; вдосконалення інформаційного забезпечення під час застосування оперативно-технічних засобів (ОТЗ); виявлення джерел отримання оперативної інформації та форми її використання; вдосконалення організації застосування оперативної техніки та інформаційної взаємодії оперативних підрозділів між собою та з іншими правоохоронними органами.

Висновок. Можна стверджувати, що без належного правового регулювання питань, пов'язаних із застосуванням оперативної техніки, а тим паче інформації, отриманої нею для подальшого використання в оперативних цілях або кримінальному процесі, неможливо здійснювати жодного процесуального та оперативно-розшукового заходу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долженков О.Ф. До питання про інфраструктуру злочинності. Вісник Одеськ. Ін.-ту внутр. справ. 1998. № 1. С. 48.
2. Хараберюш І.Ф., Ортинський В.Л., Хараберюш О.І. Концептуальні та теоретико-прикладні засади оперативно-розшукового забезпечення протидії контрабанді в Україні: монографія. Маріуполь: МарДУ, 2017. 510 с.
3. Практика уголовного сыска. Научно-практический сборник / составитель А.Ваксян, М., 1999. С. 196.

4. Овчинский С.С. Оперативно-розыскная деятельность. М., 2000, С. 20–21.
5. Сапалов В.П. особливості отримання інформації за допомогою оперативно-технічних засобів. Вісник харківського національного університету внутрішніх справ. 2001. Спецвипуск. С. 25–30.
6. Лупинская П.А. Основания и порядок принятия решений о недопустимости доказательств. Российская юстиция. 1994. № 11. С. 3.
7. Бандурка А.М., Горбачев А.В. Оперативно розыскная деятельность: правовой анализ. К.: РИО МВД Украины, 1994. С. 110.
8. Шейфер С.А. Использование непроцессуальных познавательных мероприятий в доказывании по уголовному делу. Государство и право. 1997. № 9. С. 58.
9. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/page>.
10. Артеменко П.П. Місце оперативно-розшукової інформації, одержаної технічними засобами, у системі доказів з кримінальної справи. Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України; за ред. проф. В.Л. Регульського. Львів: ЛІВС при НВСУ, 2000. С. 13.
11. Овчинский С.С. Оперативно-розыскная информация: теоретические основы информационно-прогностического обеспечения оперативно-розыскной и профилактической деятельности ОВД по борьбе с организованной преступностью. М.: ИНФРА, 2000., С. 61–62.
12. Салтевський М.В. Використання криміналістичної техніки у боротьбі з корупцією. Вісник академії правових наук України. 1998. № 4. С. 165.
13. Шейфер С.А. Доказательственные аспекты закона об оперативно-розыскной деятельности. Государство и право. 1994. № 1. С. 100.
14. Доля Е.А. Использование результатов оперативно-розыскной деятельности в доказывании по уголовным делам. Советская юстиция. 1993. № 3. С. 7.
15. Гевко В.В. Використання непроцесуальної інформації під час доказування у кримінальних справах. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2000. № 4. С. 120.
16. Михеєнко М.М. Поняття доказів та їх джерел у радянському кримінальному процесі. Вісник Київського університету. Юридичні науки. К., 1982. Вип. 23. С. 80.
17. Клименко Н., Клевцов О. Можливість використання в розслідуванні злочинів деяких нетрадиційних криміналістичних та спеціальних знань і методів. Право України. 1998. № 1. С. 98.
18. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. К., 2005. С. 109.
19. Дорохов В.Я. Понятие документа в советском праве. Правоведение. 1982. № 2. С. 55.
20. Кальницький В.В., Бекетов О.И. О презумпции доверия к сотруднику милиции и оценке его показаний. Государство и право. 1994. № 8. С. 141.
21. Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс России. Общая часть и досудебные стадии: Курс лекций. М.: Международный университет бизнеса и управления, 1998. С. 286.
22. Сервецький І.В. Проблеми правового і інформаційного забезпечення оперативно-технічного документування. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України: Наук.-теор. журн. Засновник Національна академія внутрішніх справ України. 2001. № 3. С. 299.
23. Хараберюш І.Ф. Особливості використання спеціальної техніки в сучасних умовах органами внутрішніх справ. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Спеціальний випуск. 2011. № 6. С. 329.

УДК 343.98

ПОВНОВАЖЕННЯ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Комарова М.В., здобувач кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено розгляду повноважень слідчого, що стосуються проведення обшуку, на підставі аналізу норм чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: повноваження слідчого, обшук, клопотання про проведення обшуку, погодження прокурором, слідчий суддя, слідча (розшукова) дія, досудове розслідування.

Статья посвящена рассмотрению полномочий следователя, касающихся проведения обыска, на основании анализа норм действующего Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: полномочия следователя, обыск, ходатайство о проведении обыска, согласование прокурором, следственный судья, следственное (сыскное) действие, досудебное расследование.

Komarova M.V. POWER OF INVESTIGATOR DURING THE SEARCH IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to examining the powers of the investigator concerning the conduct of the search, based on an analysis of the rules of the current Criminal Procedural Code.

Key words: investigator's authority, search, request for a search, approval by the prosecutor, investigator judge, investigator (wanted) action, pre-trial investigation.

В умовах розвитку державності України як демократичної європейської країни ключове місце належить формуванню правової системи, у якій одним з основних елементів є права людини з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення. Проблема забезпечення прав і свобод особи в Україні постає ще досить гостро, зокрема, це стосується також кримінального судочинства. Під час здійснення кримінального провадження слідчий, прокурор, суддя застосовують заходи щодо обмеження таких прав і свобод суб'єктів, які залучаються ними до процесу.

Ми зупинимось лише на одному з вказаних суб'єктів кримінального провадження, що належить до сторони обвинувачення та входить до складу органів досудового розслідування, – слідчому. На нього покладається обов'язок провадження кримінально-процесуальних дій із розслідування кримінальних правопорушень. Його діяльність має публічно-правовий характер, оскільки він наділений державними повноваженнями.

Отже, слідчий, згідно з п. 17 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), визначається як службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, органу Державної кримінально-виконавчої служби України, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

У ст. 40 КПК визначено повноваження слідчого. У межах дослідження ми розкриємо тільки ті повноваження, що стосуються проведення слідчих (розшукових) дій, насамперед обшуку. Так, у ч. 2 ст. 40 КПК вказує, що слідчий уповноважений проводити слідчі

(розшукові) дії у випадках, встановлених КПК; доручати проведення слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про проведення слідчих (розшукових) дій; приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПК; здійснювати інші повноваження, передбачені КПК.

Відповідно до ст. 2 КПК завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду. Виконання завдань кримінального провадження має здійснюватись лише із застосуванням і дотриманням належної правової процедури. Належна правова процедура – це встановлений кримінальним процесуальним законом порядок дій, що забезпечує прийняття законних, обґрунтованих і справедливих рішень. Забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування неможливе без отримання певної доказової інформації. Специфічним є те, що кримінальна процесуальна діяльність пов'язана з вторгненням в особисте життя громадян, обмеженням у випадках, передбачених законом, їхніх прав і свобод, застосуванням заходів процесуального примусу. Це відбувається під час провадження окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема й обшуку.

Обшук – це слідча (розшукова) дія, спрямована на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Обшук проводиться з метою виявлення й фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його

вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

Окремі аспекти кримінального процесу під час проведення обшуку досліджували такі вчені, як С.А. Альперт, В.Д. Берназ, В.І. Бояров, Т.В. Варфоломеева, Є.Г. Коваленко, О.Б. Комарницька, Л.М. Лобойко, Г.М. Омеляненко, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.В. Молдован, В.Т. Нор, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова та інші.

Проаналізувавши судову статистику державної судової адміністрації України щодо нашого питання, можемо зазначити, що на сьогодні однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій є обшук. Так, за даними судової статистики, у 2015 р. до місцевих судів надійшло 547,3 тис. клопотань і скарг, які розглядаються слідчим суддею під час досудового розслідування, що на 17,1% більше порівняно з 2014 р.; з них найбільшу кількість становлять клопотання про обшук житла чи іншого володіння особи – 75,2 тис., або 13,7% [1]. Упродовж 2016 р. на розгляді місцевих загальних судів (місцевих судів) перебувало 2 млн 930 тис. справ і матеріалів (з них у 2016 р. надійшло понад 2 млн 658 тис., що порівняно з 2015 р. менше на 52,4 тис., або на 1,9%). До місцевих судів надійшло 600 тис. клопотань і скарг, які розглядаються слідчим суддею під час досудового розслідування, що на 9,6% більше порівняно з 2015 р.; з них найбільшу кількість становлять клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів – 231,5 тис., або 38,6%, а також про обшук житла чи іншого володіння особи – 94,7 тис., або 15,8% [2].

У пропозиціях до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запобігання тиску правоохоронних органів на бізнес» вказується така статистика клопотань про обшуки: 2014 р. – 67 тис., 2015 р. – 75,1 тис., 2016 р. – 94,7 тис., і півріччя 2017 р. – 59 тис. [3]. Як бачимо, кількість проведення обшуків має тенденцію до зростання, а тому актуальність дослідження проблемних питань щодо проведення обшуку має суттєве значення в кримінальному процесі.

Отже, одним із способів отримання (збирання), фіксації доказів або перевірки вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні є обшук. Вагомим складником мети обшуку є наявність підстав відповідно до ч. 1 ст. 233 КПК, зокрема, фактичних і правових, які мають вказувати на можливість досягнення його мети. Для проведення обшуку житла чи іншого володіння особи потрібно отримати ухвалу слідчого судді, якій передусє подача клопотання. Клопотання, яке подається слідчим, має бути погоджене прокурором – процесуальним керівником, або складене ним із метою, зазначеною в ст. 234 КПК, та адресуватись до суду того ж району для постановлення ухвали слідчим суддею про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи або відмови в задоволенні такого клопотання. Тому прокурор має змогу безпосередньо перевіряти законність підстав для проведення обшуку або самостійно їх об-

грунтовувати. Більше того, прокурор може самостійно проводити таку слідчу дію, брати в ній участь або давати вказівки слідчому з її проведення [4, с. 47].

Отже, у разі необхідності провести обшук, як зазначається в ч. 3 ст. 234 КПК, слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертається до слідчого судді з відповідним клопотанням. Норми ст. ст. 234, 235 КПК передбачають два види наслідків розгляду такого клопотання – ухвали про відмову в задоволенні та про надання дозволу на обшук. Така структура процесуальних норм змушує сторону обвинувачення готувати високого рівня клопотання через позбавлення можливості в подальшому повторно звернутись із тим же обґрунтуванням або усунути недоліки.

Відомості, що мають міститись у клопотанні про проведення обшуку, визначені нормами КПК, а саме ч. 3 ст. 234: 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; 2) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого подається клопотання; 3) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 4) підстави для обшуку; 5) житло чи інше володіння особи або частина житла чи іншого володіння особи, де планується проведення обшуку; 6) особа, якій належить житло чи інше володіння, та особа, у фактичному володінні якої воно перебуває; 7) речі, документи або особи, яких планується відшукати.

До клопотання мають бути додані оригінали або належним чином завірені копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, витяг із Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у межах якого подається клопотання, а також докази, які б обґрунтовували доводи клопотання, крім копії рапорту про виявлення кримінального правопорушення. Як правило, повинні подаватись належним чином завірені копії необхідних документів, оскільки оригінали зберігаються в матеріалах провадження.

Під час розгляду й погодження клопотання про обшук необхідно виходити з обов'язку слідчого (прокурора) довести перед судом наявність достатніх підстав вважати, що відшукані речі, документи мають значення для досудового розслідування, співвідносяться з обставинами вчиненого кримінального правопорушення за витягом із Єдиного реєстру досудових розслідувань та перебувають у зазначеному в клопотанні житлі. При цьому прокурору варто пам'ятати, що слідчий суддя буде в кожному конкретному випадку оцінювати, чи є обґрунтованою необхідність обмеження конституційного права особи, вину якої не встановлено обвинувальним вирок суду та яка має право на поведінку з нею як із невинуватою особою.

Відповідно до п. 6 Наказу Генерального прокурора України № 4гн на прокурорів усіх рівнів покладається обов'язок вживати заходи щодо поліпшення якості досудового

розслідування, зокрема, під час вирішення питань щодо погодження клопотань слідчих під час проведення слідчих (розшукових) дій реально перевіряти наявність відповідних підстав, принципово реагувати на всі факти порушення вимог кримінального процесуального законодавства під час проведення слідчих (розшукових) дій. Згідно зі ст. 36, ч. 3 ст. 234 КПК завдання слідчого, прокурора полягає в підготовці законного, обґрунтованого клопотання про проведення обшуку.

V.I. Galaган та I.V. Kanfuї, розглядаючи питання погодження прокурором клопотання слідчого про проведення обшуку, вважають, що відсутність у цій правовій конструкції посилення на можливість порушити це клопотання слідчим без погодження з прокурором має розцінюватись як те, що за відсутності такого погодження клопотання не може бути спрямоване до слідчого судді, а в разі такого спрямування не буде прийняте ним до розгляду з формальних причин [5]. Вважаємо, що таке тлумачення цієї норми варто визнати обґрунтованим, оскільки із цього приводу склалася відповідна судова практика. Окрім того, це положення закріплене в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» від 25 квітня 2003 р. № 4. У п. 4 цієї постанови прямо сказано, що «суди не повинні брати до провадження подання, внесені відповідно до ст. 165-2 КПК, якщо на порушення ч. 2 цієї статті вони не погоджені з прокурором, або той із ними не погодився, або з подання не зрозуміло, який саме прокурор (його посада й прізвище) дав згоду» [6]. Аналогічна позиція висловлена в п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства» від 28 березня 2008 р. № 2 [7].

Науковці зазначають, що, незважаючи на законодавче унормування засади верховенства права під час кримінальної процесуальної діяльності, нині частина повноважень слідчого щодо прийняття рішення про проведення обшуку практично передані прокурору та слідчому судді. У зв'язку з викладеним непоодинокими є факти незгоди слідчих із відмовою прокурора в погодженні відповідного клопотання, що викликає необхідність оскарження такого рішення. Проте чинне законодавство надає слідчому можливість оскаржити рішення прокурора лише до прокуратури вищого рівня щодо прокуратури, у якій обіймає посаду прокурор, рішення, дії чи бездіяльність якого оскаржуються [8].

Однак таке оскарження, відповідно до ч. 3 ст. 40 КПК, здійснюється через керівника органу досудового розслідування, який у разі згоди зі слідчим ініціює це питання перед прокуратурою вищого рівня. Як зазначають V.I. Galaган та I.V. Kanfuї, за таких умов

слідчий не може безпосередньо оскаржити дії чи рішення не лише прокурора, який здійснює процесуальне керівництво в кримінальному провадженні, а й слідчого судді, який здійснює функцію судового контролю за досудовим розслідуванням. Логіка законодавця, який створив таку конструкцію, не видається цілком зрозумілою й обґрунтованою [5]. І ми цілком згодні з вказаною думкою, оскільки процесуальні повноваження слідчого й без того значно звужені порівняно з повноваженнями, що були передбачені в Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р.

Проведене нами опитування слідчих Національної поліції показало, що 42% респондентів отримували відмову (усну чи письмову) прокурора в погодженні клопотання про проведення обшуку. Зі 100% опитаних респондентів тільки 11% оскаржували рішення прокурора до прокуратури вищого рівня.

Підсумовуючи вищевикладене, на підставі аналізу норм чинного КПК можемо виокремити повноваження слідчого, що стосуються проведення обшуку. Так, під час проведення обшуку слідчий уповноважений:

- 1) за загальним правилом проводити обшук особисто, за необхідності – із залученням оперативних підрозділів, інших учасників;
- 2) вживати належних заходів для забезпечення присутності осіб, чії права й законні інтереси можуть бути обмежені або порушені;
- 3) запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих);
- 4) залучити спеціаліста для надання консультації під час проведення слідчої дії з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок, або безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо);
- 5) перед проведенням обшуку роз'яснити особам, які беруть у ній участь, їхні права й обов'язки, передбачені КПК, а також відповідальності, встановлену законом (ч. ч. 3, 6, 7 ст. 223 КПК);
- 6) приймати рішення про час і місце проведення обшуку;
- 7) провести обшук на території, яка перебуває під юрисдикцією іншого органу досудового розслідування;
- 8) у разі отримання під час проведення обшуку доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду в разі звернення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 223 КПК);
- 9) самостійно складати протокол відповідної слідчої дії або іншої процесуальної дії під час її проведення або безпосередньо після її закінчення, а також належно упакувати речі й документи, що мають значення для перевірки результатів процесуальної дії (ст. 106 КПК);

10) обов'язково застосовувати відеофіксацію під час проведення обшуку; при цьому відеозапис, забезпечений слідчим, є невід'ємним додатком до протоколу обшуку;

11) забезпечити схоронність майна, що перебуває в житлі чи іншому володінні особи, та неможливість доступу до нього сторонніх осіб у разі відсутності особи, яка володіє житлом чи іншим володінням, або інших осіб;

12) провести обшук у визначені законом строки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2015 р. URL: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
2. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2016 р. URL: http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
3. Пропозиції до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запобігання тиску правоохоронних органів на бізнес». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/infografika/Preventing%20pressure%20on%20business_PPT_Fin.pdf.
4. Комарницька О.Б. Клопотання на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи: сучасний стан та перспективи. Судова апеляція. 2014. № 3(36). С. 46–55.
5. Галаган В.І., Канфуй І.В. Взаємодія слідчого, прокурора та слідчого судді під час вирішення питання проведення обшуку за КПК України. Криміналістика і судебна експертиза. 2015. Вып. 60. С. 161–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2015_60_21.
6. Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дінання і досудового слідства: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 квітня 2003 р. № 4 / Верховний Суд України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-03>.
7. Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дінання і досудового слідства: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 р. № 2 / Верховний Суд України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-08>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Х.: Право, 2012. Т. 1. 768 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page9>.

УДК 343.985

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ ТРУДОВОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Кравченко К.С., аспірант кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню особи потерпілого – одного з визначальних елементів криміналістичної характеристики торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Наведено класифікацію потерпілих осіб, критеріями для якої стали стать, вік, освіта, трудова зайнятість, сімейний стан, місце проживання, соціальна роль у суспільному житті тощо. Названо види трудової експлуатації, які є найбільш характерними для кожної категорії осіб. Зазначено проблемні питання, що безпосередньо стосуються потерпілих від торгівлі людьми, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: криміналістична характеристика, потерпілий, жертва злочину, розслідування, торгівля людьми, трудова експлуатація.

Статья посвящена исследованию личности потерпевшего – одного из основных элементов криминалистической характеристики торговли людьми с целью трудовой эксплуатации. Приведена классификация потерпевших лиц, критериями для которой стали пол, возраст, образование, трудовая занятость, семейное положение, место жительства, социальная роль в общественной жизни и тому подобное. Названы виды трудовой эксплуатации, которые являются наиболее характерными для каждой категории лиц. Указаны проблемные вопросы, которые непосредственно касаются пострадавших от торговли людьми, предложены пути их решения.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, потерпевший, жертва преступления, расследование, торговля людьми, трудовая эксплуатация.

Kravchenko K.S. FORENSIC CHARACTERISTICS OF THE VICTIM IN THE INVESTIGATION OF HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF LABOR EXPLOITATION

The article is devoted to the investigation of the victim's personality – one of the decisive elements of the forensic characteristics of human trafficking for the purpose of labor exploitation. The author stresses on importance of classification of victims, the criteria for which are: sex, age, education, labor employment, marital status, place of residence, social role in public life, etc. Also, it is mentioned problem issues, which are directly related to the victims of human trafficking, suggested ways of their solution.

Key words: forensic characteristic, victim, investigation, human trafficking, labor exploitation.

Постановка проблеми. Трудова експлуатація є найпоширенішим видом експлуатації, який трапляється під час розслідування фактів вчинення торгівлі людьми.

Відповідно до світових оцінок у світі налічується близько 232 млн зовнішніх мігрантів і 740 млн внутрішніх мігрантів, більшість із яких шукають роботу [1]. За даними Міжнародної організації праці, близько 21 млн трудових мігрантів стають жертвами торгівлі людьми, зокрема, залучаються до примусової праці [2].

Надзвичайно важливим є криміналістичне дослідження особи потерпілого від злочину. Так, більшість авторів (наприклад, О.Н. Колесніченко, В.К. Лисиченко, М.О. Селіванов) зазначають, що особа потерпілого є одним з основних структурних елементів криміналістичної характеристики злочинів проти особи.

У структурі криміналістичної характеристики торгівлі людьми з метою трудової експлуатації особа потерпілого відіграє важливу роль як джерело фактичної інформації, що має організаційне й тактичне значення для виявлення та розкриття цієї категорії злочинів. Як зазначають Т.А. Пазинич та І.М. Осика, це пояснюється такими обставинами:

1) вибірковою дії злочинця, що вказують на взаємозв'язок між особливостями його особи й особи потерпілого;

2) наявністю та характером стосунків між потерпілим і злочинцем, які впливають на способи вчинення злочину;

3) особливостями потерпілого й характером зв'язку «потерпілий – злочинець», які накладають відбиток на механізм вчинення злочинів та особливості організації їх розкриття, розслідування й профілактики [3, с. 73].

Дослідження особи потерпілого від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації є надзвичайно актуальним, адже кількість потерпілих постійно зростає. Низький рівень матеріального забезпечення населення, значний відсоток безробіття, складна економічна ситуація сприяють тому, що люди починають шукати роботу за кордоном, а тому можуть постраждати від торгівлі людьми. Хоча Україна вживає заходи з попередження зазначеного явища, проте на сьогодні їх недостатньо. А тому проблема поширення торгівлі людьми з метою трудової експлуатації залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням особи потерпілого як одного з визначальних елементів криміналістичної характеристики злочинів займалися такі вчені, як В.В. Вандишев, В.А. Журавель, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'яничков, Т.А. Пазинич, І.М. Осика, М.О. Селіванов, О.І. Резнікова, В.В. Тищенко,

Є.О. Центрова, В.І. Шиканова, Н.Є. Шинкевич, В.Ю. Шепітько та інші.

Питання досудового розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень щодо торгівлі людьми розглядали С.Р. Абрамова, Н.М. Ахтирська, О.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, П.В. Горбаченко, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, С.Ю. Журавльов, В.О. Іващенко, В.М. Куц, Л.Г. Ковальчук, В.Т. Маляренко, В.П. Огурецький, А.М. Орлеан, Т.А. Пазинич, В.М. Підгородинський, Н.В. Плахотнюк, В.В. Турок, О.О. Телічкін, О.А. Удалова, Т.М. Юденко та інші вчені.

Проте дослідженню особливостей особи потерпілого під час розслідування торгівлі людьми з метою трудової експлуатації не було приділено достатньої уваги, а тому публікація є актуальною.

Метою статті є дослідження особи потерпілого як структурного елементу криміналістичної характеристики торгівлі людьми, вчиненої з метою трудової експлуатації, розроблення класифікації потерпілих від злочинів зазначеного виду, а також розкриття проблемних питань, що виникають у процесі розслідування, і зазначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Як правило, у криміналістиці особу потерпілого вивчають, досліджуючи сукупність соціально-демографічних ознак, даних про стиль життя, наявність особистих, родинних і побутових зв'язків потерпілого та його родичів, а також особливостей його поведінки в суспільстві.

Потерпілими від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації можуть бути як жінки, так і чоловіки. За віковими групами потерпілі трудові мігранти, які стають жертвами експлуатації праці, розподіляються таким чином: приблизно 1/4 – мігранти віком 40–49 років, 1/5 – мігранти віком 30–34 роки, по 15% припадає на групи віком 25–29, 35–39 та 50–59 років. Таким чином, середній вік становить 37 років [4]. З них неповну середню освіту мають 19% потерпілих, середню спеціальну – 16%. Найвища частка потерпілих (49%) мають середню освіту. 8% та 7% мають неповну вищу та повну вищу освіту відповідно [5, с. 15].

Як правило, особи, які стають жертвами торгівлі людьми з метою трудової експлуатації, є безробітними або особами, які шукають роботу (60%); також потерпають ті особи, які займають низькооплачувані посади, зокрема, це працівники сфери обслуговування (офіціанти, прибиральниці), а також представники творчих професій [7, с. 39]. Тобто причиною пошуку роботи за кордоном для таких осіб є відсутність високооплачуваної роботи в країні їх проживання.

Найчастіше потерпають від трудової експлуатації неформально зайняті особи в секторах праці, які не потребують спеціальних навичок для роботи (праця в незареєстрованих підприємств із найманими працівниками та тих, які працюють в умовах усного найму, зайнятих у домашньому господарстві), а також особи, зайняті у формальних секторах, проте які працюють без контракту.

Відповідно до доповіді Міжнародної організації з міграції з питань зайнятості (Кенія,

1972 р.) проблемою зайнятості є не тільки безробіття, а й наявність значного прошарку трудящої бідноти, яка працює у важких умовах, виробляє товари та послуги, проте їх праця врегульована відповідно до законодавства, а тому дуже часто порушуються права таких осіб [2].

Найбільша частина постраждалих (90%) піддаються експлуатації у сферах приватного сектора (у тому числі сексуальних послуг), 63% експлуатуються в галузях, пов'язаних із сільським господарством, на виробництві, у шахтах та на будівництві [8, с. 6].

Що ж стосується аналізу сімейного стану потерпілих, то найбільші відсотки становлять незаміжні жінки (54%) та жінки, які розлучилися (28%). 13% потерпілих – офіційно заміжні, проте з них лише 36% респондентів мешкають зі своїми чоловіками. 3% жінок зазначили, що до від'їзду проживали в позашлюбній сім'ї. Більшість опитаних жінок (61%) мешкають із батьками. 27% потерпілих мають дітей і проживають разом із ними. Відсутність матеріальної допомоги з боку чоловіка та необхідність утримувати батьків і дітей штовхають на заробітки. Отже, необхідна робота, спрямована на підняття професійного й соціального статусу жінки [9, с. 41].

Щодо місця проживання варто зазначити, що, як правило, 49% осіб мешкають в обласних центрах, 37% – в інших містах області, 14% є жителями сіл. Зазвичай жертвами стають особи, які проживають у регіонах із низьким рівнем економічного розвитку. Необхідно враховувати також особливості певних регіонів країни, наприклад, орієнтацію мешканців регіонів України на внутрішньодержавну та зовнішню трудову міграцію [9, с. 36].

Якщо характеризувати соціальну роль потерпілих від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації осіб, то варто зазначити, що це, як правило, особи, які не беруть активну участь у суспільному житті, є представниками маргінальних прошарків населення. Часто це особи із неповних родин, у яких життєві обставини складаються так, що для забезпечення свого існування вони можуть вдаватися до крайніх заходів. Як наслідок, такі особи відіграють нейтральну соціальну роль у суспільстві, а інколи й зневажають певні норми, встановлені суспільством.

Оскільки торгівля людьми з метою трудової експлуатації часто пов'язана з організованою злочинністю, злочинці знаходять відповідне «застосування» для кожної жертви.

Чоловіки становлять майже половину загальної кількості жертв торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Найчастіше вони експлуатуються в гірничодобувній сфері, сільськогосподарських роботах, лісовому господарстві, будівництві, готельному бізнесі, а також залучаються до роботи на фабриках і заводах. Багато чоловіків потерпають від трудової експлуатації на риболовецьких суднах у Південно-Східній Азії, а також в Африці (зокрема, багато чоловіків примусово працюють на озері Вольта в Гані). Крім того, були нещодавні повідомлення про те, що чоловіки змушені працювати на будівництві в Катарі, оскільки там готуються до чемпіонату світу

2022 р., а також у галузі сільського господарства у Великобританії та Сполучених Штатах Америки.

Незважаючи на тяжкі умови праці й підневільний стан, чоловіки часто спочатку не бачать себе жертвами торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Навпаки, вони найчастіше розглядають ситуацію, пов'язану з трудовою діяльністю, як невдачу, власну «легковірність» або «нормальний» наслідок трудової міграції. Це підкріплюється загальноприйнятими чи традиційними гендерними ролями або стереотипами, у яких чоловіки, як очікується, є менш вразливими. Вони, відповідно, рідше за жінок звертаються до правоохоронних органів, а також до служб підтримки за допомогою.

Жінки найчастіше страждають від сексуальної експлуатації або від примусової праці в домашньому господарстві, промисловому (фабрики, заводи, пральні, підсобні майстерні тощо) або сільськогосподарському секторах (збір чи посадка врожаю, догляд за худобою тощо). При цьому досить часто умови праці таких осіб порушуються, а оплата не відповідає сподіванням.

Досить часто жінки стають жертвами трудової експлуатації в так званих домашніх сервісних центрах: вони змушені працювати в приватних резиденціях заможних осіб, при цьому перебувають у вразливому стані, оскільки часто працюють понаднормово, їх здатність вільно пересуватись обмежена, а зайнятість у приватних будинках збільшує їх ізоляцію й вразливість, заробітна плата призначається на розсуд роботодавця, якщо взагалі виплачується. Домашні працівники, особливо жінки, стикаються з різними формами зловживань, переслідувань та експлуатації, у тому числі із сексуальним і гендерним насильством.

Діти є особливою категорією жертв торгівлі чи іншої незаконної угоди щодо людини як найбільш незахищений та уразливий соціальний прошарок суспільства. Діти також можуть потерпати від примусової праці. Причинами цього явища є бідність, низький економічний розвиток країн, а також низький рівень розвитку суспільства.

За оцінками Міжнародної організації праці, лише в країнах, що розвиваються, змушені працювати близько 256 млн дітей віком 5–14 років. З них 153 млн живе в Азії, 80 млн – в Африці, 17 млн – у Латинській Америці. Багато з них трудяться в умовах, які небезпечні для їх фізичного, духовного й емоційного розвитку. За оцінками фахівців, більше 40% дітей працюють у шкідливих умовах. П'яту частину змалку залучають до важкої фізичної праці. Саме експлуатація заважає навчанню дітей, вона відбувається з примусу старших, шкодить здоров'ю та особливо психіці дітей [10].

Діти, які найчастіше потерпають від торгівлі людьми, використовуються для заняття проституцією або жебрацтвом, виробництва порнографічної продукції, примушуються до участі в збройних конфліктах, стають жертвами примусової праці, потрапляють у рабство чи умови, подібні до рабства. Як правило, усе залежить від віку потерпілих осіб.

Так, новонароджені діти (1–10 днів) і немовлята (10 днів – 1 рік) стають жертвами злочину в тих випадках, коли продавцями медичним персоналом пологових будинків особам, які не можуть мати дітей унаслідок безпліддя, або для подальшого використання дитини як матеріалу для виділення стовбурових клітин. При цьому батькам новонародженого повідомляється про народження немовляти мертвим або про його смерть після пологів [12, с. 19].

Діти, вік яких варіюється від 1 до 7 років, стають жертвами торгівлі через механізм усиновлення (удочеріння), яке вчиняється співробітниками дитячих будинків за винагороду.

Діти, вік яких становить від 8 до 12 років (як правило, діти з малозабезпечених і маргінальних прошарків суспільства), найчастіше використовуються своїми батьками (опікунами) для заробляння грошей: експлуатуються в занятті жебрацтвом, у вуличній торгівлі, як домашня прислуга, у сільському господарстві тощо.

Для дітей-підлітків (дівчат 12–15 років та хлопців 13–16 років) та осіб юнацького віку (дівчат 16–18 років і хлопців 17–18 років) характерна трудова експлуатація для хлопців і сексуальна експлуатація для дівчат [11, с. 55].

Згідно з даними обстеження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, серед жінок, які займаються наданням сексуальних послуг у комерційних цілях, 11% складала діти у віці 12–15 років і 20% – у віці 16–17 років. Загальна кількість постраждалих цієї категорії осіб від торгівлі людьми складає 14% [12].

Характеризуючи потерпілих від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації осіб, не можна не звернути увагу на деякі проблемні питання, які безпосередньо стосуються потерпілих осіб під час розслідування торгівлі людьми. Так, під час розслідування кримінальних правопорушень у протоколах проведення слідчих (розшукових) дій виявлені непоодинокі випадки використання терміна «жертва злочину», який чинним Кримінальним процесуальним кодексом України не визначений. Як наслідок, виникає проблема, що потребує усунення шляхом внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України та закріплення поняття «жертва злочину» в законодавстві.

Наприклад, варто зазначити, що в міжнародній судовій практиці, на відміну від українського законодавства, термін «жертва злочину» є поширеним. Так, відповідно до п. 1 додатка № 53 (A/40/53) Декларації «Про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 1985 р., жертвами злочину є особи, яким індивідуально або колективно було спричинено шкоду, у тому числі тілесні ушкодження чи моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне обмеження їхніх основних прав унаслідок дій чи бездіяльності органів державної влади, які порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, у тому числі закони, що забороняють злочинне зловжи-

вання владою. У п. 2 зазначеної декларації передбачено, що особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був установлений, заарештований, відданий до суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. До жертв злочину у відповідних випадках можуть бути віднесені близькі родичі або утриманці безпосередньої жертви та особи, яким було спричинено шкоду під час спроби надати допомогу жертвам злочину [13, с. 272].

На окрему увагу заслуговує питання відшкодування потерпілому моральної, фізичної та майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок держави.

Відшкодуванню в кримінальному провадженні підлягає моральна й майнова шкода, оскільки фізична шкода визначається як сукупність змін, які об'єктивно відбулись у стані людини внаслідок вчинення кримінального правопорушення. До складників фізичної шкоди належать тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, а тому їх фактичне відшкодування є неможливим. Витрати на відновлення фізичного здоров'я вираховуються в грошовому еквіваленті та належать до майнової шкоди [14, с. 144].

Чинне законодавство передбачає можливість реалізації норми цивільного законодавства про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок державного бюджету лише в тому разі, коли кримінальне правопорушення вчинене спеціальним суб'єктом (працівником правоохоронного органу чи прокуратури або суддею) і набуло вигляду незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття та тримання під вартою, незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна [14, с. 147].

Проте неврегульованими на законодавчому рівні залишаються випадки, коли кримінальне правопорушення вчинене іншим суб'єктом – не службовою особою. А тому необхідна регламентація зазначеного питання шляхом прийняття спеціального закону.

Висновки. Розкриття особливостей особи потерпілого від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації має надзвичайно важливе кримінально-правове, процесуальне та криміналістичне значення. Критеріями для класифікації зазначених осіб є стать, вік, освіта, трудова зайнятість, сімейний стан, місце проживання, соціальна роль у суспільному житті тощо. Дослідження зазначених особливостей і розкриття проблемних питань сприятиме вдосконаленню методики розслідування торгівлі людьми, що буде корисним для правоохоронних органів під час розслідування зазначеного виду злочинів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Количество внутренних мигрантов по всему миру достигает 232 миллиона / Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН. URL: http://esa.un.org/unmigraon/documents/The_number_of_interna-onal_migrants.pdf.
2. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015. URL: http://iom.org.ua/sites/default/les/pres_kit_g_iom2015_ua_n_3_2.pdf.
3. Розслідування торгівлі дітьми: навч.-практ. посібник / О.В. Бардацька та ін.; за ред. І.М. Осики. К.: Нац. академія прокуратури України; American Bar Association, 2011. 236 с.
4. Волкова А.І. Структура криміналістичної характеристики торгівлі людьми. Актуальні проблеми держави і права. 2006. Вип. 27. С. 174–181. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis64.exe2006_27_32.
5. Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт, 2013. 98 с.
6. Ахтырская Н.Н., Юденко Т.Н. Торговля людьми в Украине: причины, правовые формы борьбы, проблемы практической реализации государственной политики в сфере ее преодоления. К.: ООО «Компания Ваитэ», 2009. 152 с.
7. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навч.-метод. посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. К., 2007. 233 с.
8. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: наук.-практ. посібник. К.: Фенікс, 2013. 152 с.
9. Ахтырская Н.М. Торговля людьми: про що свідчить судова практика. К.: Академія суддів України за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні, 2006. 82 с.
10. Особливості експлуатації дитячої праці. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/uk/news/digest/4786-osoblivosti-ekspluatatsii-dityachoi-pratsi>.
11. Левченко К.Б., Удалова О.А., Трубавіна І.М. та ін. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник. К.: Версо-04, 2005. 114 с.
12. ООН: В Украине распространена торговля детьми. URL: <http://www.rbc.ua/rus/top/2007/03/22/187784.shtml>.
13. Декларация «Про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою» від 29 листопада 1985 р. СССР и международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы. М.: Международные отношения, 1989. С. 270–272.
14. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. К.: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.

УДК 343.13

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ОБМЕЖЕННЯМ ПРАВ ТА СВОБОД ОСОБИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Леон Я.О., аспірант
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто місце й роль слідчого судді як суб'єкта реалізації судового контролю. При цьому встановлено, що під час проведення досудового розслідування на слідчого суддю покладаються особливо важливі повноваження, він є ключовою фігурою в процесі контролю за дотриманням прав і свобод підозрюваного, а в окремих випадках також інших учасників кримінального провадження.

Ключові слова: права й свободи особи, слідчий суддя, судовий контроль, досудове розслідування, заходи забезпечення кримінального провадження, тримання під вартою.

В статье рассмотрены место и роль следственного судьи как субъекта реализации судебного контроля. При этом установлено, что во время проведения досудебного расследования на следственного судью возлагаются особо важные полномочия, он является ключевой фигурой в процессе контроля за соблюдением прав и свобод подозреваемого, а в отдельных случаях и других участников уголовного производства.

Ключевые слова: права и свободы личности, следственный судья, судебный контроль, досудебное расследование, меры обеспечения уголовного производства, содержание под стражей.

Leon Ya.O. JUDICIAL CONTROL OVER THE RESTRICTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF A PERSON DURING THE APPLICATION OF ENSURING CRIMINAL PROCEEDINGS MEASURES IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article examines the place and role of the investigating judge as a subject of judicial control. It was found that during the pre-trial investigation, the investigating judge is assigned especially important powers, he is the key figure in the process of monitoring the observance of the rights and freedoms of the suspect, and in some cases other participants in criminal proceedings.

Key words: rights and freedoms of a person, investigating judge, judicial control, pre-trial investigation, measures for ensuring criminal proceedings, detention.

Постановка проблеми. Дотримання закріплених у Конституції України прав і свобод людини є передумовою нормального функціонування в будь-якій сфері суспільного життя. Відповідно до положень ст. 3 Конституції України людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [10]. Водночас варто зазначити, що під час кримінального провадження можуть виникати ситуації, коли учасники не готові виконувати покладені на них обов'язки. Тоді в слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду виникає необхідність відкоригувати поведінку вказаних осіб шляхом обмеження їхніх прав і свобод, тобто шляхом застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) більшість заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування слідчий, прокурор не можуть застосовувати самостійно, на власний розсуд, для цього їм потрібне відповідне рішення слідчого судді. Отже, вивчення ролі слідчого судді як суб'єкта, на якого покладається функція судового контролю за законністю застосування заходів забезпечення кримі-

нального провадження під час досудового розслідування, є дуже важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми судового контролю вже неодноразово були предметом вивчення таких учених-процесуалістів, як Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, О.В. Кондратьєв, В.Т. Малярєнко, О.Р. Михайленко А.Р. Туманянц, В.І. Шишкін, М.Є. Шумило. Водночас процесуальний статус слідчого судді як суб'єкта судового контролю за застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження потребує окремого, більш детального розгляду.

Метою статті є аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства щодо регламентації місця й ролі слідчого судді як суб'єкта реалізації судового контролю під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження на досудовому розслідуванні та аналіз його повноважень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правова держава – це держава, де діють справедливі й шляхетні закони, усі люди рівні перед законом і судом, втілюється принцип верховенства права, забезпечуються права та свободи людини, гарантується принцип недопустимості звуження існуючих прав і свобод людини [1, с. 14]. Таким чином, права й свободи людини, а також їх дотримання є показником ефективності існування держави як цілісного механізму.

Так, С.П. Рабінович говорить про права людини як про певні можливості, необхідні для її

існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. Ці можливості, на думку науковця, об'єктивно визнаються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх людей [2, с. 5]. Водночас, на жаль, у правовій науці існують різні визначення інституту прав і свобод особи.

Деяко схоже визначення прав і свобод людини надають В.Д. Перевалов та В.М. Корельський. На їх думку, права людини – це природні можливості індивіда, що забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності в усіх сферах суспільного життя [3, с. 498]. Права й свободи людини – це певні можливості людини, як правило, визначені в законі, які вона отримує від самого народження. Ці можливості є в кожного незалежно від віку, статі, раси, політичних поглядів, сімейного стану тощо. Особа може вільно розпоряджатись ними на власний розсуд.

Незважаючи на те, що права та свободи людини є можливостями особи, які встановлюються законом, вони, за слушним твердженням В.О. Кучинського, «не є подарунком держави, а є продуктом розвитку матеріальних відносин людей» [4, с. 29]. Тому саме завдяки правам і свободам особи встановлюється межі діяльності держави, не допускається невинуватого втручання держави у сферу особистої свободи людини, створюються перешкоди всевладдю та свавіллю державних структур, визначаються параметри відносин людини, суспільства й держави, їх відповідальність [5, с. 3]. Відповідно, на державу та інститути державної влади покладаються дуже важливі обов'язки – забезпечувати можливість людини вільно реалізовувати свої права й свободи, стежити за дотриманням цих прав і свобод, не допускаючи незаконне їх звуження чи обмеження.

Незважаючи на викладене, успішна діяльність державних органів, пов'язана з кримінальним провадженням, передбачає можливість використання заходів забезпечення кримінального провадження. Ці заходи мають примусовий характер і, як встановлено в ч. 1 ст. 137 КПК України, застосовуються з метою досягнення дієвості кримінального провадження.

Як правило, застосування заходів забезпечення кримінального провадження передбачає певне тимчасове обмеження прав і свобод людини. Наприклад, арешт майна обмежує право особи володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, закріплене в ст. 41 Конституції України; запобіжні заходи обмежують свободу пересування, вільного вибору місця проживання, що гарантується ст. 33 Конституції України.

Конституція України гарантує невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини, водночас допускаючи певні їх обмеження, проте за настання особливих умов, які передбачені кримінальним процесуальним законодавством. Обмеження прав і свобод особи під час кримінального провадження можливе лише за наявності певних підстав та щодо окремих категорій учасників кримінального провадження.

У науці кримінального процесу прийнято виділяти систему кримінальних процесуаль-

них гарантій, які забезпечують, з одного боку, можливість реалізації особою своїх прав і свобод під час кримінального провадження, а з іншого – обмеження цих же прав та свобод державними органами. Вказана система гарантій має багато складників, таких як процесуальна форма, засади кримінального провадження, процесуальне керівництво, відомчий контроль, однак особливу увагу варто приділити судовому контролю та ролі слідчого судді в реалізації цієї процесуальної гарантії.

Отже, судовий контроль як гарантія реалізації прав і свобод особи, на думку Ю.В. Скрипінної, передбачає охорону прав та свобод людини шляхом превенції, тобто недопущення протиправного й необґрунтованого обмеження прав людини, та захист прав і свобод людини, тобто їх відновлення в разі порушення [6, с. 9].

Про судовий контроль як про одну із судових функцій говорить В.О. Попелюшко. Автор зазначає, що судовий контроль має два підвиди: перший – це подальший судовий контроль, що передбачає розгляд і вирішення судом скарг на дії й рішення слідчого та прокурора у визначених випадках; другий – це попередній судовий контроль щодо застосування на досудовому слідстві чітко визначених видів (заходів) процесуального примусу. І в першому, і в другому випадку судовий контроль забезпечує та захищає основні права й свободи осіб під час здійснення щодо них тих чи інших дій, прийняття тих або інших процесуальних рішень у ході досудового слідства [7, с. 111].

Таким чином, варто погодитись із думками вказаних авторів та зазначити, що судовий контроль є важливим елементом системи процесуальних гарантій, спрямованим на забезпечення прав і свобод людини під час кримінального провадження, на недопущення незаконного втручання в життя учасників як досудового розслідування, так і судового розгляду.

Реалізація процесуальної гарантії судового контролю під час досудового розслідування покладається насамперед на слідчого суддю, адже суд на цій стадії участь у кримінальному провадженні не бере.

Відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України слідчий суддя – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення в порядку, передбаченому КПК України, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а у випадку, передбаченому ст. 247 КПК України, – голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя. Слідчий суддя (слідчі судді) у суді першої інстанції обираються зборами суддів зі складу суддів цього суду.

Крім того, згідно з положенням ст. 132 КПК України саме слідчий суддя під час досудового розслідування вирішує питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Хоча щодо цього загального правила все-таки існують два винятки – виклик слідчим, прокурором (ст. 133

КПК України) та затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (ст. ст. 207, 208 КПК України). Застосування цих двох заходів забезпечення кримінального провадження жодної згоди слідчого судді не потребують. Це пояснюється або несуттєвими обмеженнями прав і свобод особи, які настають у результаті виклику, або необхідністю оперативного втручання та припинення вчинення кримінального правопорушення особою, що є можливим у результаті затримання.

Можна зазначити, що під час проведення досудового розслідування на слідчого суддю покладаються особливо важливі повноваження, він отримує роль ключової фігури щодо контролю за дотриманням прав і свобод підозрюваного, а в окремих випадках також інших учасників (наприклад, третіх осіб під час вирішення питання про застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження, як накладення арешту на майно).

З огляду на важливу роль слідчого судді щодо здійснення судового контролю за дотриманням прав і свобод осіб у кримінальному провадженні необхідно більш детально зупинитись на розгляді питання щодо застосування запобіжних заходів, а особливо тримання під вартою.

Міжнародно-правові акти, а саме Міжнародний пакт про громадянські та політичні права в ст. 9 встановлює: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлені законом» [8].

Аналогічні положення містить Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини, яка в ст. 5 визначає: «Жодна людина не може бути позбавлена волі інакше, як у таких випадках та в порядку, встановленому законом: а) законне ув'язнення особи, засудженої компетентним судом; б) законне затримання чи арешт особи за невиконання винесеного згідно із законом рішення суду або з метою забезпечення виконання будь-якого зобов'язання, передбаченого законом; с) законне затримання чи арешт особи, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину або у випадку, коли є достатні підстави вважати, що необхідно запобігти вчинення нею злочину чи перешкодити їй зникнути після його вчинення» [9]. Таким чином, обмежити право особи на волю й свободу пересування можна лише за наявності відповідного рішення компетентного судового органу та у випадках, коли ця особа обґрунтовано підозрюється у вчиненні злочину або може його вчинити.

Ці положення знайшли своє втілення також у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Так, згідно з КПК України виключно слідчий суддя приймає рішення про обрання запобіжного заходу, крім того, процесуальний закон суворо регламентує процедуру прийняття такого рішення. Саме такий процесуальний порядок (механізм), з одного боку, сприяє результативності й

ефективності застосування заходів процесуального примусу, а з іншого – максимально забезпечує дотримання прав, свобод та інтересів осіб, до яких вони застосовуються, захищаючи їх від надмірного, неприпустимого примусу [10, с. 58].

З огляду на виключність запобіжних заходів, а також ступінь їх впливу на особу, щодо якої вони можуть застосовуватись, кримінальний процесуальний закон встановлює опціональність їх використання, тобто за відсутності певних суворо визначених умов і підстав слідчий суддя не має права їх обирати.

Під час кримінального провадження слідчий суддя шляхом застосування запобіжного заходу може відкоригувати поведінку підозрюваного, тобто вплинути на цю особу таким чином, щоб вона не ухилялась від виконання своїх процесуальних обов'язків. При цьому слідчий суддя зобов'язаний зробити це в спосіб, який завдасть підозрюваному найменших незручностей. Зрозуміло, що будь-яке обмеження прав і свобод, що передбачає застосування запобіжного заходу, є незручним для підозрюваного та обов'язково має негативні наслідки для нього. Водночас обрання запобіжного заходу є крайнім випадком, коли інакше вплинути на підозрюваного в слідчого, прокурора під час досудового розслідування немає можливості, і тоді виникає необхідність звернутись до слідчого судді з відповідним клопотанням.

Кримінальний процесуальний закон встановлює цілу систему запобіжних заходів, тому за необхідності слідчий суддя, виходячи з ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, та враховуючи обставини, встановлені в ст. 178 КПК України, може обрати підозрюваному запобіжний захід, який буде найбільш ефективним для коригування його поведінки.

Загалом у ч. 1 ст. 176 КПК України встановлено можливість обрання п'яти запобіжних заходів: особистого зобов'язання, особистої поруки, застави, домашнього арешту, тримання під вартою.

До системи запобіжних заходів також входить затримання особи без ухвали слідчого судді, проте воно є тимчасовим запобіжним заходом, тобто, на відміну від інших, не може застосовуватись довше ніж 72 години, а також, як уже зазначалося, не потребує дозволу слідчого судді на застосування. Хоча варто обов'язково зазначити, що затримання особи в порядку, передбаченому ст. ст. 207, 208 КПК України, у слідчій практиці в більшості випадків завершується відповідним зверненням слідчого, прокурора з клопотанням до слідчого судді про обрання запобіжного заходу, найчастіше тримання під вартою.

Тримання під вартою, як і будь-який інший запобіжний захід під час досудового розслідування, може бути застосований лише до підозрюваного та виключно за наявності відповідного рішення слідчого судді, винесеного у формі ухвали. При цьому КПК України встановлює додаткові, специфічні умови, за існування яких можливе обрання цього заходу. Зокрема, у ч. 1 ст. 183 КПК України визначено перелік осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення та щодо яких

може бути обраний цей запобіжний захід, а також наголошено на тому, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно в разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України.

Незважаючи на те, що тримання під вартою є виключним запобіжним заходом, який може застосовуватися слідчим суддею лише в крайніх випадках, цей захід у практичній діяльності правоохоронних органів застосовується частіше, ніж інші. Це твердження також підтверджується статистичними даними Генеральної прокуратури України. Так, як зазначено у звіті про роботу прокурора за 12 місяців 2017 р., до суду впродовж вказаного періоду часу було подано 22 473 клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, 7 645 клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання, 285 клопотань про застосування застави, 8 844 клопотання про застосування домашнього арешту. При цьому лише в 4 556 випадках слідчі судді взагалі відмовили в задоволенні клопотань про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або обрали інший, більш м'який запобіжний захід [12].

Отже, незважаючи на виключність тримання під вартою та на суттєве обмеження прав і свобод підозрюваного під час реалізації цього запобіжного заходу, він усе-таки вважається найбільш ефективним. Адже в разі його обрання в слідчого, прокурора насамперед не вникає жодним проблем із явкою підозрюваного для проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій – підозрюваний цілодобово перебуває в слідчому ізоляторі.

Тримання під вартою як захід забезпечення кримінального провадження обмежує відразу декілька природних прав людини (зокрема, на свободу й особисту недоторканність, свободу спілкування, пересування, реалізацію майнових прав), а тому, як і будь-який інший примусовий захід, має певні часові межі застосування.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 197 КПК України строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою не може перевищувати 60 днів. Тобто перебувати в слідчому ізоляторі на досудовому розслідуванні підозрюваний може не довше 2 місяців (при цьому в цей строк обов'язково включається строк, на який особу затримували за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, якщо таке затримання передувало обранню цього запобіжного заходу, тобто 72 години).

Незважаючи на суттєві обмеження прав і свобод, які настають для підозрюваного, щодо якого обраний запобіжний захід тримання під вартою, ч. 3 ст. 197 КПК України встановлює можливість продовжити строк перебування підозрюваного в умовах слідчого ізолятора. При цьому максимальні строки застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на стадії досудового розслідування становлять 6 місяців у кримінальних провадженнях щодо злочинів не-

ликої чи середньої тяжкості та 12 місяців у кримінальних провадженнях щодо тяжких або особливо тяжких злочинів [13]. Як і в разі обрання тримання під вартою, лише слідчий суддя має право визначати строки перебування підозрюваного під вартою у встановлених вище межах.

Закріплення кінцевих строків перебування підозрюваного під вартою на досудовому слідстві має важливе значення, адже таким чином обмеження прав і свобод підозрюваного мають кінцевий характер, тобто не можуть продовжуватись довше строків, визначених відповідною ухвалою слідчого судді.

Водночас варто зазначити, що невирішеною залишається ситуація щодо строків тримання під вартою в слідчих ізоляторах осіб, щодо яких здійснюється вже судовий розгляд кримінальних проваджень, адже максимальний строк тримання під вартою таких осіб законом не визначений.

Так, за інформацією Міністерства юстиції України, станом на 1 січня 2017 р. в 12 слідчих ізоляторах та в 17 установах виконання покарань із функцією СІЗО, розташованих на території, що контролюється українською владою, трималося 17 495 осіб, узятих під варту та засуджених. З них на стадії досудового розслідування – 1 947 осіб, на стадії судового розгляду (до винесення вироку) – 8 312 осіб [14].

Тобто, як свідчать статистичні дані, кількість осіб, які перебувають під вартою до винесення судового рішення на судових стадіях, усе-таки суттєво перевищує кількість осіб, щодо яких обрано тримання під вартою як запобіжний захід на досудовому слідстві. Це може пояснюватись також тим, що для досудового розслідування встановлені кінцеві строки застосування запобіжних заходів, а для судового розгляду таких кінцевих строків немає. Зрозуміло, що на суддю покладається обов'язок вирішення справи по суті, здійснення правосуддя в кримінальному провадженні, що у свою чергу потребує достатнього часу для вивчення всіх обставин вчиненого кримінального правопорушення, безпосереднього дослідження всіх доказів, наданих сторонами. Водночас необґрунтовано довгі строки тримання під вартою осіб суттєво порушують гарантовані Конституцією України права й свободи особи, а тому встановлення кінцевих строків застосування цього запобіжного заходу також для судових стадій потребує відповідного законодавчого вирішення та закріплення.

Висновки. Отже, кримінальне провадження як специфічний вид діяльності, пов'язаної з розслідуванням і судовим розглядом кримінальних правопорушень, передбачає суттєве втручання в життя осіб, які беруть у ньому участь. Досить часто такі втручання передбачають можливе обмеження прав і свобод особи в тій чи іншій сфері. Ці обмеження, як правило, виникають у результаті застосування заходів забезпечення кримінального провадження, що спрямовані на коригування поведінки учасників кримінального провадження, та мають тимчасовий характер. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження на стадії досудового

розслідування в більшості випадків неможливе без звернення слідчим, прокурором до слідчого судді, на якого покладається функція судового контролю.

Слідчий суддя як суб'єкт виконання цієї функції під час досудового розслідування відповідно до положень чинного КПК України наділений повноваженнями щодо недопущення порушення прав і свобод учасників кримінального провадження. Ці повноваження проявляються насамперед у тому, що лише слідчий суддя приймає рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжних заходів.

Найбільш суворим із заходів забезпечення кримінального провадження є тримання під вартою, адже його реалізація пов'язана із суттєвими обмеженнями великої кількості гарантованих Конституцією України прав і свобод особи. Тому законодавче врегулювання кінцевих строків тримання під вартою не лише підозрюваного на досудовому розслідуванні, а й обвинуваченого на стадії судового розгляду має важливе значення.

Загалом наведені питання мають важливе значення як для науки кримінального процесу, так і для практичної діяльності правоохоронних органів, а тому потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тертишник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛПД, 2009. 404 с.
2. Рабінович С.П. Поняття прав людини у природно-правовій думці неотомізму. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 32. С. 114–124.

3. Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1997. 570 с.
4. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. М.: Юридическая литература, 1978. 207 с.
5. Марцеляк О.В. Институт омбудсмана: теория і практика: монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
6. Скрипіна Ю.В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза»; Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 20 с.
7. Попелюшко В.О. Мала судова реформа та захист прав громадян: навч. посібник для вузів. К.: Кондор, 2006. 235 с.
8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. / ООН. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 27.02.2018).
9. Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. / Рада Європи. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-002.htm> (дата звернення: 27.02.2018).
10. Назаров В.В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України: монографія. Х.: ТД «Золота миля», 2009. 400 с.
11. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.02.2018).
12. Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2017 р. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113277&libid=100820&c=edit&c=fo# (дата звернення: 27.02.2018).
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.02.2018).
14. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму: доповідь за 2016 р. URL: http://www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/spec_dopov_npm_2016_n.pdf (дата звернення: 27.02.2018).

УДК 343.13(477)

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВИТРАТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Павлишин А.А., к. ю. н.,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу законодавства, спеціальної літератури та судової практики щодо процесуальних витрат у кримінальному провадженні України. У результаті проведеного аналізу виявлено причин незадовільного стягнення процесуальних витрат із засуджених у дохід держави на практиці та наведені аргументовані пропозиції стосовно їх усунення шляхом внесення відповідних змін і доповнень до чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне провадження, процесуальні витрати, відшкодування процесуальних витрат, стягнення процесуальних витрат.

Статья посвящена анализу законодательства, специальной литературы и судебной практики по процессуальным издержкам в уголовном производстве Украины. В результате проведенного анализа выявлены причины неудовлетворительного взыскания процессуальных издержек с осужденных в доход государства на практике и приведены аргументированные предложения по их устранению путем внесения соответствующих изменений и дополнений в действующий Уголовный процессуальный кодекс Украины.

Ключевые слова: уголовное производство, процессуальные издержки, возмещение процессуальных издержек, взыскание процессуальных издержек.

Pavlyshyn A.A. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE OF PROCEDURAL COSTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to the analysis of the legislation, special literature and judicial practice regarding to the procedural costs in the criminal proceedings of Ukraine. As a result of the analysis, reasons of the unsatisfying recovery of procedural costs from convicts into the state's income in practice have been defined, as well as reasonable suggestions concerning their abolishment by introducing appropriate amendments and additions to the current Criminal procedural code of Ukraine have been given.

Key words: criminal proceedings, procedural costs, compensation of procedural costs, recovery of procedural costs.

Постановка проблеми. Кримінальне провадження пов'язане із значними матеріальними затратами. До них належать витрати на оплату праці посадових осіб, які ведуть процес; витрати на утримання приміщень і експлуатацію техніки; витрати, пов'язані з явкою і виплатою винагороди особам, які залучаються в кримінальний процес та ін. Матеріальних затрат на кримінальне судочинство зазнає не тільки держава, а й зацікавлені в результатах провадження учасники процесу.

Частина цих та деякі інші витрати на кримінальне судочинство, визначені Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України, іменуються процесуальними витратами (до ухвалення КПК України 2012 р. вони називалися судовими витратами – А. П.).

Як зазначається в літературі, основним призначенням інституту судових (процесуальних) витрат є компенсація державі понесених нею окремих витрат на кримінальний процес через їх стягнення із засудженого за вчинення злочину [1, с. 42; 2, с. 72–73; 3, с. 29; 4, с. 6].

З огляду на це, у теорії були розроблені ознаки, яким мали відповідати процесуальні витрати:

1) ці витрати пов'язані із здійсненням провадження в кримінальній справі;

2) вони відшкодовуються державою тим суб'єктам кримінального процесу, які залуча-

ються до нього або мають власний чи представлений інтерес;

3) їхній склад (елементи судових витрат) визначений у законодавстві;

4) наявність суб'єкта, з якого ці витрати стягуються або на якого покладаються в кінцевому результаті [4, с. 15; 5, с. 548–554].

Водночас наводилися такі пояснення.

Що стосується першої ознаки – витрат, пов'язаних із кримінальним провадженням, то процесуальні витрати виникають тільки у зв'язку із провадженням у конкретній кримінальній справі, на розслідування та судовий розгляд якої вони були витрачені.

Стосовно другої, то до судових (процесуальних) належать не всі витрати на кримінальний процес, а лише ті, які відшкодовуються державою (органами досудового слідства, судами) тим суб'єктам кримінального процесу, що залучаються до нього (свідки, спеціалісти, експерти, поняті, статисти, установи, в яких зберігалися речові докази) або мають власний чи представлений інтерес у ньому (потерпілі, цивільні позивачі, їхні представники). Зазначені суб'єкти, оскільки вони або залучаються, або за власною ініціативою беруть участь у кримінальному процесі, зазнають певних витрат (пов'язаних з явкою, із зберіганням доказів та ін.). З метою заохочення їх до участі в процесі та й заради справедливості держава повинна відшкодувати

(компенсувати) їм понесені ними матеріальні витрати.

Не можуть належати до судових (процесуальних) витрати на оплату праці слідчого, прокурора, пов'язані з розслідуванням справи.

Але для того, щоб уникнути суперечок, що саме відносити до судових витрат, їх перелік передбачено в законі (третя ознака).

Що стосується останньої ознаки, то суб'єктами, з яких, відповідно до законодавства, стягуються судові витрати, виступають особи, визнані винними у вчиненні злочину, за деякими винятками, передбаченими законодавством, коли судові витрати відносять на рахунок держави (малозабезпеченість винного, витрати на оплату послуг перекладача) або стягуються з батьків чи інших законних представників неповнолітнього засудженого. Органи досудового слідства, суд є проміжними суб'єктами, з коштів яких компенсують зазначені витрати, щоб не чекати часу стягнення цих витрат із винного [6, с. 7].

Інститут процесуальних витрат, очевидно, виходячи з його суто практичного значення, зберігся і в КПК України 2012 р., в якому йому навіть, на відміну від КПК України 1960 р., присвячено окрему гл. 8 «Процесуальні витрати», яка містить аж дев'ять статей.

Ступінь розробленості проблеми. Над окремими аспектами процесуальних (судових) витрат у кримінальному процесі України працювали О. Горбачов, М. Мазуркевич, В. Недвиженко, В. Нор, Л. Шоха, В. Тertiшник, О. Перепадя. 2003 р. автором цієї статті захищено кандидатську дисертацію на тему: «Судові витрати у кримінальному процесі України», а 2017 р. Н. Поліщак захистила кандидатську дисертацію на тему: «Процесуальні витрати у кримінальному провадженні України».

Однак попри наукову зацікавленість та відповідне правове регулювання, як показує аналіз матеріалів судової практики, з обвинувачених (засуджених) на користь держави стягуються лише витрати на проведення судових експертиз [7; 8; 9; 10; 11] та інколи на користь потерпілого стягуються витрати на правову допомогу останньому [12; 13], а щодо всіх інших процесуальних витрат рішення судами не ухвалюються взагалі.

З огляду на зазначене, **метою статті** є виявлення причин такого незначного стягнення процесуальних витрат з обвинувачених (засуджених) та наведення пропозицій стосовно їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що в такий складний для держави час, коли вишукуються будь-які можливості для поповнення державного бюджету або бодай для його економії, держава не використовує такої можливості для компенсації бюджету через стягнення хоча б частини цих витрат з осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, на розслідування справи щодо яких вони були використані. Але чому? Спробуємо розібратися із цією проблемою.

На перший погляд, аналіз гл. 8 КПК України дозволяє зробити висновок, що проблема полягає в тому, що законодавець у цій главі просто не передбачив можливості стягнення

із засуджених на користь держави інших процесуальних витрат, окрім як витрат на проведення експертизи. Зокрема, у ст. 124 КПК, яка називається «Розподіл процесуальних витрат», у ч. 1 зазначено, що «у разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь потерпілого всі здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати. За відсутності в обвинуваченого коштів, достатніх для відшкодування зазначених витрат, вони компенсуються потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням».

А в ч. 2 встановлено, що «у разі ухвалення обвинувального вироку **суд стягує з обвинуваченого на користь держави документально підтверджені витрати на залучення експерта**».

Здавалося би, ось джерело проблеми. Але перш ніж перейдемо до її вирішення, зупинимось ще на аналізі змісту самих норм цієї статті. Із ч. 1 цієї статті випливає, що в разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь потерпілого всі здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати. Водночас аналіз інших статей цієї глави КПК України (ч. 2 ст. 120, ч. 2 ст. 122, ч. 1 ст. 124) дозволяє зробити висновок, що з обвинуваченого на користь потерпілого можуть **стягуватися лише витрати на правову допомогу**. За відсутності ж в обвинуваченого коштів, достатніх для відшкодування зазначених витрат, вони компенсуються потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом для компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Оскільки в Україні такий закон відсутній, зазначені витрати відшкодовуються потерпілим за рішенням суду з Державного бюджету України, якщо такі в ньому будуть передбачені на відповідні заходи (компенсацію процесуальних витрат).

Як здається, знов таки на перший погляд, у зазначені норми закралася технічна помилка.

Річ у тому, що, виходячи із принципу змагальності та справедливості процесу, процесуальні витрати, за загальним правилом, покладаються на ту сторону, яка програла процес у повному обсязі. Тому в разі ухвалення обвинувального вироку суд повинен стягнути з обвинуваченого на користь держави всі понесені нею (органами досудового слідства чи судом, які фінансуються з бюджету) документально підтверджені процесуальні витрати, зокрема і витрати, **пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, витрати, пов'язані із зберіганням і пересиланням речей і документів**, а не тільки на залучення експерта, за винятком тих, які, згідно з вимогами закону, априорі відносяться на рахунок держави (ч. 3 ст. 120, ч. 2 ст. 122, ч. 1 ст. 123 КПК).

У контексті викладеного потрібно зазначити, хоча й законодавець цього прямо не передбачає, що в разі ухвалення виправду-

вального вироку процесуальні витрати також відносяться на рахунок держави, а обвинуваченому (виправданому) компенсуються документально підтверджені понесені ним витрати. Такий висновок впливає з логіки речей, оскільки особа не повинна нести витрати за провадження в справі про злочин, якого вона не вчиняла, та й із п. 1 ч. 4 ст. 374 КПК, який визначає зміст резолютивної частини виправдувального вироку і вказує, що вона має містити і рішення щодо процесуальних витрат.

Крім того, відповідно до ст. 119 КПК, суд, враховуючи майновий стан обвинуваченого, за власною ініціативою або за його клопотанням має право зменшити розмір належних до сплати процесуальних витрат чи звільнити від їх оплати цілком або частково. У такому разі неоплачені витрати також відносяться на рахунок держави. Водночас суд повинен навести мотиви такого рішення.

Решта передбачених ст. 118 КПК процесуальних витрат у разі ухвалення обвинувального вироку мають стягуватися судом з обвинуваченого на користь держави. І це потрібно чітко передбачити в КПК.

Проте загальний аналіз усіх норм гл. 8 КПК України приводить нас до ще одного висновку, а саме: запропонований спосіб вирішення проблеми її загалом не розв'яже, оскільки сама проблема має глибший характер.

Річ у тому, що, як зазначалося вище, однією з ознак процесуальних витрат у кримінальному процесі є їхній компенсаційний характер, вони мають відшкодуватися державою тим суб'єктам кримінального процесу, які залучаються до нього або мають власний чи представлений інтерес. Тобто перш ніж стягнути їх на користь держави із засудженого, їх потрібно спочатку відшкодувати тим учасникам процесу, які їх безпосередньо зазнали.

Проте в гл. 8 КПК України немає норм, які б передбачали можливість відшкодування (компенсації), наприклад, витрат з явки свідкам чи потерпілим, чи спеціалістам або експертам, чи витрат на зберігання чи пересилання речових доказів.

Так, у ч. 2–5 ст. 121 КПК передбачено: «Витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження підозрюваного, обвинуваченого, він несе самостійно.

Витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження захисника, несе підозрюваний, обвинувачений.

Витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження представника, несе особа, яку він представляє.

Граничний розмір компенсації за судовим рішенням витрат, пов'язаних із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, встановлюється Кабінетом Міністрів України».

Механізму ж відшкодування чи компенсації цих витрат не передбачено.

У ст. 122 КПК закріплено: «Витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, несе сторона кримінального провадження, яка заявила

клопотання про виклик свідків, залучила спеціаліста, перекладача чи експерта, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Витрати, пов'язані із участю потерпілих у кримінальному провадженні, залученням та участю перекладачів для перекладу показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України. Залучення стороною обвинувачення експертів спеціалізованих державних установ, а також проведення експертизи за дорученням слідчого судді або суду здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим установам з Державного бюджету України.

Потерпілим, цивільним позивачам, свідкам оплачуються проїзд, наймання житла та добові (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також компенсація за втрачений зарібок чи відрив від звичайних занять».

Механізму ж відшкодування чи компенсації і цих витрат також не передбачено. Це ж саме і з витратами, пов'язаними зі зберіганням і пересиланням речей і документів (ст. 123 КПК).

Подальший аналіз норм цієї глави дозволяє дійти висновку, що це не помилка законодавця, а свідомо позиція. Це впливає зі змісту норм ст. ст. 125 і 126 КПК України. Так у ст. 125 КПК передбачено, що суд за клопотанням осіб має право визначити грошовий розмір процесуальних витрат, які повинні бути їм компенсовані, однак водночас не зазначено, що це за особи. Очевидно, що із клопотанням про визначення грошового розміру процесуальних витрат, які повинні бути їм компенсовані (відшкодовані), до суду вправі звернутися потерпілі, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі, підозрюваний, обвинувачений.

У ст. ж 126 КПК зазначено, що суд вирішує питання щодо процесуальних витрат у вироку суду або ухвалою. А у зв'язку із цим сторонами кримінального провадження, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі мають право оскаржити судові рішення щодо процесуальних витрат, якщо це стосується їхніх інтересів.

Зі змісту цих норм випливає, що питання відшкодування процесуальних витрат вирішує суд, але не передбачено як. Тобто первісного їх відшкодування (компенсації) на досудовому слідстві, а потім стягнення із засудженого чи зарахування на рахунок держави, як це було передбачено за КПК України 1960 р., не передбачено.

Подальші спроби виявлення причин такого регулювання й аналіз інших процесуальних кодексів України, які були чинні до викладення їх у новій редакції з 15 грудня 2017 р., зокрема, Цивільного процесуального кодексу (гл. 8 «Судові витрати», ст. ст. 79–89) та Кодексу адміністративного судочинства (гл. 7 «Судові витрати», ст. ст. 87–98), приводять до висновку, що розробники цієї глави КПК України запозичили модель врегулювання відносин, пов'язаних із процесуальними

ми (судовими) витратами в кримінальному провадженні, саме із цих процесуальних кодексів, прилаштувавши їх положення до кримінального провадження. Однак це виявилось невдалим. Але іншого і не могло бути, оскільки цивільний чи адміністративний процеси за своїм характером є приватно-позовними і змагальними, а процес кримінальний є публічним. У цивільному чи адміністративному процесі судові витрати цілком покладаються на сторони, а в кінцевому результаті сторона, яка процес програла, повинна відшкодувати протилежній стороні понесені нею судові витрати. І робиться це цілком логічно за рішенням тільки суду. Зовсім інша ситуація із кримінальним процесом, де процесуальні витрати здебільшого (витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, витрати, пов'язані зі зберіганням і пересиланням речей і документів, на залучення експерта та ін.) несе держава в особі органів, які здійснюють провадження (органів досудового розслідування і суду). У разі ж визнання обвинуваченого винним у вчиненні злочину чи закриття провадження за nereабілітуючими підставами процесуальні витрати повинні стягуватися з нього в дохід держави.

Отже, для того, щоб інститут процесуальних витрат у кримінальному провадженні реально запрацював на практиці і почав виконувати своє основне призначення, потрібно насамперед чітко передбачити в КПК України, що процесуальні витрати відшкодовуються учасникам кримінального провадження одразу після їх документального підтвердження органом, який здійснює провадження залежно від стадії провадження (органом досудового розслідування чи судом), а також, що в разі визнання обвинуваченого винним у скоєнні злочину всі процесуальні витрати (за винятком тих, які зараховуються на рахунок держави) стягуються з нього в дохід держави.

Але потрібно зазначити, що наведені пропозиції самі собою ще не забезпечать ефективної дії інституту процесуальних витрат у кримінальному процесі на практиці. І пов'язано це з тим, що норми гл. 8 КПК України мають ще й інші недоліки, які не сприяють їх ефективному застосуванню в конкретних провадженнях.

Так, ст. 119 КПК передбачає, що «суд, враховуючи майновий стан особи (обвинуваченого, потерпілого), за власною ініціативою або за її клопотанням має право своєю ухвалою зменшити розмір належних до оплати процесуальних витрат чи звільнити від їх оплати повністю або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату процесуальних витрат на визначений строк». Однак, виходячи із призначення процесуальних витрат, на відміну від цивільного чи господарського процесу, вони можуть стягуватися лише з обвинуваченого, а не потерпілого. Тому, враховуючи наведене, потрібно зазначити, що суд може зменшити розмір належних до оплати процесуальних витрат чи звільнити від їх оплати цілком або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату процесуальних витрат на визначений строк лише обвинуваченому.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 119 КПК, якщо оплату процесуальних витрат відстрочено або розстрочено до ухвалення судового рішення, витрати розподіляються відповідно до судового рішення. Однак, виходячи з видів процесуальних витрат і специфіки кримінального провадження, принципу змагальності, питання про відстрочку або розстрочку оплати процесуальних витрат може вирішуватися судом лише під час постановлення вироку або ухвали в справі, тобто після закінчення провадження.

Суд не вправі звільнити обвинуваченого під час досудового чи судового провадження, наприклад, від оплати послуг захисника, оскільки останній працює за оплату, а не безкоштовно. Якщо ж в обвинуваченого немає коштів на оплату послуг захисника, йому призначають захисника коштом Державного бюджету України для надання безоплатної правової допомоги (див. ст. 149 та ч. 3 ст. 120 КПК – А. П.), а не звільняють від оплати процесуальних витрат на його призначення. Виняток можуть становити хіба що витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів і експертів (ст. 122 КПК). Однак застосування такої процедури на практиці знівелює роль сторони захисту в збиранні доказів і буде відступом від принципу змагальності. Та й реалізувати її буде досить складно. Наприклад, обвинувачений заявить клопотання на досудовому слідстві про виклик свідка захисту, але водночас попросить звільнити його від обов'язку компенсувати свідку витрати, пов'язані із залученням до провадження. Згідно із законом, рішення про таке звільнення ухвалює суд, тому із клопотанням звільнити від обов'язку компенсувати свідку витрати, пов'язані із залученням до провадження, обвинувачений має звернутися до суду. Суд, розглянувши таке клопотання, за наявності підстав, задовольнить його. Водночас витрати свідку, пов'язані із залученням до провадження, очевидно, компенсують порядком, передбаченим ст. ст. 125–126 КПК.

Тому наведене законодавче положення на практиці не буде дієвим і його потрібно видалити.

Ст. 120 КПК серед витрат на правову допомогу в ч. 2 передбачає, що «витрати, пов'язані з оплатою допомоги представника потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, які надають правову допомогу за договором, несе відповідно потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач». Проте тут варто було б зазначити, що, оскільки цивільний позов не є характерним інститутом для кримінального судочинства та враховуючи особливості власне кримінального провадження, витрати на оплату правової допомоги представника цивільного позивача та цивільного відповідача, які надають правову допомогу за договором в кримінальному провадженні, недоцільно відносити до кримінально-процесуальних витрат. Ці витрати характерні суто для цивільного процесу із властивою йому змагальністю та диспозитивністю, тому порядок їх визначення та розподілу має регламентуватися Цивільним процесуальним кодексом.

У ч. 1 ст. 121 КПК зазначено, що «витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, – це витрати обвинуваченого, підозрюваного, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, **його захисника**, представника потерпілого, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту, найманням житла, виплатою добових (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також втрачений заробіток чи витрати у зв'язку із відривом від звичайних занять». Однак тут потрібно наголосити, що **витрати захисника підозрюваного чи обвинуваченого та представника потерпілого, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту**, не можуть належати до витрат, пов'язаних із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, оскільки, виходячи зі ст. 29 Правил адвокатської етики, затверджених звітньо-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 р., витрати, пов'язані з явкою адвоката (транспортні витрати), включаються до витрат на правову допомогу (гонорар) [14]. Тому це положення потрібно виключити із цієї статті КПК.

З тих самих міркувань потрібно виключити зі ст. 121 КПК і ч. 3, яка передбачає, що витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження захисника, несе підозрюваний, обвинувачений.

Згідно із ч. 1 ст. 122 КПК, «витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, несе сторона кримінального провадження, яка заявила клопотання про виклик свідків, залучила спеціаліста, перекладача чи експерта, крім випадків, встановлених цим Кодексом». Буквально тлумачення цієї норми дозволяє зробити висновок, що такі витрати будуть мати місце, якщо про виклик зазначених осіб клопоче одна зі сторін, а такі клопотання можуть заявлятися лише в суді. Однак таке тлумачення здається помилковим, оскільки залучення свідків, спеціалістів, перекладачів і експертів можливе і на досудовому розслідуванні за ініціативою органів, які його ведуть (див. ст. 133 КПК – А. П.), а також і за клопотанням сторони захисту чи потерпілого через ці органи, а також через слідчого суддю (див. ст. 134 КПК – А. П.).

Отже, якщо викликає слідчий орган поліції, то цей же орган поліції має компенсувати відповідні витрати, пов'язані з викликом. І це потрібно чітко передбачити в КПК.

Наступне. Відповідно до ч. 1 ст. 123 КПК, «витрати, пов'язані зі зберіганням і пересиланням речей і документів, здійснюються за рахунок Державного бюджету України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України».

Дійсно, за загальним правилом, речові докази зберігаються при справі чи у відповідних камерах зберігання речових доказів органів досудового слідства, суду (п. 13 Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду, за-

твердженої спільним Наказом Генеральної Прокуратури України, Державної податкової адміністрації України, Верховного Суду України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної судової адміністрації України від 27 серпня 2010 р. № 51/401/649/471/23/125) [15]. За таких обставин витрати на їх зберігання несе держава в особі органів досудового слідства чи суду. Але інколи таке зберігання неможливе через певні обставини (надмірна громіздкість, потреба в особливому догляді – живі чи навіть мертві тварини тощо), тому вони передаються на зберігання відповідним підприємствам, установам чи організаціям, про що складається протокол і за що останні отримують відповідну плату. Наприклад, відповідно до цієї Інструкції, речові докази у вигляді вибухових речовин передаються для зберігання на склади військових частин або відповідних державних підприємств (організацій), отруйні та сильнодіючі речовини передаються на склади організацій, які мають відповідний дозвіл на їх зберігання і де є належні умови для зберігання, за узгодженням чи з відома їх керівництва (командування) (ч. 2 п. 16); робоча та домашня худоба, птиця, сім'ї бджіл, а також шкіряна і хутряна сировина, зерно, фураж, овочі й інша сільськогосподарська продукція видається потерпілим особам або організаціям, за їх відсутності – державним чи колективним сільськогосподарським підприємствам за територіальністю з оформленням відповідного акта (п. 39).

Витрати, пов'язані зі зберіганням таких речових доказів чи документів, мають відшкодовуватися зазначеним органам із коштів органів, які здійснюють провадження в кримінальній справі, і на підставі відповідних документів, оформлених ними, включаються до процесуальних витрат, а в кінцевому результаті стягуються з особи, визнаної винною у вчиненні злочину, на розслідування якого вони були затратені. І це потрібно передбачити в КПК, інакше незрозуміло, для чого їх відносити до процесуальних витрат, а потім не стягувати з винного, чим тоді вони відрізняються від заробітної плати слідчого, яка оплачується з державного бюджету.

Щодо витрат на пересилання речових доказів чи документів, то інколи під час провадження в кримінальних справах органи досудового розслідування, суди наявні в справі докази пересилають один одному. Наприклад, коли та сама зброя використовувалася під час скоєння злочинів у різних регіонах, і для проведення слідчих дій вона пересилається з одного регіону в інший, коли після вирішення спорів про підслідність чи підсудність справа з речовими доказами пересилається належному слідчому чи суду. Крім того, на практиці трапляється, що у зв'язку з розслідуванням кримінальних проваджень речові докази направляються в експертні установи для дослідження, а під час розслідування злочинів особливої складності речові докази направляються для дослідження в центральні – головні експертні установи, які зазвичай розташовані в Києві. Тому пересилання речових доказів чи документів на значні відстані

відповідно коштує. Витрати ці теж належать до процесуальних і мають стягуватися з обвинуваченого, визнаного винним у скоєнні злочину.

Ну і на завершення. Зважаючи на вищезазначене, нелогічною є і норма ст. 125 КПК, за якою суд за клопотанням осіб має право визначити грошовий розмір процесуальних витрат, які повинні бути їм компенсовані, оскільки компенсація (відшкодування) процесуальних витрат, як уже згадувалося раніше, має відбуватися не за рішенням суду на завершальній стадії процесу, а одразу після виникнення цих витрат на відповідній стадії (досудового розслідування чи судового розгляду) за рішенням відповідного органу, який здійснює на цій стадії провадження. Тому цю статтю необхідно видалити з КПК України.

Висновки. З усього вищезазначеного можна зробити узагальнення: для того, щоб інститут процесуальних витрат у кримінальному провадженні України виконував своє призначення, а саме: компенсацію державі понесених нею окремих витрат на кримінальний процес через їх стягнення із засудженого (обвинуваченого) за вчинення злочину, до гл. 8 КПК України «Процесуальні витрати» потрібно внести цілий комплекс запропонованих змін і доповнень. Це, своєю чергою, може стати підґрунтям для подальших наукових розроблень відповідних питань, оскільки внесення змін до КПК України вимагатиме і розроблення відповідних підзаконних актів, які б забезпечували реалізацію законодавчих новел на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шоха Л. Про матеріальний стан правосуддя і судові витрати. Право України. 1993. № № 5–6. С. 42–44.
2. Сидорова Н. Поняття судових издержек в советском уголовном процессе. Известия высших учебных заведений. Правоведение. 1987. № 1. С. 72–75.
3. Власова Н. Досудебное производство в уголовном процессе: пособие М.: ЮРМИС, 2000. 144 с.
4. Нор В., Павлишин А. Судові витрати у кримінальному процесі України: монографія. К: Атіка, 2003. 176 с.
5. Павлишин А. Поняття судових витрат у кримінальному процесі. Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». Львів, 2001. Вип. 36. С. 548–554.
6. Павлишин А. Судові витрати у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 19 с.
7. Справа № 599/1228/17 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68563366>.
8. Справа № 11кп/797/25/13 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31606600>.
9. Справа № 754/15882/16-к URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65642425>.
10. Справа № 187/369/17 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66511694>.
11. Справа № 674/1061/16-к URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61221528>.
12. Справа № 663/144/15-к URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43180264>.
13. Справа № 173/137/16-к URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62095417>.
14. Правила адвокатської етики. URL: <http://vkdk.org/wp-content/uploads/2017/07/PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf>.
15. Інструкція про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10>.

УДК 343.983

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТИВ, ВЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ

Савчук М.В., здобувач
кафедри правових наук
Львівський університет бізнесу та права

Стаття присвячена особливостям планування розслідування терористичних актів, вчинених із використанням вибухових пристроїв на основі наукових досліджень та інформації, отриманої в процесі огляду місця події.

Ключові слова: *терористичний акт, вибухові пристрої, планування, версії, слідчо-оперативна група, особа злочинця.*

Статья посвящена особенностям планирования расследования террористических актов, совершенных с использованием взрывных устройств, на основе научных исследований и информации, полученной в процессе осмотра места события.

Ключевые слова: *террористический акт, взрывные устройства, планирования, версии, следственно-оперативная группа, лицо преступника.*

Savchuk M.V. QUESTION OF ORGANIZATION INVESTIGATION ASSASSINATIONS PERFECT WITH THE USE OF EXPLOSIVE DEVICES

The article is sanctified to the features of investigation of assassinations perfect with the use of explosive devices on the basis of scientific researches and information of the event got in the process of review of place.

Key words: *assassination, explosive devices, planning, versions, inquisitional-operative group, face of criminal.*

Постановка проблеми. Діяльність слідчого у кримінальних провадженнях із розслідування терористичних актів, вчинених із використанням вибухових пристроїв, стикається з певними об'єктивними труднощами: пошук слідів, залишених злочинцем, нерідко стає неможливим, оскільки вибух повністю їх знищує (85%); наявність ефекту страху у свідків та постраждалих осіб зводить до самого вибуху, а не до підозрюваних (55%); складність доведення причетності підозрюваного до вчинення злочину за наявності дистанційного управління вибухом або проведення його з використанням часового таймеру або спеціальної закладки (розтяжки) (45%); значна кількість проведення слідчих (розшукових) дій та пошукових заходів (66%). Вказана ситуація визначає необхідність удосконалення планування розслідування зазначених злочинів.

Метою статті є узагальнення наукового розроблення даної проблематики та визначення особливостей планування розслідування терористичних актів, що вчиняються з використанням вибухових пристроїв.

Ступінь розробленості проблеми. Питання організації та планування розслідування злочинів досліджували такі вчені, як Т.В. Авер'янова, О.Я. Баєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, А.Ф. Волобуєв, В.К. Гавло, В.І. Гаєнко, І.Ф. Герасимов, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенко, В.А. Журавель, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.М. Левков, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, Г.А.Хань, О.О. Хань, В.Ю. Шепітько та ін.

Розробленню рекомендацій щодо планування та програмування слідчих (розшукових) дій присвячена низка наукових праць А.Н. Ва-

сільєва, А.Н. Колісниченка, Л.А. Сергєєва та ін. [1, с. 17–26; 2, с. 383–399; 3, с. 115].

Є різні визначення поняття «організації розслідування злочинів». О.М. Ларін стверджував, що організація розслідування – це раціональний вибір, розміщення і застосування сил, знарядь і засобів, які має слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства [4, с. 59]. В.Ю. Шепітько дає коротше визначення, вказуючи, що організація розслідування – це комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, що забезпечують діяльність органів із розкриття, розслідування і профілактики злочинів [5, с. 32–33], при цьому абсолютно обґрунтовано визначає, що організація розслідування має ґрунтуватися на положеннях наукової організації праці.

Під плануванням розслідування В.Г. Лукашевич розуміє визначення шляхів і способів розслідування, окреслення обставин, що підлягають встановленню за кримінальною справою, визначення системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, їх змісту, послідовності проведення, термінів виконання [6, с. 55], а Г.А. Хань додає до цього переліку розумову діяльність слідчого, що полягає у визначенні на основі висунутих версій науково обґрунтованих слідчих завдань, побудові системи слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів; встановленні строків і послідовності виконання намічених заходів із метою забезпечення ефективності розслідування і попередження злочину [7, с. 8].

І.М. Лузгін зазначає, що процес розслідування впорядковується за допомогою планування, воно є неодмінною умовою цілеспрямованої діяльності слідчого і є розумовою діяльністю [8, с. 109]. Р.С. Белкін говорить про

планування як про організуюче начало, організаційну основу розслідування [4, с. 376].

Процес планування розслідування містить: 1) визначення основних напрямів збирання доказів із метою швидкого та повного розкриття злочину; 2) вибір відповідних засобів і джерел збирання доказів; 3) визначення кола слідчих дій; 4) визначення змісту і тактики проведення кожної з запланованих слідчих дій; 5) вибір організаційних та технічних заходів; 6) визначення строків і послідовності дій.

Як зазначає В.О. Коновалова, значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені з його допомогою. До завдань планування належать: 1) визначення правильних шляхів розслідування кримінальних правопорушень; 2) забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування; 3) своєчасне використання науково-технічних і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожного кримінального провадження; 4) забезпечення найбільш ефективного поєднання слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів під час розслідування; 5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкості розслідування [10, с. 22]. Специфіка завдань кожного етапу розслідування та засоби їх вирішення визначають і особливості планування на кожному етапі як організуючого начала в діяльності слідчого. Тому доцільно в плануванні розрізняти ті ж етапи, що й у самому розслідуванні [11, с. 150].

Виклад основного матеріалу. У методичі розслідування терористичних злочинів, як і в методиках розслідування інших злочинів, головним є планування розслідування на основі криміналістичної характеристики, яка зосереджує найбільш важливі положення, своєрідну систему ознак, що дозволяють дати цим злочинам кримінально-правову оцінку, визначити кримінологічні аспекти і виділити елементи, що становлять основу для розробки методики розслідування.

Згідно з результатами нашого опитування, практичні працівники Служби безпеки України визначають планування провадження слідчих (розшукових) дій таким чином: 30,1% опитаних – як розумову модель того, що і як потрібно зробити задля досягнення істини; 24,3% – як тактичний прийом, заснований на науковій організації праці; 28,5% – як елемент організації слідчої (розшукової) дії та 17,1% – як розумову діяльність слідчого, спрямовану на формулювання завдань проведення слідчої (розшукової) дії, визначення найбільш раціональних, ефективних шляхів і засобів розв'язання цих завдань.

У процесі дослідження доведено (опитування слідчих СБУ), що сам процес розслідування терористичного акту з використанням вибухового пристрою має певну структуру: складається з низки взаємопов'язаних елементів, які одночасно слугують етапами цього процесу: 1) створення слідчо-оперативної групи (із залученням фахівців МВС, СБУ, МНС, ДПСУ, ДМСУ, експертів та ін.) і вивчення початкової інформації (100%); 2) висунення версій (89%); 3) складання письмового плану

(75%); 4) визначення обставин, які потрібно довести, та вирішення інших завдань розслідування (66%); 5) визначення шляхів, засобів і методів розслідування (57%); 6) забезпечення необхідної технічної оснащеності та інформаційне забезпечення розслідування (використання криміналістичних та ін. обліків, автоматизованих інформаційно-пошукових систем) (66%); 7) визначення послідовності і строків проведення слідчих (розшукових) та пошукових дій (73%); 8) вирішення питання про призначення експертиз (46%); 9) визначення виконавців (80%); 10) визначення організаційних заходів щодо проведення анти-терористичної операції (45%); 11) корекція плану (43%).

За ч. 2 ст. 216 КПК України, досудове розслідування злочинів, передбачених ст. 258 КК України, здійснювалося слідчими органів безпеки. Проте, згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07 жовтня 2014 р., ст. 216 доповнено ч. 6, відповідно до якої у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 258–258-5 КК України, досудове розслідування здійснюється слідчим того органу, який розпочав досудове розслідування.

У кримінальних провадженнях про вчинення терористичного акту з використанням вибухового пристрою розслідування здійснюється слідчо-оперативною групою.

У слідчій практиці використовуються слідчо-оперативні групи різних видів, які відрізняються: 1) за структурою; 2) за складом учасників (якісною і кількісною ознакою); 3) за відомчою належністю; 4) за часом функціонування; 5) за рівнем організації роботи; 6) за функціонально-цільовим призначенням (залежно від безпосередніх функцій, конкретних завдань і змісту діяльності) [12, с. 274].

Для розслідування терористичного акту повинна бути створена постійна слідчо-оперативна група, склад найбільш підготовленого «ядра» якої повинен залишатися без змін від початку до кінця провадження. Обов'язковим є створення у структурі цієї групи малих підгруп: з інформаційно-аналітичного забезпечення, аналізу (55%); організації роботи й координації дій слідчих підгруп (30%); відпрацювання місць виготовлення та розфасовки вибухових речовин (25%); роботи на місцях вибухів (робота зі свідками та потерпілими) (45%); збору технічної документації (24%); встановлення розмірів збитку (42%); впізнання трупів (33%); відпрацювання зв'язків підозрюваних (24%); призначення всіх експертиз і контролю за їх виконанням (37%); збору й обробки інформації, наявної на телебаченні та в пресі (17%).

Організація розслідування терористичних актів значної складності, наприклад, багатоепізодних, погоджується зі штабом Анти-терористичного центру при Службі безпеки України. Згідно зі ст. 7 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», на вказаний орган покладається завдання зі збирання у вста-

новленому порядку, повідомлення, аналізу та оцінки інформації про стан і тенденції розповсюдження тероризму в Україні та за її межами; організації та проведенню антитерористичних операцій і координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до конкретних антитерористичних операцій; фінансування антитерористичних операцій, що проводяться, суб'єктами, які ведуть боротьбу з тероризмом, здійснення заходів щодо запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності; взаємодії зі спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом.

Суб'єктами, які проводять антитерористичну операцію, за необхідності можуть виступати відповідні підрозділи Міністерств: внутрішніх справ, оборони, з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Державного комітету зі справ охорони державного кордону України, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Управління державної охорони України. Безумовно, організація і проведення слідчих (розшукових) дій під час такої спеціальної операції має визначені особливості, пов'язані з необхідністю складної координації проваджуваних заходів із діяльністю інших підрозділів та із загальним планом проведення операції, посиленої охорони членів слідчо-оперативних груп, забезпеченням раптовості проведення визначених заходів, збереження слідчої таємниці тощо. Взаємодія з оперативними підрозділами повинна бути організована таким чином, щоб слідчий мав можливість постійно й оперативно отримувати відомості про реалізацію операції з порятунку потерпілих і ліквідації наслідків терористичних дій із метою визначення тих чи інших джерел інформації і використання їх у процесі доказування у кримінальному провадженні [13, с. 117].

Необхідно підкреслити, що на території проведення спеціальної операції роботу всіх фахівців очолює і координує оперативний штаб, із яким заздалегідь повинні бути визначені форми і порядок взаємодії слідчо-оперативної групи.

З метою досконалого проведення розслідування терористичних актів М.А. Погорельський пропонує у кожній області, спільним наказом керівників підрозділів МВС, СБ, ДСНС України й інших державних органів, до обов'язків яких входить забезпечення безпеки, суспільного порядку й законності в регіоні, створити постійно діючу слідчо-оперативну групу, що спеціалізуватиметься на розслідуванні кримінальних правопорушень терористичної спрямованості. Залежно від розмірів регіону України й інших обставин може бути створена не одна, а кілька таких груп. Список осіб, що входять до складу групи, затверджений графік виїздів на місця події повинні знаходитися в черговій частині регіонального управління (відділу) внутрішніх справ, що, як правило, першим одержує інформацію про подію, у черговій частині регіонального управління Служби безпеки України й у чергового прокурора [13, с. 118].

Оснovo організації початкового етапу розслідування терористичних актів із використанням вибухового пристрою становить планування діяльності органів досудового розслідування, що передбачає використання версійного підходу, методу моделювання, інших наукових способів і методів організації роботи слідчого і пізнання події кримінального правопорушення. Своєчасне висування всіх можливих із урахуванням обставин провадження версій і перевірка їх при провадженні першочергових слідчих (розшукових) дій допоможуть слідчим (слідчо-оперативній групі) уникнути помилок в основних висновках у розслідуванні, неправильних оцінок отриманої інформації.

Практичне значення даної проблеми підтверджується успішною розробкою типових версій щодо терористичних актів та їх використанням в умовах дефіциту фактичних даних про сутність і зміст окремих обставин у розслідуваному кримінальному провадженні. З цього приводу вважаємо справедливою думку О.Н. Колесниченка, що використання систем типових версій вносить у розслідування елемент точності, повноти розслідування, допомагає слідчому проаналізувати відомій йому аналогічній ситуації і відібрати з літературних джерел відповідні конкретному випадку. Ознайомлення зі схемою таких версій дозволяє одночасно охопити та перспективно намітити всі можливі основні напрямки розслідування [14, с. 10].

Найбільшими типовими версіями, які висувалися у кримінальних провадженнях щодо терористичних актів із використанням вибухових пристроїв, за останні три роки були:

- вчинено терористичний акт із метою залякування громадян (населення окремого регіону) (55%);
 - вчинено терористичний акт із метою фізичного знищення державних чиновників чи громадських діячів пов'язаних із їх діяльністю (34%);
 - вчинено терористичний акт із метою переділу сфер впливу в економіці чи політиці (22%);
 - вчинено терористичний акт із мотивів національної, релігійної ненависті чи ворожечі (17%);
 - вчинено терористичний акт із корисних мотивів (15%), помсти (12%) чи хуліганських мотивів (9%);
 - вчинено терористичний акт у процесі конфліктів кримінальних осіб (10%).
- Висувалися типові версії щодо окремих характеристик (властивостей) особистості злочинця, який обґрунтовано підозрювався у вчиненні терористичного акту, з використанням вибухових пристроїв:
- злочин вчинив член терористичної групи або організації (33%);
 - злочин вчинила особа, яка раніше служила в спеціальних підрозділах МВС СБУ, МЗСУ, батальйонах опору іноземній агресії (42%);
 - злочин вчинила особа, яка перебувала раніше в зоні АТО або інших гарячих точках (38%);

– злочин вчинила особа, яка працює як терорист за наймом (іноземець-емігрант, громадянин України) (48%);

– злочин вчинила особа, раніше судима за незаконне придбання, зберігання або носіння зброї, боєприпасів; незаконне виготовлення зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв; розкрадання зброї та боєприпасів; убивство або навмисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю; незаконне зберігання наркотиків, вимагання та ін. (22%);

– злочин вчинила особа, яка перебуває у розшуку за вчинення аналогічних злочинів (18%);

– злочин вчинила особа, яка перебуває на оперативному обліку в правоохоронних органах (12%).

Поряд із загальними, висуваються й перевіряються також і окремі версії, які стосуються окремих елементів складу злочину. Так, підставою для висування версій про особу ймовірного злочинця можуть служити відомості, отримані шляхом проведення слідчих, пошукових дій і оперативно-розшукових заходів. З певним ступенем умовності ці відомості можна розділити на такі групи: 1) дані про прикмети зовнішності підозрюваного, отримані під час проведення слідчих та пошукових дій; 2) дані про специфічну манеру здійснення терористом окремих дій; 3) дані, які вказують на ймовірного злочинця (наприклад, особа, яка перевіряється за підозрою в терористичній діяльності, або особа, яка висловлює екстремістські наміри) [15, с. 269].

Необхідно зазначити, що висунення слідчої версії надає можливість правильно визначити планування розслідування терористичного акту та порядок організації проведення слідчих (розшукових) дій та пошукових заходів.

Висновки. Основу організації початкового етапу розслідування терористичних актів із використанням вибухового пристрою становить планування діяльності органів досудового розслідування, що передбачає використання версійного підходу, методу моделювання, інших наукових способів і методів організації роботи слідчого і пізнання події кримінального правопорушення.

Своєчасне висування всіх можливих із урахуванням обставин провадження версій і перевірка їх під час провадження першочергових слідчих (розшукових) дій допоможуть слідчим (слідчо-оперативній групі) уникнути помилок в основних висновках у розслідуванні, неправильних оцінок отриманої інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев А.Н. Планирование следствия и разработка следственных версий. Вопросы советской криминалистики (Рефераты всесоюзного научного совещания по криминалистике) / ред. и предисл.: Н.А. Джангельдин, Ш.М. Мажитов, В.И. Попова. Алма-Ата: Казах. гос. ун-т, 1959. 145 с.
2. Колесниченко А.Н. Советская криминалистика. Ч. 1. М.: ВЮЗИ, 1962. 456 с.
3. Сергеев Л.А., Соля-Серко Л.А., Якубович Н.А. Планирование расследования. М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1975. 115 с.
4. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. М.: Юрид. лит., 1970. 224 с.
5. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений: учебник / под ред. В.Ю. Шепитько. Харьков: Одиссей, 2001. 528 с.
6. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий. Киев. Право, 1989. 88 с.
7. Хань Г.А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х.: ХНУ, 2007. 20 с.
8. Лузгин И.М. Расследование как процесс познания: учеб. пособ. М.: НИ и РИО Высш. шк. МВД СССР, 1969. 176 с.
9. Белкин Р.С. Курс криминалистики. М.: Юристъ, 1997. Т. 3. 365 с.
10. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.
11. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. М.: Юрид. лит., 1988. 304 с.
12. Гордін Л.Я. Види слідчо-оперативних груп: порівняльна характеристика. Університетські наукові записки. 2006. № 2 (18). С. 274–278.
13. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / за ред. М.А. Погорельського, Д.Б. Сергєєвої. К.: Алерта, 2015. 536 с.
14. Колесниченко А.Н. О системе версий и методике их построения. Криминалистика и судебная экспертиза: resp. междувед. науч.-метод. сб. К.: Вища шк., 1970. Вып. 7. С. 7–13.
15. Боротьба з тероризмом: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Коваленка. К.: Видавничий дім «Скіф», 2013. 584 с.

УДК 343.152.(477)

ЩОДО ПОНЯТТЯ «ЗАСУДЖЕНИЙ» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Стрельбіцька Л.Я., к. ю. н., старший викладач
кафедри муніципального права та адміністративно-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права імені І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

Стаття присвячена тлумаченню поняття «засуджений» та необхідності визначення процесуальних моментів не лише початку, а й припинення перебування особи у такому процесуальному статусі.

Ключові слова: засуджений, статус, обвинувачений, вирок, законна сила, сторони кримінального провадження, Верховний суд України.

Статья посвящена толкованию понятия «осужденный» и необходимости определения процессуальных моментов не только начала, но и прекращения пребывания лица в таком процессуальном статусе.

Ключевые слова: осужденный, статус, обвиняемый, приговор, законная сила, стороны уголовного производства, Верховный суд Украины.

Strelbitska L.I. CONCEPT OF “CONVICTED” IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The article is devoted to the interpretation of the term “convicted” and the need for procedural moments not only the beginning but also the termination of the stay of a person in such a procedural status.

Key words: convicted, status, accused, sentence, legal force, parties to criminal proceedings, Supreme Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Визначення терміну «засуджений» відбувалося в умовах тривалої дискусії у науковому середовищі, що можна пояснити відсутністю легального визначення у кримінально-процесуальному законодавстві попередніх років.

У тлумаченні цього поняття дискусія викликала передусім питанням визначення моменту, з якого особа набуває статусу засудженого, адже саме з його початком засуджений наділявся відповідним обсягом процесуальних прав, спрямованих на забезпечення і захист його інтересів. Законодавець на той час допустив цілковиту плутанину, чітко не визначивши, чи це відбувається з моменту ухвалення обвинувального вироку, чи його підписання, чи з часу його проголошення, чи вручення копії, чи з моменту набрання ним законної сили. У наукових працях основними тенденціями були дві протилежні позиції, перша з яких полягала в думці, що особа набуває статусу засудженого (виправданого) до набрання вироком законної сили, тобто з моменту ухвалення чи публічного проголошення цього судового рішення, а друга, альтернативна – лише після набрання вироком законної сили.

Ступінь розробленості проблеми. До проблем, пов'язаних із засудженим у кримінальному провадженні, зверталися Н.Р. Бобечко, В.П. Бойко, В.Т. Томин, Н.О. Бородовська, Т.Г. Фоміна, О.О. Юхно.

Метою статті є тлумачення поняття «засуджений» із застосуванням авторського підходу та визначення процесуальних моментів не лише початку, а й припинення перебування особи у такому процесуальному статусі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні зазначена дискусія щодо такого моменту вирішена законодавчим шляхом. Так, відповідно до ч. 2 ст. 43 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) засудженим у кримінальному провадженні є

обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили. Така позиція законодавця щодо визначення моменту є цілком правильною, оскільки засуджений – це завжди особа, визнана у встановленому законом порядку і на передбачених у законі підставах винною у вчиненні кримінального правопорушення. Оскільки обвинувальний вирок суду першої інстанції набуває законної сили не відразу ж після його проголошення, а лише через певний строк і за певних умов, то з особою, стосовно якої він ухвалений, до вступу вироку в законну силу ще не можна поводитися як із винуватою, в т. ч. шляхом застосування до неї іншого терміна – «засуджений». Відповідно до ч. 5 ст. 17 КПК України, поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою. Повертаючись до альтернативної думки про проголошення вироку як моменту, з якого особа стає засудженим, слід зауважити, що така дія здійснює виховний вплив на обвинуваченого шляхом проголошення осуду його поведінки з боку держави та суспільства, і вона є обов'язковим елементом публічного судового розгляду. Вочевидь, саме тому деякі науковці, наприклад, В.Т. Томін, пропонують звести процес оголошення вироку до мінімуму, оголошуючи лише резолютивну частину [1, с. 86–87].

Важливим положенням КПК України 2012 р. стало також законодавче віднесення засудженого до однієї зі сторін кримінального провадження, а саме: до сторони з боку захисту (п. 19 ч. 1 ст. 3), адже деякі норми Кодексу сформульовані таким чином, що в них йдеться саме про сторін. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 22 КПК України, сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей,

документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених Кодексом. Водночас сумнівним видається визначення поняття «засудженого» через термін «обвинувачений». По-перше, така критика пов'язана із тлумаченням самого поняття «обвинувачений», на недосконалість якого вже зверталася увага у фаховій літературі (зокрема, В. Бойком, Т.Г. Фоміною, О.О. Юхно [2, с. 301; 3, с. 192]).

Під поняттям «обвинувачений», згідно з ч. 2 ст. 42 КПК України, законодавець розуміє особу, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України. Таке законодавче формулювання визначене у прив'язці до первинного часового параметра – моменту передачі обвинувального акта до суду, але не зазначено кінцевий часовий параметр. Тож, якщо тлумачити це поняття буквально, то і у касаційному провадженні, і при перегляді у Верховному Суді України особа, щодо якої ухвалено вирок, за формальною ознакою буде особою, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду у відповідному порядку, адже ніхто не оспоруватиме, що це мало місце в минулому. Тобто без зазначення у дефініції поняття «обвинувачений» моменту, з настанням якого особа втрачатиме цей статус із переходом у статус «засудженого» чи «виправданого», воно є неповним, і тому недоцільно його використовувати для визначення інших категорій. Якщо ж удосконалити це визначення прив'язкою до кінцевого часового параметру (що варто було б зробити), тим більше буде недоцільно його застосовувати у визначенні поняття «засудженого», оскільки це вже будуть різні терміни із власними значеннями.

По-друге, поняття «обвинувачений» прирівняне до поняття «підсудний», які закон фактично визнає синонімічними, що, на думку авторів сучасної фундаментальної праці з кримінального процесу, дозволяє констатувати їх рівнозначність, можливість використання у правозастосовній практиці як однакових [4, с. 130]. Визначаючи поняття «засудженого» через «обвинуваченого», законодавець нічого не зазначив про підсудного. Таким чином, засудженим є обвинувачений, але фактично також ним є і підсудний. Отже, в даному разі допущена плутанина і довільне використання понять.

По-третє, можна припустити, що законодавець у тлумаченні поняття «засуджений» використав термін «обвинувачений», констатуючи, що це обов'язковий попередній стан кожного засудженого. Але відтак втрачається сенс дефініції самого поняття «обвинувачений». Пояснимо на прикладі. Логічний ланцюжок процесуальних станів, які проходить особа у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності та ухваленням вироку, виглядає таким чином: «підозрюваний», надалі «обвинувачений» («підсудний»), надалі «засуджений» або «виправданий». Але ж у визначенні поняття «обвинувачений» вказано, що це «особа» (не зазначено, що це «підозрюваний»). З огляду на це припущення про тлумачення понять у прив'язці до

попереднього процесуального статусу також втрачає свою вірогідність.

Таким чином, незважаючи на прогресивність закріплення у законі легального визначення поняття «засуджений» та встановлення часового моменту набуття особою такого статусу, що безперечно є позитивним, слід констатувати і певну його недосконалість.

Варто встановити підхід законодавця до тлумачення суміжних понять. Визначаючи поняття «підозрюваного» (ч. 1 ст. 42 КПК України), розробники КПК вказали, що це «особа», щодо якої вчинено певні дії. Аналогічно і щодо «обвинуваченого (підсудного)» (ч. 2 ст. 42 КПК України). Щодо потерпілого, то зазначено, що ним може бути фізична, а також юридична особа (ч. 1 ст. 55 КПК України). Тобто в офіційному тлумаченні законодавець не використовує такі категорії, як «учасник кримінального провадження» чи «сторона кримінального провадження», а значає саме про «особу». Відтак цілком логічно застосувати цей підхід і для визначення поняття «засудженого». Також є необхідність більш деталізованої конкретизації поняття засудженого через категорію не «особа», а «фізична особа». У Кримінально-виконавчому кодексі законодавець, даючи поняття засудженого, акцентує, що засудженим є *фізична, дієздатна особа*, оскільки у 2013 р. були внесені зміни до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України і Законів України «Про засади запобігання і протидії корупції» та «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Цим же Законом Загальну частину КК України доповнено розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

На думку Т.Г. Фоміної та О.О. Юхно, які зазначають про необхідність уточнення понять «обвинуваченого», «засудженого» та «виправданого» у КПК України, обвинуваченим слід вважати особу, щодо якої складений обвинувальний акт; а засудженого необхідно визначити як особу, щодо якої набрав законної сили обвинувальний вирок суду [3, с. 193]. Враховуючи викладені попередні доведення, у цілому ми віддаємо перевагу запропонованому підходу, але вважаємо, що вони мають бути дещо розширені.

Також доцільно у тлумаченні поняття «обвинуваченого» зазначати не лише про первинний часовий параметр набуття особою відповідного статусу, а й про кінцевий.

Що ж буде таким кінцевим часовим параметром для засудженого як учасника кримінальних процесуальних відносин? Ним не може бути момент відбуття покарання (він матиме значення для кримінально-виконавчого статусу засудженого, але не для процесуального). Також ним не може бути момент закінчення строків на касаційне оскарження, якщо вирок ніким не було оскаржено, оскільки такі строки можуть бути поновлені; чи момент прийняття відповідного рішення судом касаційної інстанції, оскільки у провадженні надалі можуть мати місце перегляд судового рішення Верховним Судом України чи за нововиявленими обставинами. Зокрема, за наявності

обставин, які підтверджують невинуватість засудженого або вчинення ним менш тяжкого кримінального правопорушення, перегляд строками не обмежено (ч. 4 ст. 461 КПК України). Тобто фактично такий період часу є невизначеним, відтак існує ймовірність перегляду будь-якого обвинувального вироку. Кінцевий момент перебування особи у статусі засудженого має умовний характер, цей процесуальний статус може відновлюватися навіть після відбуття покарання у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю перегляду судового рішення. Метою такого відновлення є не необхідність обмеження особи чи застосування до неї заходів процесуального примусу, а саме надання їй відповідного комплексу прав, забезпечення здійснення правосуддя, реалізація завдань кримінально-провадження.

Отже, доходимо парадоксального висновку про те, що, на відміну від підозрюваного чи обвинуваченого, які перебувають у своєму статусі чітко визначений період (межі якого визначаються здійсненням певних процесуальних дій), засуджений як учасник кримінальних процесуальних відносин може перебувати у такому процесуальному статусі досить невизначений період, що не залежить від його статусу учасника кримінально-виконавчих відносин і не пов'язане з відбуттям покарання.

Момент завершення перебування особи у процесуальному статусі засудженого можна пов'язати лише із прийняттям таких судових рішень як: 1) остаточного судового рішення у кримінальному провадженні щодо обвинувачення (остаточним у цьому аспекті може бути як обвинувальний вирок суду першої інстанції, який не переглядався, так і рішення вищого суду щодо нього); 2) остаточного судового рішення у порядку виконання вироку (якщо є необхідність у його прийнятті). Такими рішеннями можуть бути: ухвалення рішення про скасування вироку та закриття провадження по справі (в апеляційному, касаційному провадженні); відмова в задоволенні заяви Верховним Судом України; залишення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами без задоволення; внаслідок прийняття закону про амністію; акту про помилування та ін. Незважаючи на відмінності у цих судових рішеннях, і перше, і друге зумовлюють перебування особи у статусі засудженого. Вони можуть постановлюватися судом незалежно одне від іншого (наприклад, постановлення ухвали про звільнення засудженого від покарання за хворобою не виключає подальшого перегляду вироку щодо засудженого за нововиявленими обставинами). Часові межі прийняття таких судових рішень заздалегідь встановити неможливо, і вони можуть як збігатися, так і не збігатися зовсім. Саме тому пропонує-

мо визначати кінцевий момент перебування особи у статусі засудженого через призму врахування наявності таких рішень у їх сукупності (або лише першого з них, якщо немає необхідності у прийнятті рішення в порядку виконання вироку).

Слід усвідомлювати, що у наведених міркуваннях йдеться саме про процесуальний статус особи, який надає їй права та покладає обов'язки як учасника кримінальних процесуальних відносин (а не кримінально-виконавчих відносин). Відбуваючи покарання, особа може не ініціювати подальший перегляд судового рішення, відтак за умови згоди з ним інших учасників судового провадження вирок набуватиме ознак остаточного. У такому разі особа має потенційну можливість стати учасником стадії виконання судового рішення, минаючи стадії перегляду судового рішення. Тому свій процесуальний статус засудженого вона втратить після прийняття остаточного судового рішення в порядку виконання вироку. Може бути протилежна ситуація – особа оскаржує сам факт засудження, але немає необхідності приймати рішення в порядку виконання вироку, тому момент втрати статусу засудженого пов'язаний із моментом прийняття остаточного судового рішення щодо вироку.

Висновки. Тож вважаємо, що ч. 1 ст. 43 КПК України слід викласти у такій редакції: «Засудженим у кримінальному провадженні є особа, щодо якої судом у встановленому законом порядку ухвалено обвинувальний вирок, що набрав законної сили. Особа перебуває у статусі засудженого до постановлення остаточного судового рішення у порядку перегляду судового рішення або виконання вироку».

Тобто нами збережено позицію законодавця щодо офіційного закріплення моменту, з якого особа набуває статусу засудженого. Розглянуто кінцевий момент перебування у такому статусі й усунуто неоднозначне та нелогічне розуміння засудженого через суміжну категорію «обвинуваченого».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Томин В.Т. Острые углы уголовного судопроизводства. М.: Юрид. лит., 1991. 240 с.
2. Бойко В. Деякі проблемні питання процесуального статусу підозрюваного та обвинуваченого за новим КПК України. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XIX звітної наук.-практ. конфер. (7–8 лютого 2013 р.). Львів: Юридичний факультет Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2013. 380 с.
3. Фоміна Т.Г., Юхно О.О. Проблемні аспекти нового Кримінального процесуального кодексу України щодо визначення статусу обвинуваченого. Право і безпека. 2012. № 4. С. 192–195.
4. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.

СЕКЦІЯ 9 СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965.13

АДВОКАТУРА В ПАРАДИГМІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Бірюкова А.М., к. ю. н., доцент
кафедри адвокатської майстерності та міжнародної юридичної практики
Академія адвокатури України

У статті розглядається питання сутності адвокатури в аспекті сучасних уявлень про розвиток в Україні громадянського суспільства. Аналізуючи існуючі наукові погляди на зміст поняття громадянського суспільства, висловлюється авторське бачення стосовно правової природи адвокатури. З урахуванням положень законодавства зроблено висновок про комунікативну складову частину адвокатури як складно структурованого феномену.

Ключові слова: адвокатура, громадянське суспільство, держава, правосуддя.

В работе рассматривается вопрос сущности адвокатуры под углом современных представлений о развитии в Украине гражданского общества. Анализируя существующие научные позиции касательно понятия гражданского общества, сформулирован авторский подход к пониманию правовой природы адвокатуры. С учетом законодательных норм сделан вывод о коммуникативной составляющей адвокатуры как сложно структурированного феномена.

Ключевые слова: адвокатура, гражданское общество, государство, правосудие.

Biryukova A.M. ADVOCACY IN THE PARADIGM OF DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The article discusses the essence of advocacy in the aspect of modern ideas about the development of civil society in Ukraine. Analyzing the existing scientific views on the content of the concept of civil society and expresses the author's vision regarding the legal nature of advocacy. Taking into account the provisions of the legislation, the conclusion is drawn on the communicative component of advocacy as a complicated structured phenomenon.

Key words: advocacy, civil society, state, justice.

Постановка проблеми. Основний Закон проголошує Україну демократичною, соціальною, правовою державою. Прийнято вважати, що відповідність цим ознакам можлива лише за наявності існування розвинутого громадянського суспільства, концепція якого набуває все більшої значущості в руслі реформаційних процесів, що тривають на теренах нашої держави.

Множинність підходів до розуміння сутності громадянського суспільства, його структури та ознак зумовлюють різноманітність у питаннях розвитку як окремих його інститутів, так і сфер державної діяльності, що закономірно перетинаються в загальному процесі суспільного розвитку.

Ступінь розробленості проблеми. Зараз чимало уваги приділяється пошуку відповідей у питанні щодо місця та значення адвокатури в системі взаємовідносин держави та суспільства, що є цілком виправданим з огляду на призначення та функції цього правового інституту. Зокрема, авторські позиції з цього приводу можна зустріти у працях таких вітчизняних науковців, як Т.В. Варфоломеева, Т.Б. Вільчик, В.Г. Гончаренко, С.В. Гончаренко, В.В. Заборовський, М.А. Погорецький, С.В. Прилуцький, В.О. Святоцька, О.Г. Яновська та інші. Аналіз їх наукового доробку

свідчить про досить виражену тенденцію безумовного визнання адвокатури інститутом громадянського суспільства. Втім, існують й інші думки з цього приводу, що, власне, слугує поштовхом до розвитку науки, створюючи підґрунтя для подальшого дослідження адвокатури в аспекті сучасних вимог суспільного розвитку, які формуються, серед іншого, і під впливом існуючих уявлень про громадянське суспільство як певний формат відносин.

Тож, **мета нашої статті** зумовлюється потребою з'ясувати сутність, правову природу адвокатури в аспекті сучасних уявлень про громадянське суспільство як необхідну передумову формування правової держави.

Щоб досягти окресленої мети нашого дослідження, необхідно першочергово визначитися зі змістом поняття громадянського суспільства, оскільки науковці, які його вивчають, цілком слушно зауважують про різноманітність і різноплановість його визначень. Це, серед іншого, пов'язано з тим, що як наукова категорія воно є предметом дослідження різних суспільних наук, а отже, відображає і їх відповідну специфіку.

Виклад основного матеріалу. Ретельний аналіз існуючих підходів до дефініції «громадянське суспільство» свідчить про еволюцію її змістовного навантаження в контексті істо-

ричних етапів розвитку суспільства загалом. Як зауважує М.К. Горшков, «ще 20 років тому назад термін «громадянське суспільство» звучав дивно та старомодно. У деяких соціумах він сприймався цинічно і навіть вороже. У наші дні ситуація принципово інакша. Поняття громадянського суспільства набуло статусу ключового, а явище, що за ним криється, стало предметом підвищеної науково-аналітичної та політичної уваги в масштабах світового співтовариства» [1].

Детально досліджене Гегелем у роботі «Філософія права» поняття громадянського суспільства визначалося як множинність вільних індивідів, які взаємодіють між собою з метою задоволення свого загального інтересу [2, с. 228]. У праці відомого філософа та історика Адама Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» (1767) акцент робиться на розмежуванні політичної та соціальної сфери, фактично протиставляючи громадянське суспільство сваволі держави та розглядаючи його як інструмент захисту прав людини [3].

Нині на досить узагальненому рівні можна виокремити два підходи до трактування поняття «громадянське суспільство». Так, наприклад, англосаксонській системі права притаманна інтерпретація, за якої громадянське суспільство та держава взаємоповнюють, а не протистоять один одному. За іншого підходу громадянське суспільство розглядається як громадянська держава, феномен, що здатний обмежувати її в можливостях втручання у сферу приватного інтересу, життя людини.

Сучасна доктрина, й вітчизняна також, здебільшого тяжіє до того, що концепт громадянського суспільства передбачає незалежність від держави. Так, А.В. Козьмичи пише, що «громадянське суспільство – система самостійних і незалежних від держави суспільних інструментів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, для насиченого соціального, культурного і духовного життя, збереження і відтворення накопичених етичних цінностей і передачі від покоління до покоління» [4]. Його підтримує і В.В. Заборовський. Він також зазначає про те, що громадянське суспільство потрібно розуміти як якісний стан розвитку суспільства, основною метою якого є забезпечення належних умов реалізації приватних інтересів і потреб особи [5, с. 14].

Проте запропоновані визначення досліджуваного поняття не вичерпують і не відображають притаманної глибини, всієї різноманітності та багатогранності того явища, яке ним позначається.

Серед існуючого наукового доробку нам імпонує думка представників соціологічної науки, які слушно зазначають про те, що, незважаючи на різноманіття підходів до визначення поняття громадянського суспільства, характерним для цього явища в будь-якому разі є три особливості. По-перше, наявність множинності асоціацій або, більш узагальнено, «центрів соціальної влади». У цьому сенсі громадянське суспільство є несуміс-

ним із жорсткою, єдиновладною державною машиною. По-друге, відносна незалежність цих центрів соціальної влади, що протистоять (у силу своєї здатності до самоорганізації) контролю з боку держави. І по-третє, властиве членам суспільства почуття громадянської відповідальності, цивілізована поведінка та їхня активна громадянська позиція. Окрім зазначених, до відмінних ознак сучасного громадянського суспільства необхідно віднести й такі, як правова захищеність громадян, багатукладна економіка, сильна соціальна політика держави, велика питома вага середнього класу та багато іншого. Як наслідок, у сьогоденні розумінні воно постає як соціум з розвинутими економічними, політичними, правовими та культурними відносинами між людьми. За своєю суттю – це суспільство, незалежне від держави, але взаємодіюче із нею [1].

О.З. Хотинська-Нор з цього приводу зазначає, що громадянське суспільство слід розуміти як конструкцію взаємовідносин суспільства та держави, їх інститутів, в основі якої лежить взаємна повага та відповідальність, забезпечується високий рівень захисту прав і свобод людини, створені можливості суспільства впливати на владу, відстоюючи свої інтереси [6, с. 331].

Таким чином, на перший план виходить питання взаємодії суспільства та держави, від якості та рівня розвиненості якої й залежить, на нашу думку, змістовне наповнення категорії «громадянське суспільство». Наявність балансу або ж дисбалансу в цій взаємодії, власне, і визначає акценти та дозволяє характеризувати як стан розвитку держави, так і стан суспільства, що нею обмежується.

І тут доречно навести позицію С.В. Прилуцького, яку ми поділяємо, котрий звернув увагу, що держава і громадянське суспільство підпорядковані діалектичному закону єдності та боротьби протилежностей. У своїй природі ці два самостійних явища становлять єдність. Як громадянське суспільство не може існувати без охоронного, примусового та карального механізму, так і держава не може існувати без рушійного потенціалу вільного суспільства. Постійна боротьба, протистояння, намагання домінувати – це головні форми їхнього співіснування. Як держава прагне до тотального контролю над суспільством у крайніх формах своєї організації (авторитаризм, абсолютизм і тоталітаризм), так і безконтрольне суспільство схильне до безвладдя, самоуправства та анархії. Історія людства наочно свідчить, що лише після ефективного збалансування та створення дієвих механізмів взаємного контролю між державою і суспільством зароджуються умови до формування соціальної та правової держави з демократичним ладом [7].

На додаток до зазначеної позиції наведемо аргументи, викладені авторами «Теорії адвокатури», які зазначають, що категорія «громадянське суспільство» підпорядкована категорії «держава». Держава є необхідною умовою громадянського суспільства – потрібна тривала і трудомістка робота держави, щоб громадянське суспільство виникло.

Громадянське суспільство – це таке суспільство, яке, крім іншого, впевнене в своїй державі. Слід визнати: громадянське суспільство може лише відтворювати вже існуючу державу, але не може його породжувати заново. Без держави громадянське суспільство перетворюється в ніщо, в хаос натовпу, що роздирається війною всіх проти всіх. Громадянське суспільство – це таке суспільство, яке без держави взагалі не може існувати [8]¹.

Інтерпретація наведеного дає можливість зауважити, що концепція громадянського суспільства не може існувати та розвиватися поза державою. І протиставляти їх одна одній, абсолютизуючи їх незалежність один від одного, означає заперечувати їх діалектичний зв'язок.

Звичайно, утопічно вважати, що держава завжди буде зацікавлена в тому, щоб розвивати ті інститути, які її контролюють чи обмежують. Але без сприяння держави створення дієвих інструментів контролю за державною владою видається примарним хоча б тому, що саме їй належить функція законотворчості, реалізація якої створює підґрунтя для функціонування, в тому числі, інститутів громадянського суспільства.

Із цього приводу в науці зауважується, що інститути громадянського суспільства неможливо створити без втручання держави. «У кінцевому підсумку, демократія, правова держава, заснована на визнанні громадянських свобод, і незалежне судочинство можуть бути створені лише за умови реформаторських зусиль, спрямованих як зверху, так і знизу, як з боку влади, так і з боку суспільства» [9].

Цей взаємозв'язок, на нашу думку, якраз досить яскраво і прослідковується на прикладі інституту адвокатури, який реалізує суспільно значиму функцію та характеризується сукупністю рис, притаманних інститутам громадянського суспільства (незалежністю, самоврядністю, здатністю впливати на державну владу, обмежуючи її), та водночас функціонування та розвитку якого скеровується державою шляхом законодавчого регулювання її статусу.

Необхідно зауважити, що певні риси громадянського суспільства завжди були притаманні Україні в різні періоди її розвитку. На нашу думку, чим більше держава наближається за ознаками до правової, тим більше бажання вона виказує налагоджувати діалог із суспільством та легітимізувати його участь в її житті загалом. Саме в такому контексті адвокатура набуває особливого значення. Її історичний шлях становлення, який досліджувався багатьма вченими, свідчить, що адвокатура є результатом розвитку концепту громадянського суспільства.

Сьогодні вже ні в кого не викликає заперечень дуальність у правовій природі адвокатури. Науковці одностайні у своїх висновках щодо поєднання в цьому феномені публічно- та приватноправових засад. А.Д. Бойков зазначає: «<...> захист приватного інтересу

правовими засобами набуває публічного характеру, бо суспільство і держава зацікавлені в нормальному функціонуванні правової системи, в неухильному виконанні законів як громадянами, так і посадовими особами та органами держави» [10, с. 13].

Своєю чергою, С.Е. Лібанова наголошує, що «вбачається своєчасним виділяти як основну ознаку, що відрізняє юридичну допомогу, суб'єктом якої є адвокат, покликаний захищати приватний (індивідуальний) інтерес, правозахисний характер, що визначає публічність діяльності адвокатури як організації, якій у цій якості належить здійснювати контроль за дотриманням законності не лише судів, але й чиновників усіх владних структур у сфері дотримання конституційних прав і свобод громадян і організацій» [11].

Також згадана автор відмічає одну досить важливу функцію адвокатури, яка має стратегічне значення в нашому дослідженні. Так, в іншій своїй роботі С.Е. Лібанова аналізує демокурійну (наглядову) функцію адвокатури, зазначаючи, що «функція професійно-правової демокурії (від лат. *kurij* – нагляд і *democ* – народ, народонагляд) забезпечує взаємодію та взаємонагляд інституційних систем держави та громадянського суспільства». У підсумку науковець робить висновок, що адвокатура як інститут громадянського суспільства здатна ефективно наглядати за реалізацією гарантій конституційних прав і свобод людини системою публічної влади, забезпечуючи неминучість їх дотримання [12].

Солідарний з наведеною позицією і В.В. Заборовський. «Враховуючи правову природу адвокатури як інституту громадянського суспільства, – пише він, – вважаємо, що однією з основних її функцій є публічно-правова функція щодо нагляду за дотриманням державою правових норм, визнанням і дотриманням прав і свобод людини і громадянина [5, с. 25].

Проте в контексті нашого дослідження, у світлі оновлення конституційних положень, що відбулося із прийняттям Закону України від 02 червня 2016 року «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», особливо актуально постає питання щодо приналежності адвокатури до системи правосуддя, зважаючи на включення відповідної норми до розділу VIII «Правосуддя» та з огляду на положення статті 124 Конституції України, яка передбачає імператив, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Чи не є це спробою держави інституалізувати адвокатуру як структурний елемент держави?

Поодинокі спроби науковців звернутися до цього питання мають місце, однак однозначної відповіді так і не знайдено.

Наприклад, Т.Б. Вільчик, аналізуючи юридичну природу адвокатури, робить висновок, що адвокат повинен бути водночас сумлінним захисником та представником правосуддя [13]. Однак нам таке твердження видається дещо некоректним. Свого часу відомий дореволюційний юрист І.Я. Фойницький, мудрість якого та думки досі не втрачають своєї актуальності, писав: «Перетворюючись у посадових осіб, адвокати втрачають неза-

¹ Вороб'єв А.В., Поляков А.В., Тихонравов Ю.В. Теория адвокатуры: М., Грантъ. 2002. 496 с.

лежність і самостійність, необхідну для стійкої охорони на суді довірених їм інтересів» [14, с. 483].

Вбачається, що відповідь на окреслене питання криється в розумінні правосуддя, підходи до якого є досі неоднозначними, а іноді й полярними. Правосуддя розглядають і як функцію органів судової влади, і як повноваження суддів, і як мету судової діяльності.

Не вдаючись у межох цієї статті до дискусії щодо змісту правосуддя як наукової категорії, ми стоїмо на тому, що в будь-якому разі воно передбачає відповідний механізм реалізації, в якому належне місце відведено адвокатурі. Крім того, ми є прихильниками позиції, на нашу думку, цінної та беззаперечної, яку сформулював С.В. Прилуцький. Зокрема, у своїй монографії він доводить, що філософсько-правова природа «правосуддя» триєдина. «Вона, – пише науковець, – становить взаємозв'язок (боротьбу та єдність) обвинувачення, захисту й остаточного судження (рішення) та виражається в логічній формулі (теза → антитеза = синтез, або ж обвинувачення → захист = судження/рішення). Відсутність, ігнорування, поглинання або підміна одного з елементів унеможливорює механізм об'єктивного та неупередженого судження. Тим самим змагальна природа судочинства створює умови та правила, за яких активна діяльність з обвинувачення та захисту делегується сторонам процесу – прокурору (потерпілому) та захиснику (обвинуваченому). Суд, прокуратура, адвокатура виступають самостійними інститутами правосуддя, з окремими (самостійними) процесуальними функціями, але наближеними чи уніфікованими принципами та гармонізованим статусом. Судова влада «оживає» лише у процесі судочинства, коли в дію вступають всі її головні учасники. У системі змагального судочинства самі по собі судді, суди, судова система в цілому є «безсилимими» і не в змозі здійснювати судову владу» [15, с. 289–290].

Висновки. Наведене дозволяє нам зробити висновок, що адвокатура є невід'ємним і необхідним елементом механізму реалізації судової влади, яка, своєю чергою, є функцією держави. Таким чином, публічний характер адвокатури зумовлюється не лише її контрольно-наглядовою функцією, на якій здебільшого акцентується увага дослідників, а й питомою вагою в забезпеченні державою покладеного на неї обов'язку щодо судового захисту прав, свобод та інтересів громадян. Інакше кажучи, адвокатура, якій притаманні всі риси інституту громадянського суспіль-

ства, органічно «вплітається» в механізм реалізації державної влади. Ця особливість, на нашу думку, відображає специфіку сучасного етапу розвитку суспільства та держави, які знаходяться в пошуках взаємовигідних шляхів задоволення власних потреб і досягнення цілей, що пересікаються, формуючи спільний простір «соціальної держави».

Враховуючи викладене, адвокатура постає не просто як незалежна правозахисна інституція чи стійкий професійний осередок, спільнота, що об'єднана загальними цінностями, інтересами та нормами поведінки. У широкому сенсі адвокатура – це також комунікативний феномен, що є виразом взаємовідносин держави та суспільства, і показники якого визначають їх правовий клімат.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горшков М.К. Гражданское общество и гражданское сознание в современной России. Гуманитарий Юга России. 2013. С. 12–22.
2. Гегель Г.-Ф.-В. «Філософія права». М.: Мысль, 1990. 524 с.
3. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. М.: РОССПЭН. 2000. 389 с.
4. Козьміних А.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці. Актуальні проблеми політики. 2009. Вип. 36. С. 228–235.
5. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 900 с.
6. Хотинська-Нор О.З. Теорія і практика судової реформи: монографія. К.: Алерта, 2016. 428 с.
7. Прилуцький С.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в умовах становлення правової держави. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. № 12. С. 47–55.
8. Вороб'єв А.В., Поляков А.В., Тихонравов Ю.В. Теория адвокатуры. М.: Грантъ, 2002. 496 с.
9. Kennedy M.D. Professionals, Power, and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society. Cambridge University Press, 1991.
10. Бойков А.Д., Капинус Н.И. Адвокатура России: учебное пособие. М.: Институт международного права и экономики имени А.С. Грибоедова, 2000. 376 с.
11. Либанова С.Э. Адвокатура Российской Федерации в механизме конституционного гарантирования защиты прав и свобод. Вестник Пермского университета. 2009. № 1. С. 18–24.
12. Либанова С.Э. Триединство статусов российской адвокатуры. Адвокат. 2011. № 5. С. 5–10.
13. Вільчик Т. Б. Юридична природа адвокатури та проблеми організації її діяльності. Університетські наукові записки. 2011. № 4. С. 327–331.
14. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб., 1912. Т. 1. 579 с.
15. Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. 317 с.

УДК 347.9

ПОРУШЕННЯ СУДДЕЮ ВИМОГ ЩОДО НЕСУМІСНОСТІ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ: ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Материнко М.О., суддя
Октябрський районний суд міста Полтави

Стаття присвячена дослідженню проблематики теоретико-правового обґрунтування порушення вимог щодо несумісності як підстави для звільнення суддів з посади в тому числі з погляду міжнародних норм і принципів та проблеми визначення видів діяльності, не сумісних з посадою судді.

Ключові слова: суддя, відповідальність, несумісність, звільнення з посади, Вища рада правосуддя.

Статья посвящена исследованию проблематики теоретико-правового обоснования нарушения требований относительно несовместимости как основания для освобождения судей от должности в том числе с точки зрения международных норм и принципов и проблемы определения видов деятельности, не совместимых с должностью судьи.

Ключевые слова: судья, ответственность, несовместимость, освобождение от должности, Высший совет правосудия.

Materinko M.O. INFRINGEMENT OF THE JUDGE OF INCOMPATIBILITY AS A REASON FOR REFUSAL OF THE POSITION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

The article is devoted to the study of the issues of theoretical and legal grounds for violating the requirements of incompatibility as grounds for the dismissal of judges from office, including from the point of view of international norms and principles and the problem of determining the types of activities incompatible with the position of judge.

Key words: judge, responsibility, incompatibility, dismissal, the High Council of Justice.

Постановка проблеми. Формування суддівського корпусу України в умовах впровадження судово-правової реформи нині перебуває під пильним наглядом громадськості, адже професія судді є досить специфічною передусім тому, що кожен суддя особисто є уособленням правосуддя в державі, а тому бере на себе колосальні обмеження щодо своєї поведінки як під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій діяльності. Основним законом держави встановлена заборона на одночасне зайняття посади судді зі здійсненням інших видів діяльності (ч. 1 ст. 127 Конституції України) [1]. Зокрема, вказано, що суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої. Аналогічні вимоги щодо посади судді визначені й у ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII [2] і ст. 16 Кодексу суддівської етики (затвердженого рішенням XI чергового з'їзду суддів України 22 лютого 2013 року [3]).

Варто відмітити, що рішення щодо порушення суддею вимоги несумісності приймає Вища рада правосуддя (п. 2 ст. 131 Конституції України). Однак на практиці діяльність конституційного органу, відповідального за формування суддівського корпусу, щодо реалізації зазначеного повноваження ускладнена відсутністю спеціальних теоретико-прикладних розробок механізмів і досліджень правового інституту несумісності посади судді зі здійсненням інших видів діяльності, в тому числі який має повністю відповідати міжнародним стандартам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу суддів, що займають адміністративні посади, правового регулювання притягнення суддів до відповідальності тощо розглядали такі вчені, як Л.Є. Виноградова, В.М. Кампо, Р.О. Куйбіда, Б.В. Малишев, Л.М. Москвич, І.В. Назаров, С.Ю. Обрусна, С.В. Прилуцький, Д.М. Притика, В.В. Сердюк, А.А. Стрижак, О.В. Федькович та інші. Разом із тим проблемам несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності й процедурі звільнення суддів з підстав порушення вимог щодо несумісності не приділяється належної уваги з боку науковців.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів звільнення суддів із займаних посад у зв'язку з порушенням вимог щодо несумісності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обмеження щодо сумісництва суддівської діяльності з іншими видами діяльності передбачені законодавцем не випадково. Запровадження в законодавстві України вимоги про несумісність посади судді з іншою діяльністю пов'язане передусім з вирішенням проблеми незалежності суддів, яка зобов'язує їх приймати рішення неупереджено, на основі фактів і згідно із законом, без будь-яких прямих чи опосередкованих обмежень, неправомірних впливів, тиску, погроз і перешкод, від кого б вони не йшли й чим би не мотивувалися (п. 2 Основних принципів незалежності судових органів, що прийняті на VII Конгресі ООН з профілактики злочинності й поведіння з правопорушниками (Мілан, 26 серпня 6 вересня 1985 року) та схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року) [4, с. 47].

У статтях 10, 11 Висновку № 1 Консультативної Ради Європейських суддів, що схвалений у Страсбурзі 23 листопада 2001 року, зазначено, що незалежність судової влади є головною умовою досягнення верховенства права в державі, фундаментальною гарантією справедливого судового розгляду [4, с. 48].

Варто зазначити, що сумісницька робота в жодному разі не повинна становити конкуренцію суддівській ані за рівнем отриманої винагороди, ані за обсягом витраченого часу. Слушно зазначає В.І. Іванюк: «Сумісництво суддівської діяльності з іншою роботою (незалежно навіть від того, оплачуваною вона є чи ні), завжди створює умови для виникнення корупційних ризиків, підвищує ймовірність виникнення конфлікту інтересів, впливає на об'єктивність та неупередженість прийнятих рішень, а також на загальний професійний рівень судді» [5].

Як сказано у Висновку № 3 (2002) Консультативної ради Європейських суддів (далі – КРЕС), прийнятому в Страсбурзі 19 листопада 2002 року, специфічний характер суддівської діяльності й необхідність збереження гідності посади та захисту суддів від усіляких видів тиску означає, що судді повинні поводитися в такий спосіб, щоб уникати конфлікту інтересів або перевищення службових повноважень [4, с. 50]. Це вимагає від суддів необхідності утримуватися від будь-якого виду професійної діяльності, що може відволікати їх від виконання суддівських обов'язків або призводити лише до часткового виконання ними своїх обов'язків. КРЕС вважає, що правила професійної поведінки повинні вимагати від суддів уникати будь-яких видів діяльності, які могли б компрометувати гідність їхньої посади, а також підтримувати суспільну довіру до системи правосуддя шляхом мінімізування ризиків виникнення конфлікту інтересів. Із цією метою вони повинні утримуватися від додаткової професійної діяльності, яка могла б обмежувати їхню свободу та загрожувати безсторонності [6, с. 45–46].

Слушним є твердження, що припис щодо несумісності посади судді з роботою в інших державних органах, наявністю представницького мандата є одним із елементів юридичного механізму стримувань і противаг, який законодавчо закріплений в Україні, гарантією недопущення втручання представників судової влади в діяльність законодавчої та виконавчої влади й, навпаки, посадових осіб останніх у діяльність суддів із розгляду спорів щодо права, охорони прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ, організацій, тобто спрямовано на забезпечення особливих повноважень судових органів у державі [7].

Варто зауважити, що, окрім вищевказаних нормативно правових актів, сьогодні обмеження щодо сумісництва суддівської діяльності з іншими видами діяльності встановлені й у багатьох інших законах. Так п. 1.2 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції» забороняє суддям займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або

підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України; входить до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, і представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України [8].

Якщо проаналізувати всі наведені нами вище законодавчі норми в їх системному зв'язку, то відразу можна помітити різницю закріплених ними обсягів і меж правообмежень щодо сумісництва та суміщення суддівської діяльності з іншими видами діяльності. При цьому найбільший обсяг правообмежень установлено саме в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а не в антикорупційному законі. З одного боку, вказана обставина суттєво не впливає на антикорупційну діяльність у судовій гілці влади. Однак, з іншого боку, вона обумовлює різне застосування схожих за своєю спрямованістю обмежувальних антикорупційних норм. Це насамперед пов'язано з тим, що диспозиція ст. 172-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка встановлює відповідальність за порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності [9], фактично дублює текст ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції». Як наслідок, за межами охорони адміністративних санкцій залишилось значне коло правообмежень, які встановлені саме для суддів Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, мова йде про заборону займати посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та мати представницький мандат; займатися адвокатською діяльністю; належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них; брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках; бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) й органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації. Звісно, за порушення зазначених обмежень суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності та навіть звільнено з посади за порушення суддею вимог щодо несумісності (п. 4 ч. 5 ст. 126 Конституції України).

На нашу думку, законодавче закріплення різних засобів охорони для тотожних за своїм призначенням і сутністю правових норм суттєво знижує ефективність останніх, а тому потребує негайного усунення.

Досліджуючи теоретичні і практичні аспекти звільнення суддів з займаних посад у зв'язку з порушенням вимог щодо несумісності, варто зазначити, що порушення суддею вимог щодо несумісності є підставою для його звільнення, що закріплено п. 2 ч. 5 ст. 126 Конституції України. Порядком прийняття рішення саме на таку категоричну вимогу

встановлюється положеннями Закону України «Про Вищу Раду правосуддя» [10]. Зокрема, глава 3 цього Закону регулює порядок розгляду справ щодо порушення вимог щодо несумісності й прийняття рішення.

Однак під час детального аналізу чинного законодавства у сфері правового регулювання особливостей звільнення суддів за порушення вимог щодо несумісності виникає запитання: «Чи відповідають зазначені вимоги Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» міжнародним стандартам саме в цій сфері?»

Так, загальний принцип діяльності суддів у плані її сумісності з іншими видами діяльності сформульований у п. 4.2 Європейської хартії про статус суддів, прийнятої в Лісабоні 10 липня 1998 року. У Хартії наголошується, що судді мають право вільно здійснювати будь-яку діяльність поза межами їхніх суддівських обов'язків, у тому числі й ту діяльність, яка є втіленням їхніх прав як усіх звичайних громадян. Ця свобода не може обмежуватися за винятком тих випадків, коли така діяльність поза суддівськими обов'язками не є сумісною з довірою до їхньої неупередженості й незалежності або з належним рівнем відданості, необхідної для розгляду справ, поданих на їхній розгляд, з належною ретельністю та в межах розумного періоду часу. Здійснення інших видів діяльності, крім літературної чи мистецької, якщо за них передбачена виплата винагороди, має бути попередньо санкціоновано з урахуванням умов, визначених законом [4, с. 137]. Конкретні види іншої діяльності, на яку має право суддя поза межами суддівських обов'язків, розкриті в Бангалорських принципах поведінки суддів, схвалених Резолюцією 2006/23 Економічної й Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року. Зокрема, в цьому міжнародному документі наголошується, що за умови належного виконання своїх суддівських обов'язків, суддя має право: – 4.11.1) писати й читати лекції, навчати та брати участь у діяльності, що стосується права, правової системи, юстиції або інших подібних питань; – 4.11.2) виступати на публічних слуханнях перед офіційним органом з питань щодо закону, правової системи, юстиції або інших подібних питань; – 4.11.3) бути членом офіційного органу або іншої урядової комісії, комітету або консультативного органу, якщо таке членство є сумісним з виконанням обов'язків судді, і дотримуватись політичного нейтралітету; – 4.11.4) займатися іншою діяльністю, якщо така діяльність не принижує гідність посади судді або іншим чином не втручається у виконання посадових обов'язків; – 4.13) засновувати або вступати до асоціації суддів чи брати участь в інших організаціях, що представляють інтереси суддів [11, с. 35–40].

Отже, якщо подивитись на проблематику щодо суворого вказівки суддям не порушувати вимоги щодо несумісності з погляду міжнародних принципів, то бачимо більш м'який підхід до постановки такої вимоги, зокрема Консультативна рада європейських суддів (КРЕС) у висновках зазначає, що судді не повинні бути ізольовані від суспільства, в якому

живуть, оскільки судова система може тільки тоді функціонувати належним чином, коли судді не втрачають відчуття реальності й живуть життям суспільства. Більше того, судді, будучи громадянами, мають усі основоположні права та свободи, які захищені, зокрема, Європейською конвенцією з прав людини та основоположних свобод, у тому числі право на свободу думки, релігійну свободу тощо. За висновком КРЕС, судді повинні загалом вільно займатися поза професійною діяльністю на свій розсуд. Головне, щоб ця діяльність не позначалась негативно на їхній професійній діяльності [4, с. 44].

Тут варто навести приклад, на який звертає увагу А.В. Маляренко під час дослідження основних засад відповідальності судді за порушення вимог щодо несумісності. Так, суддя в Україні не може не проявляти прихильності до політичних партій з найвагомішої причини. Як кожний громадянин, він цю прихильність проявляє на виборчій дільниці, голосуючи за ту чи іншу партію або за того чи іншого представника партії. Виборчими законами йому ніхто не заборонив обирати представників певних партій в органи влади. Таким чином, між Європейською конвенцією з прав та основоположних свобод людини й виборчими законами України, які дозволяють судді проявляти прихильність до партій, з одного боку, і ст. 53 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка забороняє проявляти таку прихильність, – з іншого, існує серйозна колізія, яка повинна бути ліквідована на користь основоположного права судді як людини [12, с. 45].

Продовжуючи теоретико-практичний аналіз дослідження, зауважимо, що порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності може виражатись лише у формі активних протиправних дій. При цьому законодавець називає дві основні форми вчинення цього правопорушення. Передусім це порушення встановлених законом обмежень щодо зайняття підприємницькою або іншою оплачуваною діяльністю. Визначення підприємницької діяльності закріплене в ч. 1 ст. 42 Господарського кодексу України. Зокрема, під підприємництвом розуміється самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [13]. Під зайняттям іншою оплачуваною діяльністю (роботою) необхідно розуміти виконання особою, крім своєї основної, ще й іншої оплачуваної роботи на умовах трудового договору або без укладання такого, у вільний від основної роботи час як за основним місцем роботи, так і на іншому підприємстві, в установі, організації або в громадянському (підприємця, приватної особи) за наймом. Не вважається порушенням обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності здійснення суддею викладацької, наукової та творчої діяльності. Під указаними видами діяльності необхідно розуміти таке:

- викладацька діяльність – це вид інтелектуальної і творчої діяльності, що спрямована

на на одержання, поширення, використання нових знань, фахових навичок, їх практичне застосування (Рішення Конституційного Суду України від 6 жовтня 2010 року № 21-рп/2010) [14]. Беручи за основу таке розуміння, більшість суддів під час розгляду цієї категорії справ зводять викладацьку діяльність до процесу надання знань, формування вмінь і навичок з різних напрямів освіти, розвитку інтелектуальних і творчих здібностей, фізичних якостей відповідно до задатків і запитів осіб, які навчаються (учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, ад'юнктів, докторантів тощо); або ж до діяльності, спрямованої на отримання особами, що навчаються, професії, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, спеціальної практичної підготовки й перепідготовки; викладацька діяльність може включати в себе навчально-виховну, наукову, дослідницьку, пошукову, експериментальну роботу з різних проблем науки, техніки, мистецтва [15];

- наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань і (або) пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження (п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [16]).

Уважаємо, що вся спеціальна термінологія, яка використовується під час установалення правообмежень для суддів, має бути чіткою і зрозуміло розтлумаченою, відповідати європейським підходам і національним реаліям. Заборона на сумісництво повинна забезпечити добросовісність, неупередженість та об'єктивність судді в ході розгляду судових справ. У свою чергу, держава має забезпечити суддю всім необхідним на достойному рівні, щоб запобігти вчиненню правопорушення вимог щодо несумісності з боку суддів.

Разом із тим актуальним залишається розроблення розширеного нормативного механізму, який регулюватиме порядок звільнення суддів із займаних посад, що, на наш погляд, буде дуже корисним для суддівства України.

Висновки з проведеного дослідження. Звісно, в рамках статті розглянути всі аспекти звільнення суддів у зв'язку з порушенням суддею правил щодо несумісності не видається можливим. Основна проблема, яка поки що залишається, – це усвідомлення важливості дотримання правил етичної поведінки самими представниками судової гілки влади, адже порушення суддею вимоги про несумісність посади з іншою діяльністю дискредитує авторитет органів судової влади, свідчить про його неповагу до законів України, а тому є підставою для дострокового припинення виконання ним повноважень щодо здійснення правосуддя.

Установлення в законодавстві України вимоги щодо несумісності посади судді

зі здійсненням іншої діяльності зумовлено: 1) публічно-правовими інтересами забезпечення розподілу державно-владних повноважень між посадовими особами органів законодавчої, виконавчої та судової влади, досягнення незалежності суддів; 2) потребами гарантування громадянам і юридичним особам неупередженого, об'єктивного й своєчасного правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 № 254 к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами і доповненнями).
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545 (зі змінами і доповненнями).
3. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим З'їздом суддів України 22 лютого 2013 року. URL: <http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki%281%29.pdf>.
4. Міжнародні стандарти незалежності суддів: збірка документів. Київ: Поліграф-Експрес, 2008. 184 с.
5. Іванюк В.І. Адміністративна відповідальність суддів за правопорушення, пов'язані з корупцією: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2016. 286 с.
6. Міжнародні стандарти у сфері судочинства: збірка документів. Київ: Істина, 2010. 488 с.
7. Константий О.В. Інститут несумісності посади судді зі здійсненням іншої діяльності. URL: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/5CD85B1DFA3B43AEC22571010039C84B>.
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056 (зі змінами і доповненнями).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122 (зі змінами і доповненнями).
10. Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 7. Ст. 50 (зі змінами і доповненнями).
11. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 756 с.
12. Маляренко А. Про відповідальність судді за порушення вимог щодо несумісності. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2012/2/08.pdf>.
13. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / О.А. Беляневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін.; за заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 776 с.
14. Рішення Конституційного Суду України від 6.10.2010 № 21-рп/2010 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін 223 до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів). Вісник Конституційного Суду України. 2010. № 6. Ст. 7.
15. Постанова Першого заступника Голови Верховного Суду України від 21.03.2008. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/F8B61430F91AA083C2257AF4003BE049](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/F8B61430F91AA083C2257AF4003BE049).
16. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 3. Ст. 25 (зі змінами і доповненнями).

УДК 343.163

ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ КЕРІВНИКОМ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ

Хрущ О.В., головний науковий співробітник
відділу науково-методичного забезпечення організації роботи
в органах прокуратури
Науково-дослідний інститут
Національної академії прокуратури України

Стаття присвячена особливостям планування використання робочого часу, запропоновано механізми удосконалення часової організації професійної діяльності керівника прокуратури.

Ключові слова: керівник прокуратури, планування робочого часу, організація роботи, управління, ефективність діяльності, розподіл обов'язків.

Статья посвящена особенностям планирования использования рабочего времени, предложены механизмы совершенствования временной организации профессиональной деятельности руководителя прокуратуры.

Ключевые слова: руководитель прокуратуры, планирование рабочего времени, организация работы, управление, эффективность деятельности, распределение обязанностей.

Hrusch O.V. USE OF OPERATING TIME OF THE OFFICIAL BODY OF THE PROSECUTOR: PECULIARITIES OF PLANNING

The article deals to the features of planning the use of working time and suggested the mechanisms for improving the temporary organization of professional activities of the head of the prosecutor's office.

Key words: prosecutor's office, working time planning, organization of work, management, performance, division of responsibilities.

Постановка проблеми. Робочий день більшості сучасних керівників не нормований, і все ж часто не вдається завершити всі заплановані справи в робочий час до заданого терміну. Брак часу – це проблема, яка тривожить керівників різного рангу, адже часовий фактор для них відіграє вирішальну роль. Така ситуація в сучасному суспільстві має масовий характер і не лише серед керівників. Для кожного працівника важливі організація власного робочого часу та визначення пріоритетних завдань.

За допомогою планування свого робочого часу, розпорядку робочого дня як керівник, так і кожен працівник прокуратури зможе визначити пріоритетні завдання, проаналізувати ефективність своєї діяльності, знизити навантаження, а отже, запобігти виникненню стресів у своїй професійній діяльності та міжособистісних конфліктів під час вирішення робочих питань.

У такій ситуації єдиним рішенням для керівника прокуратури та кожного працівника може стати лише застосування спеціальних прийомів і методів організації робочого часу.

Ступінь розробленості проблеми. Питаннями планування та організації роботи в органах прокуратури досліджували такі науковці: Є.М. Блажівський, В.М. Гусаров, Л.М. Давиденко, П.М. Каркач, І.М. Козьяков, О.М. Литвак, В.І. Малюга, М.І. Мичко, Є.М. Попович, М.В. Руденко, Г.П. Серета, В.В. Сухонос, В.В. Шуба, М.К. Якимчук тощо. Серед вітчизняних авторів, що досліджують питання вдосконалення організації праці, варто згадати Д.П. Богиню, Л.В. Балабанову, В.М. Данюк, О.А. Грішнову, В.М. Колпакова, О.В.Сардак, Л.І. Скібіцьку. У дослідженнях

закордонних вчених Л. Зайверта, Й. Кноблауха, К. Бішофа (Німеччина), П. Дойля, Ст. Кові (США), Б. Санто (Угорщина) та інших описуються певні алгоритми ефективної роботи керівників та інших працівників і розкривається поняття самоорганізації та спеціальні стратегії її досягнення.

Метою статті є розгляд теоретичних засад планування робочого часу керівника органу прокуратури та розроблення практичних рекомендацій під час планування та організації їх професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Загалом поняття організації роботи в органах прокуратури – комплекс (система) заходів і дій, спрямованих на раціональний розподіл прокурорської праці й узгодженість індивідуальних дій прокурорів, створення і підтримання належних умов праці та організаційного порядку, а також нормального психологічного клімату в колективі для забезпечення злагодженої роботи прокуратури з реалізації завдань і функцій, сформульованих у Конституції України, Законі України «Про прокуратуру» та інших нормативно-правових актах, у тому числі наказах Генерального прокурора України [1, с. 29]. Деякі науковці під організацією роботи в органах прокуратури розуміють систему заходів, спеціально вжитих та підтримуваних прокурором у підлеглому йому трудовому колективі [2].

Кожен керівник прокуратури як суб'єкт управління, який прагне якісно виконувати свої обов'язки, постійно працює в умовах дефіциту часу й нервової напруженості, що зумовлена труднощами планування роботи при виникненні великої кількості ситуацій, які потребують негайного вирішення (у межах своєї компетенції) – організація процесу управ-

ління, розв'язання конфліктів, заяви, скарги, термінові наради тощо.

У науковій літературі управління часом визначають як тайм-менеджмент, що включає в себе самоорганізацію, організацію свого робочого та позаробочого часу [3]. Варто зазначити, що управління часом – абстрактне поняття, оскільки можна управляти лише тим, на що можна спрямувати свій вплив (наприклад, матеріальні ресурси, цінності тощо).

Варто погодитись із думкою О.С. Колесова та А.В. Вацьківської, що тайм-менеджмент – це сукупність технологій планування роботи, які людина застосовує самостійно з метою підвищення ефективності використання свого робочого часу і підвищення контролю зростаючої кількості завдань та вміння ставити завдання і виконувати їх [4].

Тайм-менеджмент як самостійний напрям та як сфера управлінської діяльності виокремився в 70-х роках ХХ ст. в Голландії, де з'явилися спеціалізовані курси для службовців із навчання планування часу. Компанія «Time Management International» претендує на винахід терміна «тайм-менеджмент». Згодом проблема управління часом привернула увагу фахівців у США, Німеччині, Фінляндії та ряді інших країн [5].

В Україні нині відбувається активний розвиток та застосування принципів тайм-менеджменту в практичній діяльності органів державної влади.

За допомогою планування свого робочого часу, розпорядку дня керівник може організувати свою поведінку, визначити пріоритетні завдання, послабити робочі навантаження, проаналізувати ефективність своєї діяльності.

Важливим кроком при створенні ефективної системи управління власним часом для будь-якого керівника є визначення мети діяльності як на короткий, так і на довготерміновий період. Управління на основі сформованої мети не пов'язане з додатковими зусиллями, оскільки базується на процесі планування з визначенням граничних термінів виконання намічених дій або заходів. Мета, чітко окреслена керівником, не тільки визначає ті дії, які варто здійснити, але й стимулює їх виконання. Постановка мети означає для керівника свідоме здійснення своїх дій та вагомий важіль, що змушує досягати поставлених завдань [6].

Для керівника прокуратури особливе значення має управління часом, оскільки він управляє не тільки своїм власним часом, але і робочим часом своїх підлеглих. Керівник розподіляє цілі та задачі, які він ставить перед своїми підлеглими, за ознакою «важливість – терміновість» для того, щоб якомога швидше та ефективніше досягати поставлених цілей. Саме він планує загальний час і обирає задачі, які краще делегувати підлеглим.

Делегування повноважень – один з основних способів економії часу керівника. Єдина можливість для керівника розвантажити себе та мотивувати підлеглих працівників – це передати відповідальність. Але для цього необхідно чітко поставити цілі, визначити критерії їх досягнення, в протилежному

разі не можна буде ані оцінити хід процесу, ані визначити, чи досягнутий результат [4].

Поряд із виконанням своїх функціональних обов'язків керівник прокуратури має швидко адаптуватися до змін, переосмислити свою управлінську діяльність відповідно до сучасних тенденцій, розумно розставляти пріоритети управлінських рішень.

Одним із чинників належної організації роботи органів прокуратури є розподіл службових обов'язків між прокурорськими працівниками, який має на меті забезпечення розмежування об'єктів і функцій прокурорської діяльності, персональної відповідальності за доручену справу і, разом із тим, об'єднання зусиль працівників на виконання завдань, які поставлені перед органами прокуратури.

Основою ефективної організації роботи є чіткий розподіл обов'язків та покладення відповідальності за реалізацію функцій прокуратури, передбачених Конституцією України, чинним законодавством, галузевими наказами та іншими нормативно-правовими актами Генеральної прокуратури України, на конкретних працівників.

Так, наприклад, п. 2.3 наказу Генеральної прокуратури України від 19 грудня 2012 р. № 4гн «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [7] зобов'язано призначати процесуальних керівників досудового розслідування кримінальних правопорушень, зокрема, з огляду на професійну майстерність і досвід відповідних прокурорів. А п. 3.1 наказу від 6 грудня 2014 р. № 16 гн «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» [8] визначено, що безпосереднє виконання обов'язків щодо захисту прав і свобод дітей варто доручати досвідченим працівникам. Саме тому під час підготовки розподілу обов'язків керівникам прокуратур усіх рівнів необхідно також враховувати теоретичну підготовку, практичний досвід, індивідуальні нахили та здібності працівників.

Отже, чіткий, добре продуманий розподіл обов'язків є обов'язковою умовою ефективності колективної роботи, сприяє узгодженості дій, підвищує персональну відповідальність за кінцевий результат, забезпечує раціональне використання індивідуальних можливостей кожного працівника [9, с. 28].

Планування як найважливіша складова частина організації особистої праці як керівника прокуратури, так і підлеглих працівників означає підготовку до реалізації поставленої мети і структуризацію (впорядкування) робочого часу.

Головна перевага планування завдань полягає в тому, що планування робочого часу приносить економію часу. Тому у керівника з'являється змога використовувати наявний робочий час для плідної і успішної діяльності і досягти поставленої мети з мінімальними витратами часу.

У більшості керівників прокуратури немає визначеного підходу для ухвалення рішень при плануванні часу. Послідовність їх дій часто управляється зовнішніми чинниками. Очевидним є факт, що готовність керівника орга-

ну прокуратури до ефективної роботи істотно визначається практикою його повсякденної діяльності, а вирішальне значення для формування стилю керівництва має раціональне використання робочого часу.

Незважаючи на порівняну простоту різних методик управління часом, їх ефективність для усіх працівників прокуратури істотно залежить саме від управлінських якостей керівника. Найчастіше використовуються такі технології ефективного використання часу, як принцип Ейзенхауера та «АВС-аналіз» тощо. Використовуючи основні правила побудови системи управління часом, керівник органу прокуратури може виробити власну технологію, яка дасть змогу ефективно використовувати свої можливості та можливості підлеглих працівників.

За принципом Ейзенхауера, завдання розподіляються на чотири групи за двома напрямками «терміновість» та «важливість»: перша група – термінові важливі, які необхідно виконувати самому і негайно; друга група – термінові неважливі, які, незважаючи на терміновість, необхідно тим не менш делегувати підлеглим, якщо їх рішення не вимагає спеціальних знань і навичок; третя група – не термінові важливі завдання, які необхідно вирішувати самому, в жодному разі не допускаючи, щоб вони ставали строковими; четверта група – нетермінові неважливі. Від завдань цієї групи варто відмовитись взагалі.

Ще одним методом є «АВС-аналіз». Згідно з цією методологією, А-задачі – це найважливіші, крім того, на їхню реалізацію потрібно усього 10% часу, але вагомість А-задач важко переоцінити, оскільки саме їхній внесок у досягнення цілей оцінюється на 70%. В-задачі – це задачі середньої складності, на які доводиться приблизно 20% часу на виконання і 20% – їхня значущість, а ось С-задачі потребують не менше 70% часу, але користі від них загалом не більше 10% [10].

Проте для того, щоб будь-яка система управління працювала керівнику прокуратури, насамперед, та його підлеглим працівникам необхідно виробити власну систему планування робочого часу. Обираючи інструментарій для створення ефективної системи управління часом, необхідно також враховувати власні особистісні характеристики.

Ефективність в управлінні часом полягає не в тому, щоб все зробити якомога швидше, а в грамотному розподілі своїх сил та можливостей [4].

Управління в органах прокуратури здійснюється у двох формах: правовій та організаційній [11]. Однією із форм поточного керівництва в органах прокуратури є проведення нарад, що відноситься до організаційної форми управління. Нарада служить засобом і формою взаємодії службових осіб органів прокуратури у підготовці та формуванні оптимальних управлінських рішень із того чи іншого питання.

Організаційні, правові, відомчі засади проведення нарад органах прокуратури містяться в таких документах:

1) Наказ Генерального прокурора України №19 від 15.02.2017 р. «Про основні засади

організацію роботи в органах прокуратури України» [12];

2) регламенти Генеральної прокуратури України, регіональних прокуратур, затверджені наказами керівників. Так, регламентами чітко врегульовані питання організації підготовки та проведення оперативних нарад, оформлення результатів, здійснення контролю за якісним і своєчасним виконанням їх рішень.

Дослідження свідчать, що керівники різних рангів використовують від 10 до 50% свого робочого часу на проведення нарад і засідань, багато часу витрачається і на їх підготовку. Іноді керівник протягом робочого дня буває на трьох-чотирьох засіданнях і нарадах. Тривалість наради понад 30–40 хв. призводить не тільки до втрати часу, а й різко знижує її ефективність. Наприкінці першої години роботи помітно послаблюється увага учасників, на 60–70-й хв. вони починають розмовляти, часто змінюють позу, на 70–80-й – розвивається фізична втома, на 80–90-й – у деяких учасників спостерігаються ознаки депресії, на 90–100-й – не виключені локальні конфлікти між учасниками, на 100–110-й хв. деякі учасники готові прийняти будь-яке рішення. Надзвичайна втома призводить до байдужості, різкого зниження інтелектуальних можливостей, конформістського настрою [13].

Для того, щоб нарада була результативною, суттєве значення має підготовка до неї. Перед проведенням кожної наради варто здійснювати ретельну попередню підготовку до розгляду питань, за наслідками визначити як позитивні, так і проблемні питання роботи, причини допущених порушень та осіб, із вини яких вони допущені.

Вона включає в себе: вивчення керівником наявної інформації з того чи іншого питання; надання відповідальним за підготовку працівникам відповідних доручень (усних чи письмових), отримання додаткових матеріалів; узгодження питань порядку денного, визначення дати, часу, місця проведення наради та кола учасників із подальшим затвердженням керівником наради [11].

Задля оптимізації використання робочого часу в деяких регіональних прокуратурах запроваджено проведення організаційних заходів, ведення особистого прийому громадян із залученням, за необхідності, керівників місцевих прокуратур, а також при взаємодії їх головного офісу з відділами та адміністративно-територіальними одиницями у режимі відеоконференцзв'язку.

Науковці у сфері державного управління пропонують два шляхи економії часу для сучасного керівника органу державної влади:

1) зменшити обсяг роботи: делегувати повноваження підлеглим; встановлювати пріоритети та відсікати непотрібні завдання; позбавитись непотрібних нарад; вміти відмовляти; скоротити кількість відволікань та ситуацій витрати часу;

2) працювати ефективніше: скорочувати витрати часу внаслідок власної неорганізованості; складати робочі плани на день, тиждень, місяць, рік; проводити підготовлені наради (чіткий сценарій та порядок дня);

розробити систему роботи з документами; аналізувати власну роботу; виявляти повторювані завдання, виробляти алгоритм їхнього вирішення; розробляти шляхи та методи підвищення ефективності використання робочого часу [14, с. 310].

Висновки. Отже, належним чином побудована та організована управлінська діяльність має позитивний вплив на діяльність органів прокуратури загалом. Основними завданнями, які дає змогу розв'язати тайм-менеджмент, є постановка мети діяльності, планування завдань на різні періоди діяльності, ведення обліку часу в процесі реалізації завдань. Послідовне застосування в практиці діяльності технологій тайм-менеджменту дає керівникові прокуратури змогу значно підвищити продуктивність і результативність повсякденної діяльності підлеглих працівників.

Взагалі ж говорити про конкретні заходи в тайм-менеджменті для керівника прокуратури досить важко. Вище були розглянуті проблеми, які в основному мають універсальний характер, тобто можуть з'явитися у будь-якої людини, що посідає будь-яку посаду в органах прокуратури. Варто зауважити, що проблеми, які часто виникають у працівників будь-якої категорії, які не цікавляться витратами свого часу, заважають ефективно працювати і тому неможливо дати універсальні поради та методики. У кожному конкретному разі варто шляхом аналізу шукати свої способи боротьби з нераціональною витратою тимчасового ресурсу, і ці способи щоразу будуть специфічними як для керівників, так і для кожного працівника органів прокуратури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи організації роботи та управління в органах прокуратури України: підруч. / Є.М. Блажівський,

М.К. Якимчук, І.М. Козьяков, І.В. Європіна та ін.; за заг. ред. О.М. Лит-вака та ін. К.: Алерта, 2013. 486 с.

2. Давиденко Л. Питання організації роботи та управління в органах прокуратури. Вісник прокуратури. 2002. № 4. С. 12–15.

3. Євдокимов В.О., Конотопцева Ю.В. Основи планування тай-менеджменту державного службовця. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-2/doc/4/402.pdf> (Дата звернення 23.02.2018).

4. Колесов О.С., Вацьківська А.В. Тайм-менеджмент – управління часом. Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. Том 3. № 2(53), 2011. С. 61–69.

5. Крукевич Н.М. Проблеми становлення поняття тайм-менеджмент. Торгівля, комерція, підприємництво. 2014. Вип. 17. С. 119–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Torg_2014_17_28 (Дата звернення 23.02.2018).

6. Кучер Л.Р. Тайм-менеджмент як засіб підвищення ефективності діяльності керівника. Інноваційна економіка. 2013. № 5(23). С. 203–205.

7. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: Наказ Генеральної прокуратури України від 19.12.2012 р. № 4гн. URL: www.gp.gov.ua (дата звернення: 20.02.2018).

8. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей: Наказ Генеральної прокуратури України від 06.12.2014 р. № 16гн. URL: www.gp.gov.ua (дата звернення: 20.02.2018).

9. Каркач П.М. Організація роботи прокуратури міста району. Методичний посібник з організації роботи в міських, районних прокуратурах. Х. «Право», 2008. 352 с.

10. Сидорова Н.А., Анисинкова Е. Б. Тайм-менеджмент. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2008. 220 с.

11. Довідник керівника місцевої прокуратури: довідкове видання / кол. авт.; за ред. Г.В. Попова, Ю.В. Шевченка, О.З. Гладуна. Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. 318 с.

12. Про основні засади організації роботи в органах прокуратури України: Наказ Генеральної прокуратури України від 15.02.2017 р. № 4гн. URL: www.gp.gov.ua (дата звернення: 20.02.2018).

13. Самоменеджмент. Конспект лекцій: навчально-методичне видання / ред. І.Ф. Лорві. Луцьк: ЛНТУ, 2011. 136 с.

14. Державна служба: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), О.Ю. Оболенський (заст. голови), С.М. Серьогін (заст. голови) та ін. К.; Одеса: НАДУ, 2013. Т. 2. 243 с.

СЕКЦІЯ 10 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.134

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ФІНАНСОВОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Вайцеховська О.Р., к. ю. н., доцент
кафедри Європейського права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті проаналізовано правовий статус учасників фінансових відносин міжнародного характеру. Розглянуто теоретичні підходи до поняття міжнародної правосуб'єктності. На підставі виявлення елементів міжнародної правосуб'єктності в учасників сучасних фінансових відносин міжнародного характеру визначено коло суб'єктів міжнародного фінансового права.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, міжнародне фінансове право, міжнародні фінансові відносини, держава, приватна юридична особа.

В статье проанализирован правовой статус участников финансовых отношений международного характера. Рассмотрены теоретические подходы к понятию международной правосубъектности. На основании наличия элементов международной правосубъектности у участников современных финансовых международных правоотношений определен субъектный состав международного финансового права.

Ключевые слова: международная правосубъектность, международное финансовое право, международные финансовые правоотношения, государство, частное юридическое лицо.

Vaitsehovska O.R. SUBJECTS OF INTERNATIONAL FINANCIAL LAW: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY

The research analyzes the legal status of participants in international financial relations. The author examines theoretical approaches to the concept of international legal personality. The group of subjects of international financial law has been identified on the basis of finding elements of international legal personality possessed by the participants of modern financial international relations.

Key words: international legal personality, international financial law, international financial relations, state, private legal entity.

Постановка проблеми. Інститут міжнародної правосуб'єктності є центральним у системі міжнародного права. Його норми шляхом закріплення юридичних можливостей дають можливість вийти на суб'єктів міжнародного права, на їхні права та обов'язки, в кінцевому підсумку – на міжнародний правопорядок в цілому [1, с. 304], частиною якого є міжнародний фінансовий правопорядок. Міжнародному фінансовому правопорядку притаманна об'єктивно обумовлена структура, до якої входить інституційно-суб'єктний складник, міжнародні фінансові відносини та нормативний складник у вигляді міжнародного фінансового права. Серед вказаних елементів міжнародного фінансового правопорядку основною є інституційно-суб'єктна система, оскільки саме між суб'єктами виникають міжнародні фінансові правовідносини, що складають предметний складник, а також саме суб'єктами здійснюється нормотворення та формування системи міжнародного фінансового права. Тому питання правової природи та видів суб'єктів міжнародного фінансового права є важливим як для повної характеристики між-

народного фінансового правопорядку, так і для розуміння правової природи двох інших його структурних складників.

Ступінь розробленості проблеми. Питання суб'єктів міжнародного фінансового права розглядали Ю.А. Ровінський, В.І. Лісовський, В.М. Шумілов, Г.В. Петрова, Л.Л. Лазебник та інші. Різні підходи науковців до предмету міжнародного фінансового права, зокрема включення чи не включення до нього міжнародних приватноправових фінансових відносин, стали підставою для віднесення до міжнародного фінансового права різного за своїм складом кола суб'єктів. Відповідно до вузького підходу права (якого ми притримуємось) предмет міжнародного фінансового права становлять міжнародні публічно-правові фінансові відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права. Незважаючи на те, що аналізу міжнародної правосуб'єктності учасників міжнародних відносин у науці міжнародного права приділялося багато уваги, зокрема такими науковцями, як Д. Кулеба, О.В. Тарасов, В.Г. Буткевич, Л.А. Моджорян, В.М. Репецький, М.О. Баймуратов, Л.Д. Тимченко, В.Е. Теліпка, А.С. Овчаренко, Н.Н. Ша-

повалова, Д.І. Фельдман, Г.І. Курдюков, М.Ю. Черкес, А. Фердросс, С.В. Черниченко та багатьма іншими, єдиною позицією стосовно поняття «суб'єкт міжнародного права» немає. Ще більше додає запитань до правосуб'єктності учасників фінансових відносин міжнародного характеру наявність міжнародних кредитних та інвестиційних відносин, в яких однією стороною виступає держава, а другою – приватна юридична особа.

Мета статті – шляхом аналізу теоретичних підходів до поняття міжнародної правосуб'єктності та особливостей сучасних міжнародних фінансових відносин визначити коло суб'єктів міжнародного фінансового права.

Виклад основного матеріалу. В міжнародному праві відсутній зразок або прототип, за яким можна заздалегідь визначити суб'єкта міжнародного права. На даному положенні ґрунтується міжнародно-правова персоналія (наука про міжнародно-правову особистість і різні форми її прояву), в межах якої виділяють такі три види правових осіб: фізичні, юридичні та суверенні особи, що є прийнятним і застосовним до міжнародного права [2, с. 155].

У науковій літературі міжнародного права спектр наукових поглядів щодо кола суб'єктів міжнародного права досить широкий. Відмінність даних підходів обумовлена різним набором елементів міжнародної правосуб'єктності, яка виступає тією юридичною ознакою правової особи, що надає їй статус суб'єкта міжнародного права. До найбільш поширеного в науці міжнародного права переліку елементів міжнародної правосуб'єктності належать: 1) право виступати на міжнародній арені від свого імені; 2) право вступати у відносини з іншими суб'єктами міжнародного права; 3) право брати участь у створенні норм міжнародного права; 4) пряме підпорядкування нормам міжнародного права; 5) визнання суб'єкта міжнародного права як такого іншими суб'єктами міжнародного права; 6) можливість нести міжнародно-правову відповідальність тощо.

Слід зазначити, що термін «міжнародна правосуб'єктність», який використовується в науковій літературі, в міжнародних документах не завжди живається. Аналіз міжнародних актів свідчить про застосування в них таких понять: «повний статус юридичної особи» [16], «повна правосуб'єктність» [17] та «повна міжнародно-правова правосуб'єктність» [18], які за своїм значенням несуть однакоє юридично-змістове наповнення, а саме: право укладати договори, набувати та володіти рухомим і нерухомим майном, встановлювати порядок здійснення процесуальних дій та мати відповідні імунітети.

Важливим правовим критерієм, що характеризує правову природу суб'єкта права та майже повністю пояснює наявність тих чи інших елементів його міжнародної правосуб'єктності, є системне походження, тобто первинна приналежність суб'єкта до тієї чи іншої правової системи. На думку О.В. Тарасова, відповідно до даного критерію виділяють *оригінальні та комплементарні (факультативні)* особи [2, с. 161].

До *оригінальних* міжнародно-правових осіб належать ті суб'єкти, які первинно виникають у межах міжнародно-правової системи як міжнародні соціальні актори. Вони отримують персоналізовану форму міжнародно-правової особи і безпосередньо підпадають під пряму дію норм міжнародного права [2, с. 161]. Для оригінальних суб'єктів міжнародного права здійснення міжнародно-правової діяльності є основною функцією. До таких суб'єктів належать держави, нації та народи, що виборюють незалежність, державоподібні утворення і міжнародні міжурядові організації. В силу суверенної природи держави, до її основних напрямів діяльності належать як зовнішні відносини з іншими суб'єктами міжнародного права (включаючи зовнішні відносини у фінансовій сфері), так і внутрішньодержавні функції. Для міжнародних міжурядових організацій здійснення міжнародно-правової діяльності відповідно до своїх статутних цілей є основоположною функцією.

До суверенних осіб належать держави, які в силу факту свого існування (*pro facto*) виступають як суб'єкти міжнародного права. До них за обсягом правосуб'єктності прирівнюються нації та народи, що виборюють незалежність. Держави та нації і народи, що виборюють незалежність, як основні (первинні) суб'єкти володіють загальною міжнародною правосуб'єктністю, в силу чого мають право вступати в міжнародні відносини в різних сферах і галузях. Державоподібні утворення належать до категорії похідних (вторинних) суб'єктів міжнародного права, оскільки їх створення обумовлене волевиявленням суверенних держав. Приймаючи участь у міжнародних фінансових відносинах держави, нації і народи, що виборюють незалежність, державоподібні утворення виступають у статусі суб'єктів міжнародного фінансового права.

На відміну від зазначених суб'єктів, які володіють загальною міжнародною правосуб'єктністю, для міжнародних міжурядових організацій характерна галузева правосуб'єктність, тобто право здійснювати свою діяльність у певній сфері міждержавних відносин, яка окреслена в їх статутах переліком завдань та цілей організації. Ті міжнародні міжурядові організації, які відповідно до статутів здійснюють свою діяльність у фінансовій сфері, є суб'єктами міжнародного фінансового права. Їх міжнародна правосуб'єктність включає всі вищевказані елементи – міжнародні міжурядові організації вступають у міжнародні фінансові відносини від свого імені, приймають участь у створенні міжнародних фінансових норм шляхом укладення міжнародних договорів та прийняття своїх актів з фінансових питань, їх створення і діяльність підпорядковані міжнародним нормам, вони визнаються в якості суб'єкта міжнародного фінансового права іншими суб'єктами. Незважаючи на похідний характер та галузеву міжнародну правосуб'єктність, міжнародні фінансові міжурядові організації діють у міжнародному співтоваристві незалежно від волі держав-членів як самостійний суб'єкт міжнародного фінансового права, оскільки під час їх створення держави добровільно передають

частину суверенних повноважень у фінансовій сфері для більш ефективного та оперативного вирішення статутних завдань.

У Консультативному висновку Суду ООН від 11 квітня 1949 року, в якому основна увага була приділена правосуб'єктності ООН, зазначалось, що ООН наділена і має значний обсяг міжнародної правосуб'єктності та здатність здійснювати правові дії на міжнародному рівні, має право укладати міжнародні договори, має привілеї та імунітети, у відносинах зі своїми членами має право вдаватись до політичних засобів, а рішення, прийняті Радою Безпеки, в ряді випадків є для держав обов'язковими [3, с. 63]. Проте найбільшою цінністю в контексті визначення самостійності ООН та його незалежності в міжнародному просторі є наступна теза: «члени ООН створили дещо реально існуюче, те, що об'єктивно володіє міжнародною правосуб'єктністю, а не просто суб'єкт, який визнається власними членами» [4, с. 10]. Даною тезою Суд ООН обґрунтовував право ООН на пред'явлення претензії в міжнародному порядку державі, яка не є її членом, визнаючи ООН самостійним суб'єктом, що може вступати у відносини з будь-яким іншим суб'єктом міжнародного правопорядку. Це обумовлює такий елемент міжнародної правосуб'єктності міжнародних міжурядових організацій, як самостійність та незалежність від держав, а також своєрідну автономію в міжнародному правовому просторі.

Юридичне підтвердження міжнародної правосуб'єктності міжнародних міжурядових фінансових організацій закріплюється в їхніх статутних нормативних положеннях зодо правосуб'єктності та імунітетів під час здійснення своєї діяльності. Наприклад, відповідно до Статті 45 Угоди про заснування Європейського банку реконструкції та розвитку, Банк має повну правосуб'єктність і, зокрема, повну правоздатність: на укладення договорів, на придбання та розпорядження нерухомим і рухомим майном та на порушення процесуальних дій. Також в Угоді перераховуються судовий та інші імунітети [5]. Міжнародні фінансові організації можуть вступати у відносини з іншими державами, що не є їхніми членами, а також з іншими міжнародними організаціями, що є проявом їх самостійності й незалежності від інших суб'єктів міжнародного права.

Комплементарні (факультативні) суб'єкти первинно виникають у межах певної національної правової системи, отримують там персоналізовану форму національно-правової особи, безпосередньо підпадають під дію норм національного права і тільки в тому випадку, якщо національно-правова система допускає вихід подібних національно-правових осіб на міжнародно-правовий рівень, можливе встановлення з ними міжнародно-правової комунікації [2, с. 162]. До комплементарних суб'єктів належать субнаціональні територіальні одиниці, приватні юридичні особи, фізичні особи. Незважаючи на багатонаціональність транснаціональних корпорацій та їх потужні фінансові активи, які на сьогодні в разі перевищують бюджети окремих країн,

що робить їх важливими «гравцями» у світовій фінансовій системі, вони за своєю правовою статусом належать до юридичних осіб – кожна структурна одиниця ТНК має юридичну реєстрацію на території держави свого розташування та юрисдикційно підпорядкована праву даної країни. Для комплементарних осіб участь у відносинах міжнародного характеру не є основною, оскільки всі ці особи можуть за весь час свого існування так і не стати учасником відносин міжнародного характеру.

Міжнародна правосуб'єктність, зазначає В.Г. Буткевич, – це властивість суб'єктів міжнародних відносин, що визнана і визначена нормами міжнародного права [1, с. 300]. Ця теза є важливою в контексті визначення юрисдикційного підпорядкування того чи іншого суб'єкта. На сьогодні міжнародне публічне право і національне право держав представляють собою різні за своєю природою правові системи, які, незважаючи на сучасні тенденції тісних зв'язків та взаємопроникнення, мають (поки що) свої специфічні особливості. Відповідно, під час визначення міжнародної правосуб'єктності будь-якого суб'єкта, на наш погляд, важливим є те, нормами якого права вона регулюється, і чи є прямим таке правове регулювання. Оскільки створення комплементарних осіб, зокрема визначення їхнього правового статусу, регулюється національною системою права, то говорити про їхню самостійність, незалежність від держав, пряму підпорядкованість міжнародним нормам, а відповідно, і міжнародну правосуб'єктність як таку, немає достатніх підстав. Звичайно, в міжнародних конвенціях містяться норми щодо прав і обов'язків приватних юридичних осіб, і навіть щодо їх правового статусу у відносинах з державами чи міжнародними міжурядовими організаціями. Проте після набрання чинності така конвенція діє не на всіх юридичних осіб, а виключно на тих, які мають прив'язку до країни, яка ратифікувала дану конвенцію. Тобто має місце дозвіл держави на надання певних прав юридичним особам у відносинах міжнародного характеру. Такий порядок свідчить про відсутність в юридичних осіб волі, що незалежна від держав.

Щодо дискусій навколо міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб, то одні науковці заперечують правосуб'єктність індивіда, інші визнають за ним окремі елементи міжнародної правосуб'єктності. А. Кассіс вважає, що у відповідності до сучасного міжнародного права індивідам притаманний міжнародний правовий статус, вони володіють обмеженою правосуб'єктністю [6, с. 85]. Причиною виникнення таких наукових поглядів, на думку Ю.М. Колосова, слугував якісний стрибок у зовнішній політиці в бік надання суттєвого значення гуманітарному фактору в міжнародних відносинах. На думку науковця, це намагання втиснути нові вища в старі рамки [7, с. 89]. У свою чергу А. Фердросс зазначає, що індивіди не належать до суб'єктів міжнародного права, оскільки міжнародне право захищає інтереси індивідів, наділяючи правами та обов'язками не безпосередньо окремих осіб, а тільки держави, громадянами яких вони являються [8, с. 130]. Тому мо-

тивація науковців щодо міжнародної правосуб'єктності індивіда в силу такого аргументу, як право позиватись до Європейського суду з прав людини на державу, не є переконливою. Держави самі наділяють індивідів, що перебувають під їхньою юрисдикцією, таким правом шляхом ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року [9]. Без цієї процедури індивіди такого права не мають, а відповідно не володіють самостійністю та не підпорядковуються прямо міжнародним нормам. С.В. Черніченко зазначає, що індивіда не можна «ввести в ранг» суб'єктів міжнародного права шляхом укладення угод, які допускають прями звернення індивідів у міжнародні органи [10, с. 102].

Проте індивід може нести міжнародну кримінальну відповідальність за скоєні міжнародні злочини. У даному випадку такий елемент міжнародної правосуб'єктності, як міжнародна деліктоздатність належить фізичній особі в силу скоєного міжнародного злочину, а надання дозволу держави на це не потрібно. Держави здійснюють юрисдикцію над особами, котрі скоїли міжнародні злочини, незалежно від їх громадянства та походження. Під час Другої світової війни країни антигітлерівської коаліції проголосили своє право переслідувати і судити німецьких воєнних злочинців, в якій би країні вони не сховалися [11, с. 57]. Отже, норми міжнародного права щодо міжнародної відповідальності мають на фізичну особу пряму дію. Стосовно наявності міжнародної правосуб'єктності індивіда в міжнародних фінансових правовідносинах, то він не володіє таким її елементом, як міжнародна деліктоздатність, оскільки у сфері міжнародних фінансових відносин правових підстав для виникнення міжнародної відповідальності немає.

Таким чином, всі комплементарні (факультативні) суб'єкти, а саме субнаціональні особи, приватні юридичні особи (включаючи ТНК) та фізичні особи до суб'єктів міжнародного фінансового права не належать в силу відсутності міжнародної правосуб'єктності у сфері міжнародних фінансових відносин: 1) не володіють самостійністю щодо права вступати у відносини з іншими суб'єктами міжнародного фінансового права (можуть отримати таке право тільки зі згоди держави своєї реєстрації, постійного перебування чи громадянства); 2) їхній правовий статус, відносини та відповідальність не підпорядковуються прямо міжнародним нормам; 3) не являються учасниками міжнародних фінансових відносин (відносини між ними та суб'єктами міжнародного права є міжнародними приватноправовими відносинами); 4) не приймають участь у правотворчості у сфері міжнародних фінансових відносин. Дане коло суб'єктів господарської діяльності міжнародного характеру, які за походженням є суб'єктами національного права, одні науковці називають «операторами» [12, с. 47; 13], інші – «дестинаторами міжнародного права». На думку В.М. Репецького, дестинаторами міжнародного права є особи, які не володіють усіма елементами міжнародної правосуб'єктності, проте можуть брати участь в окремих право-

відносинах, врегульованих нормами міжнародного права [14] (в даному випадку регулювання є, на наш погляд, непрямым).

Щодо правосуб'єктності міжнародних неурядових фінансових організацій, то в силу їхньої дуалістичної природи однозначно віднести їх до оригінальних міжнародно-правових осіб чи комплементарних суб'єктів немає можливості. З одного боку, міжнародні неурядові організації засновуються у відповідності до норм національного права і за формальними ознаками є національними юридичними особами. З іншого боку, мета, з якою вони створюються з самого початку, передбачає відносини з іншими суб'єктами міжнародного права або суб'єктами іноземного національного походження, тобто заздалегідь завдання в такій організації носять міжнародний характер. Також на відміну від інших національних приватних юридичних осіб, вони представляють колективний багатонаціональний інтерес, опосередковано впливають на міжнародне нормотворення в силу свого консультативного статусу при міжнародних організаціях, сприяють розвитку співробітництва, що є основним принципом міжнародного фінансового права тощо. Все це обумовлює наявність у міжнародних неурядових фінансових організацій спеціальної міжнародної правосуб'єктності (більш детально – в окремому науковому дослідженні).

Висновки. У результаті аналізу наукових підходів до поняття суб'єкта міжнародного права та екстраполяції ознак його міжнародної правосуб'єктності до суб'єкта міжнародного фінансового права пропонуємо під суб'єктами міжнародного фінансового права розуміти носіїв міжнародних прав і обов'язків у фінансовій сфері, що виникають відповідно до норм міжнародного права, і які не підпорядковані у сфері міжнародних фінансових відносин будь-якій політичній владі та мають право вступати в міжнародні публічні фінансові відносини.

До суб'єктів міжнародного фінансового права з повною міжнародною правосуб'єктністю у сфері фінансів належать держави, державоподібні утворення, нації та народи, що виборюють незалежність, і міжнародні міжурядові фінансові організації. До суб'єктів міжнародного фінансового права зі спеціальною міжнародною правосуб'єктністю належать міжнародні неурядові фінансові організації, які представляють собою різновид регулюючого механізму в міжнародних фінансових відносинах, оскільки, прямо чи опосередковано, беруть участь у процесі створення норм міжнародного фінансового права

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буткевич В.Г., Мищик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник; за ред. В.Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
2. Тарасов О.В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 509 с.
3. Черкес М.Ю. Міжнародне право: підручник. 5-е вид., випр. і доп. К.: Знання, 2006. 397 с.

4. Консультативное заключение Суда ООН от 11 апреля 1949 года «Возмещение за увечья, понесенные на службе Организации Объединенных Наций». Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда 1948-1991. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк, 1993. 287с.
5. Угода про заснування Європейського банку реконструкції та розвитку від 25.05.1990. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_062
6. Cassese A. International Law. Oxford, 2001. 469 p.
7. Колосов Ю.М. Некоторые современные вопросы международного права. Советское государство и право. 1990. № 11.
8. Фердросс А. Международное право; под. ред. Г.И. Тункина; пер. с нем. М., 1959. 652 с.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
10. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы: Дипломат. акад. МИД Рос. Федерации. М.: Междунар. отношения, 1993. 294 с.
11. Черкес М.Ю. Міжнародне право: підручник. 5-те вид., випр. і доп. К.: Знання, 2006. 397 с.
12. Шумилов В.М. Международное финансовое право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Междунар. отношения, 2011. 328 с.
13. Шумилов В.М. Международное экономическое право: учебник для магистров. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2015. 612 с.
14. Міжнародне публічне право: підручник / за ред. Репецького В.М. Київ, Знання, 2011. 437 с.
15. Щіпцов О.А., Анцелевич Г.О., Висоцький О.Ф. та ін. Сучасне міжнародне морське право і практика його застосування Україною: Наукове видання. К.: «Наукова думка», 1995. С. 328. 342 с.
16. Статті Угоди Міжнародного валютного фонду від 22.07.1944 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_921/page
17. Угода про заснування Європейського банку реконструкції та розвитку від 25.05.1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_062
18. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 1965 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_060.

УДК 341.218.2

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ ТОБАРА НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НОРМИ ВИЗНАННЯ УРЯДІВ

Репецька О.І., аспірант
кафедри європейського права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу впливу політичної доктрини Тобара на міжнародно-правові норми визнання урядів держав; досліджено міжнародно-правові договори, які закріплювали положення доктрини.

Ключові слова: міжнародно-правове визнання, політична доктрина, норма міжнародного права, визнання урядів, доктрина Тобара.

Статья посвящена анализу влияния политической доктрины Тобара на международно-правовые нормы признания государств; исследованы международные договоры, которые закрепили положения доктрины.

Ключевые слова: международно-правовое признание, политическая доктрина, норма международного права, признание правительств, доктрина Тобара.

Repetska O.I. THE INFLUENCE OF TOBAR'S POLITICAL DOCTRINE ON INTERNATIONAL LEGAL RULES OF RECOGNITION OF GOVERNMENT

The article deals with the analysis of the influence of Tobar's political doctrine on international legal rules of recognition of government; International legal treaties that consolidated the provisions of the doctrine were investigated.

Key words: international-legal recognition, policy doctrine, international law rule, recognition of government, Tobar doctrine.

Постановка проблеми. Міжнародно-правове визнання – це односторонній політико-правовий акт, яким суб'єкт визнання (держава, що визнає, або міжнародна організація) стверджує свою обізнаність про певний факт та виражає позитивне ставлення до нього. Зазвичай визнання (невизнання) держав чи урядів здійснюється з причин, які не мають юридичного характеру. На жаль, тема визнання була затьмарена політичними та дипломатичними міркуваннями.

Тема визнання є однією з проблемних у міжнародному праві, оскільки пов'язана з важливими політичними та юридичними наслідками. Визнання урядів «впливає із необхідних потреб держав, які полягають у постійних, неперервних зв'язках держав у міжнародних відносинах» [5, с. 632]. Так, держави, приймаючи рішення щодо визнання, звичайно, зважають свої політичні інтереси. Тому необхідно дослідити, які політичні чинники впливають на міжнародно-правове визнання.

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз наукових праць та публікацій вказує, що проблема міжнародно-правового визнання є темою багатьох досліджень. Проте вивчення факторів впливу на формування даних норм є неповним. Окремі аспекти висвітлювалися у роботах таких учених, як М. Браун, Я. Броунлі, Р. Маккоркодейл, Л. Гарсія, Ч.Л. Стансіфер, Ф. Мартенса, Д.І. Фельдман, Р.М. Дурсунов.

Мета статті – встановити фактору впливу політичної доктрини «Тобара» на формування міжнародно-правових норм визнання урядів.

Виклад основного матеріалу. Визнання виступає юридичним фактом, із яким міжнародне право пов'язує виникнення, зміну чи припинення міжнародних правовідносин.

У міжнародному праві це – складне співвідношення між правом та політикою, «політичний акт, що має юридичні наслідки» [10, с. 193]. Таке визначення вказує, що, по-перше, це є акт політичний, який залежить від політичних інтересів держави, котра визнає, та, по-друге, це є акт правовий, тобто такий, що тягне за собою правові наслідки (встановлення дипломатичних, консульських відносин, укладення договорів та ін.).

Одним із видів міжнародно-правового визнання є визнання урядів, яке, на відміну від визнання держав, не є одноразовим актом [10, с. 198]. Це відкриває можливість набагато частішої політизації цього виду визнання, ніж визнання держав. Визнання урядів може стати «політичним інструментом досягнення зовнішньополітичних цілей» [11, с. 3].

Якщо зміна уряду відбувається відповідно до конституційних положень держави, новий уряд не підлягає визнанню. Інша ситуація, коли новий уряд прийшов до влади шляхом неконституційних переворотів, революцій. Якщо уряд зміниться після демократичних виборів, новий уряд буде автоматично прийнято без розгляду міжнародним співтовариством питання його визнання чи законності.

Визнання уряду в міжнародному праві є одним із таких видів, який держави використовують для реагування на зміни, часто неконституційні, урядів інших держав. «Визнання уряду держави означає не тільки те, що цей уряд вважається таким, що задовольняє необхідні умови функціонування уряду, але і що держава, яка здійснює визнання, матиме справу з цим урядом як керівним органом і прийматиме відповідні правові наслідки такого статусу» [14, с. 455]

Міжнародно-правове визнання урядів – це односторонній акт, яким констатується юри-

дичний факт утворення та діяльності нового уряду як законного представника держави та висловлюється намір вступити чи підтримати з ним міжнародні правовідносини. Прийняття такого рішення про визнання – акт виявлення волі окремої держави, яка виходить із її інтересів та політичних міркувань.

Проблема визнання, природно, була безпосередньою та великою стурбованістю для республік Західної півкулі, де зміни в урядах були часті і де виникали серйозні дипломатичні труднощі. Американські політичні доктрини визнання урядів мали значний вплив на розвиток інституту визнання в міжнародному праві. Зокрема, практика держав Латинської Америки, де відбувалися часті зміни урядів, сприяла виникненню політичної доктрини «Тобара» щодо міжнародно-правового визнання нових урядів.

Доктрина бере свій початок із листа міністра закордонних справ Еквадору, Карлоса Тобара, до консула Болівії в Брюсселі від 15 березня 1907 р. У вказаному листі К. Тобара вказував на допустимість і правомірність непрямого втручання американських держав у справи певної держави, де йде громадянська війна або відбувається насильницька зміна уряду. Таке втручання, на думку К. Тобара, має виражатися в невизнанні урядів, що прийшли до влади неконституційним (революційним) шляхом [8, с. 28]. Таким чином екс-міністр Еквадору висловив свій погляд на проблему політичної нестабільності Латинської Америки на початку ХХ ст. Постійні революції та громадські повстання він розглядав як перешкоду для економічного та соціального прогресу. Методом вирішення ситуації є спільний дипломатичний тиск всіх американських націй проти революційних урядів. К. Тобар був переконаний, що саме таке втручання усуне нові, неконституційні уряди від правління. Відтак міжнародне втручання у внутрішні справи вважалося прийнятним та обґрунтованим для забезпечення стабільності континенту [8, с. 31]. Зазначена доктрина була антиреволюційним політичним курсом, спрямованим на перешкоджання нескінченним революціям в іспано-американських республіках.

Доктрина Тобара знайшла відображення в Договорі центральноамериканських держав про мир та дружбу між Коста-Рікою, Нікарагуа, Сальвадором, Гватемалою та Гондурасом від 20 грудня 1907 р. Названі держави зобов'язалися не визнавати уряд, який може встановитися в одній із цих країн внаслідок державного перевороту або революції. Так, відповідно до ст. 1 Договору, «уряди договірних сторін (Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа і Сальвадору) не визнають уряд, який може встановитися в одній із п'яти республік внаслідок державного перевороту або революції, спрямованих проти визнаного уряду, поки вільно обраний уряд не реорганізує країну в конституційних формах» [13, с. 127].

Договір був прийнятий під час проведення Центральноамериканської конференції 1907 р. у Вашингтоні. США та Мексика були спільними організаторами та спонсорами цієї конференції і, хоча не підписали вказаного договору,

проте неформально погодилися діяти відповідно до положень договору щодо вказаних застережень визнання урядів [15, с. 253].

Окрім держав-підписантів Договору, США та Мексика взяли на себе зобов'язання застосовувати Тобарівські принципи визнання урядів. Сполучені Штати не були учасниками цієї конференції, але повністю визнали положення угоди та керувалися ними на час її дії. Державний секретар Б. Келлог зазначав, що уряд США сприйняв принципи цього договору в якості свого політичного курсу у питаннях визнання урядів Центральної Америки. У деяких випадках державний департамент Сполучених Штатів у категоричній формі вказував, що політична лінія США в питаннях визнання урядів Центральної Америки відповідатиме даному договору [3, с. 231].

Причини ініціювання прийняття положень доктрини Тобара на конференції були ясними. Учасники однозначно вітали будь-які методи, засоби, які б сприяли продовженню контролю над урядами. Доктрина визнання, виражена в Договорі 1907 р., за успішного застосування змогла б на невизначений термін легалізувати існування урядів держав-підписантів, зробивши революції марними та неефективними. Отже, передумовами формального закріплення доктрини Тобара в Договорі 1907 р. та формування норм визнання урядів були політичні підстави, а саме заінтересованість вказаних держав у якнайдовшому збереженні їх урядів та режимів та прагнення забезпечити політичну стабільність.

Найбільш реакційне використання доктрини Тобара отримала в період президентства Вудро Вільсона. Постійні революції, які завдавали великої шкоди взаємодії між державами, природно, викликали занепокоєння уряду Сполучених Штатів. В. Вільсон оголосив, що «визнання та підтримання будь-якого уряду, який може встановитися, можливе, тільки якщо такий уряд чітко продемонстрував, що він сформований на основі законних юридичних та конституційних засобів» [5, с. 621].

Ця доктрина активно використовувалася для втручання у внутрішні справи держав Латинської Америки. США використовували визнання в якості інструмента для формування зручних для США урядів. Зокрема, так було з усуненням уряду генерала Хуерти в 1914 р., а також із іншими революційними змінами в Нікарагуа, Сальвадорі та Коста-Ріці. У 1915 р. у Вашингтоні відбулася зустріч представників Аргентини, Болівії, Бразилії, Чилі, Гватемали, Уругваю та Сполучених Штатів для визначення визнання тимчасового уряду Мексики. Пізніше, після ретельного та неупередженого розгляду всіх обставин, вони одногосно вирішили окремо рекомендувати своїм відповідним урядам, що уряд генерала Каррансі слід визнати «де-факто» урядом [5, с. 623].

На Другій Вашингтонській конференції щодо справ Центральної Америки, проведеній із 04 грудня 1922 р. по 07 лютого 1923 р., застереження щодо невизнання урядів, закріплені в Договорі 1907 р., були повторно прописані та розширені в новому Договорі про мир та дружбу. Новий договір був дійсним

протягом десяти років. У ньому знову вказувалося, що «уряди договірних сторін не визнають уряд, який може встановитися в одній із п'яти республік внаслідок державного перевороту або революції, спрямованих проти визнаного уряду, поки вільно обраний уряд не реорганізує країну в конституційних формах».

На протигагу Договору 1907 р., Договір 1923 р. розширив формулювання застережень невизнання, вказавши: «навіть, якщо революційні уряди будуть обрані представниками народу, ці держави не визнаватимуть такі уряди, якщо особа, яка обирається як Президент, Віце-президент чи Керівник уряду, підпадає під будь-який із таких пунктів:

1) якщо така особа була лідером або одним із лідерів повстання чи революції, або перебував у родинних зв'язках із таким лідером по крові, або у зв'язку зі шлюбом, нащадком чи братом такого лідера чи лідерів;

2) якщо така особа повинна була бути Керівником чи членом такого уряду або ж здійснювала вище військово керівництво під час повстання чи революції» [6, с. 313–315].

Як і раніше, делегати США не підписали Договір про мир та дружбу 1923 р. Проте згодом Державний Секретар США Ч.Е. Хьюз видав офіційну заяву щодо підтримки Договору 1923 р. та політики невизнання урядів [16, с. 434]. Цього разу представники Мексики не брали участі ні у конференції, ні у процесі прийняття нового договору. Обставинами стала відмова США визнати новий уряд Мексики. Окрім цього, політика Мексики щодо визнання урядів не відповідала положенням Договору 1907 р., а відтак не вбачалося доцільності у підтриманні і, тим більше, у підписанні нового Договору.

Однак практика держав щодо застосування доктрини Тобара проіснувала недовго. Невдовзі після підписання Договору розвиток ситуації в Гондурасі продемонстрував проблеми застосування принципів невизнання. Також, внаслідок зростаючої політичної нестабільності та економічної кризи, у Сальвадорі був повалений конституційний уряд. Після проведення законних виборів у 1931 р. був сформований новий уряд Мартінеса, і, як наслідок цього, Нікарагуа, Гватемала, Гондурас та Коста-Ріка визнали новий уряд Сальвадору, що змінив законний уряд неконституційним шляхом та функціонував на той час. У 1934 р. США оголосили про визнання уряду Мартінеса в Сальвадорі [4, с. 306–307].

У 1933 р. Сальвадор та Коста-Ріка офіційно денонсували Договір 1923 р. Надалі від договору відмовилися й інші держави-підписанти. Мексика змінила практику визнання урядів, відхиливши підтримання положень Договору 1907 р. США офіційно перемінили свою політику та практику визнання урядів.

Проте із часом, внаслідок приходу до влади у вказаних державах нових сил, у т. ч. революційних, та зміни політичних напрямків та методів, подальша практика держав, передбачена відповідними нормами невизнання урядів, вбачалося недоцільною. Держави відмовилися від норм невизнання революційних урядів за доктриною Тобара. Сучасна практика свідчить, що багато держав не виступають

із заявами про визнання урядів чи висловленням заяв стосовно його легітимності.

Однак частково положення доктрини Тобара збереглися та містяться в Установчому акті Африканського Союзу. У ст. 4 п. р. вказується, що одним із принципів Африканського Союзу є «засудження та неприйняття неконституційних змін уряду» [1].

Окрему значущість має «Декларація про принципи реагування Африканського Союзу на неконституційні зміни уряду» / «Ломейська декларація», ухвалена в Того 10–12 липня 2000 р. на засіданні Асамблеї Африканського Союзу. «Ломейська декларація» визначає державний переворот як «загроза миру та безпеці на континенті» та «небезпечну і серйозну тенденцію, що перешкоджає демократизації континенту» [2]. У декларації конкретизується, що неконституційна зміна уряду «є неприйнятною та анахронічною практикою, що йде у розріз із прагненням захищати основи демократії та дотримуватися принципів ефективного управління, транспарентності і прав людини» [2].

Одним із прикладів є малагасійський епізод. Після відсторонення від влади в Мадагаскарі Д. Рациракі (1975–2001 рр.) його наступником М. Равалумананою в країні загострилася внутрішньополітична боротьба, наслідком чого стало зміцнення авторитарних тенденцій у державному управлінні. Це викликало протести опозиції та населення, що інколи переростали у збройні сутички, які, втім, не набували загрозливого масштабу. Докорінним чином ситуація змінилася в грудні 2008 р., чому передувало рішення уряду М. Равалуманани закрити незалежний телеканал, який належав тодішньому меру Антананаріву А. Радзуеліні. Зі свого боку, А. Радзуеліна звинуватив владу в авторитаризмі та закликав населення вийти на антиурядові демонстрації. За декілька днів в Антананаріву сотні тисяч людей зібралися під антиурядовими гаслами і почали вимагати відставки чинного президента М. Равалуманани, що й спричинило ескалацію насилля в державі. Мирні виступи після сутичок із силами поліції переросли в масові заворушення, принаймні 100 осіб було вбито [9]. У відповідь А. Радзуеліна оголосив про формування власного кабінету й закликав М. Равалуманану невідкладно скласти з себе повноваження голови держави. Під тиском сотень тисяч демонстрантів М. Равалуманана змушений був виїхати зі своєї резиденції і переховувався в посольстві Франції, допоки 16 березня 2009 р. він не оголосив про свою відставку і передачу влади військовим, які відразу її передали А. Радзуеліні [12, с. 4–5].

Для оцінки політичної ситуації в Мадагаскарі та вироблення механізмів сприяння відновленню конституційного і демократичного порядку в державі Рада миру та безпеки 17 березня зібралася на своє 181 засідання. У підсумковому документі PSC/PR/COMM (CLXXXI), схваленому 20 березня 2009 р., Рада охарактеризувала зміну влади в Мадагаскарі як «серйозну перешкоду на шляху демократизації континенту» і висловила «серйозне занепокоєння стосовно поси-

лення небезпеки від здійснення переворотів у Африці», у зв'язку із чим ухвалила рішення виключити Мадагаскар із роботи структур Африканського Союзу [9].

Отже, збройні конфлікти, які виникали на території африканських держав, як і після падіння колоніальної системи, так і надалі, спричиняли масові протести, перевороти, політично-економічну кризу та постійні потоки біженців. Масштабність цієї проблеми для розвитку Африканського континенту важко переоцінити, адже, як показує статистика, упродовж 1985–2001 рр. у цьому регіоні було здійснено 21 державний переворот, із 2003 по 2009 рр. – 11 [7]. Тож, враховуючи такі міжнародно-політичні обставини в Африці, держави-члени усвідомили доцільність закріплення вказаних регіональних міжнародно-правових норм, які впливали із основних положень доктрини Тобара. Причиною формування таких норм була необхідність держав-членів Африканського Союзу забезпечити та удосконалити механізм протидії неконституційним змінам урядів, для збереження стабільності та порядку як на континенті в цілому, так і у кожній державі.

Висновок. Отже, визнання нового уряду має набагато більше значення з погляду політики, ніж права. Кожна держава у вирішенні питання визнання керується власними інтересами, політичними цілями та напрямками і враховує взаємні інтереси держав. Політична доктрина Тобара мала значний вплив на розвиток інституту визнання в міжнародному праві. Основою такого впливу є втілення, трансформація конкретної політики та інтересів держав у положеннях міжнародно-правових норм. Вказана доктрина вплинула на створення як звичаєвих, так і договірних норм міжнародного права щодо визнання урядів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Constitutive Act of the African Union. URL: https://au.int/sites/default/files/pages/32020-file-constitutiveact_en.pdf.

2. Lomé Declaration of July 2000 on the framework for an OAU response to unconstitutional changes of government (AHG/Decl. 5 (XXXVI)). URL: http://www2.ohchr.org/english/law/compilation_democracy/lomedec.htm.

3. Дурсунов Р.М. Доктрини міжнародно-правового визнання в практиці держав Південної та Північної Америки. Форум права. 2011. № 4. С. 229–232.

4. Хайд Ч.Ч. Международное право его понимание и применение Соединенными Штатами Америки / перевод с англ. М.: Издательство иностранной литературы. 1950. Т. 1. 524 с.

5. Brown P.M. The Legal Effects of Recognition. AJIL. October 1950. Vol. 44. P. 617–640.

6. Conference on Central American Affairs, Washington, December 4, 1922–February 7, 1923. Washington, Govt. Print. Off. 1923. 403 p.

7. Eriksson M. Supporting Democracy in Africa. African Union's use of Targeted Sanctions to deal with Unconstitutional Changes of Government. Defense Analysis. 2010. June. 85 p.

8. Leonidas García, La doctrina Tobar in Revista de la Sociedad Jurídico-Literaria. Quito 1. January – February 1913. P. 25–71.

9. Magliveras K. The Sanctioning System of the African Union: Part Success, Part Failure. Paper Presented at an Expert Roundtable on «The African Union: the First Ten Years»: Institute of Securities Studies, Addis Ababa, Ethiopia. 2011. 11–13 October. URL: http://www.academia.edu/1103678/THE_SANCTIONING_SYSTEM_OF_THE_AFRICAN_UNION_PART_SUCCESS_PART_FAILURE

10. McCorquodale R. The Creation and Recognition of States. Public international law: in Australian perspective. OUP Australia and New Zealand. 2005. 436 p.

11. Peterson M.J. Recognition of Governments: Legal Doctrine and State Practice, 1815–1995. New York: St. Martin's Press. 1997. 279 p.

12. Ploch L. Madagascar's Political Crisis; CRS Report for Congress. Washington DC: Congressional Research Service. 11 July 2011. 11 p

13. Scott. J.B. The Central American Peace Conference of 1907. AJIL. January 1908. Vol. 2. P. 121–143.

14. Shaw M.N. International Law. Cambridge University Press. 2008. 1708 p.

15. Stansifer C.L. Application of the Tobar Doctrine to Central America. The Americas. January 1967. Vol. 23. № 3. P. 251–272.

16. The Secretary of State to the Minister in Honduras (Morales). Papers Relating to the Foreign Relations of the U.S.A. 1923. Vol. II. United States Government Printing Office: Washington. 1938. 1025 p.

СЕКЦІЯ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12: 342.7:172.3

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Несправа М.В., к. філос. н.,
доцент кафедри соціальних наук
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена проблемам правового регулювання взаємовідносин державної влади і Церкви. Виділено два основні напрями розвитку цих відносин: східнохристиянський і західнохристиянський. У першому напрямі представлені такі моделі, як соборна, етатистська й тоталітарно-атеїстична. У другому напрямі – модель теократичного універсалізму та як контраверсії до неї антиклерикальна й секулярна моделі. Проаналізовано наявну в Україні законодавчу базу, яка покликана забезпечувати свободу віросповідання, розкрито причини пробуксовки деяких її положень. Автор робить висновок, що в Україні найбільшу ефективність взаємодії між державною владою та релігією здатна забезпечити модель, яка б поєднувала традиційну православну соборність за змістом і західну секулярність за формою.

Ключові слова: *правове регулювання відносин між державою і Церквою, секуляризм, свобода віросповідання, соборність.*

Статья посвящена проблемам правового регулирования взаимоотношений государственной власти и Церкви. Выделены два основных направления развития этих отношений: восточнохристианское и западнохристианское. В первом направлении представлены такие модели, как соборная, этатистская и тоталитарно-атеистическая. Во втором направлении – модель теократического универсализма и как контраверсии к ней антиклерикальная и секулярная модели. Проанализирована имеющаяся в Украине законодательная база, которая призвана обеспечивать свободу вероисповедания, раскрыты причины пробуксовки некоторых ее положений. Автор делает вывод, что в Украине наибольшую эффективность взаимодействия между государственной властью и религией способна обеспечить модель, которая сочетала бы традиционную православную соборность по содержанию и западную секулярность по форме.

Ключевые слова: *правовое регулирование отношений между государством и Церковью, секуляризм, свобода вероисповедания, соборность.*

Nesprava M.V. THE MODELS OF STATE AND CHURCH INTERACTION: PROBLEMS OF LEGAL ADJUSTMENT

The article deals with the law regulation of the relationship between state power and Church. There are two main directions of their development: the Eastern Christian and Western Christian. Such models as conciliaristic, etatistic and totalitarian-atheistic are presented in the first direction. A model of theocratic universalism and, as a controversy to it, anticlerical and secular models are developed in the second direction. The analysis of corrent legislative framework aimed to ensure the freedom of religion in Ukraine discovers some causes of it's slippage. The author argues that model that would combine traditional Orthodox conciliarity in content, and Western secularism in form will be the most effective to provide interaction between state power and religion in Ukraine.

Key words: *legal regulation of relations between the state and Church, secularism, freedom of religion, conciliarity.*

Постановка проблеми. Держава є основою політичної системи та регулює суспільні відносини інструментами права. У свою чергу, віра, формуючи відповідний світогляд, впливає на стосунки в соціумі за допомогою релігійної моралі. Тому відносини між державними та релігійними інститутами постають як стрижневі в соціальній структурі й значною мірою визначають характер політичного режиму. У процесі розбудови незалежної суверенної держави Україна зіткнулася з проблемою формування власної моделі взаємовідносин між державою і релігією. Ця проблема обумовлена необхідністю напрацювання найефективнішого варіанта поєднання

досвіду демократичних правових держав із особливостями національної релігійної системи, яка сповнена численними внутрішніми суперечностями, що склалися історично. Побудова ефективної моделі взаємодії держави і Церкви є необхідним складником формування правового суспільства в Україні, котре, як зазначає Сергій Максимов, є альтернативою як деспотизму, так й анархії [1, с. 30]. Отже, аналіз правових норм, які визначають форму відповідної моделі, та вивчення тих аспектів їх реалізації, які впливають на її зміст, є актуальним науковим завданням, що має велике практичне значення для консолідації української нації. Ураховуючи, що протягом тися-

чорічної історії найвпливовішою релігією на українських територіях було християнство, яке залишається найпоширенішою релігією в Україні й зараз (80% опитаних зазначають, що належать до християнства [2]), дослідження відносин державної влади і християнських Церков являє собою найбільший інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співвідношення та взаємодії влади і віри, права й релігії є центральними у філософії права. Їм присвячені праці видатних філософів Середньовіччя та Нового часу. Сучасні доробки представлені в працях багатьох західних, російських і вітчизняних вчених. Ш. Айзенштадт аналізує ставлення держави до релігії та, відповідно, розрізняє три види політичних режимів. У роботі Н. Девіса знаходимо історичну ретроспективу означеного питання. Цікаві розвідки щодо впливу державного регулювання на ефективність релігійної участі проведені Е. Гіллом, Б. Грімом, Р. Фінке, Р. Старком. Х. Казанова досліджує проблеми секуляризації в контексті європейської інтеграції. Дж. Кужніцькі та Ф. Хамбургер вивчають загальну проблематику розділення Церкви і держави. На особливу увагу заслугове компаративістський аналіз правових аспектів відносин держави і релігії А. Ньюенхюса. Критерії світськості держави представлені в роботі І. Понкіна. Д. Сміт характеризує секуляризаційні тенденції в сучасному світі. Взаємовідношення християнства і держави розкриває У. Темпл. Проблеми державно-релігійної взаємодії вивчають українські вчені: А. Васьків, М. Кардош, Е. Кардош. Специфіку такої взаємодії в Україні розкривають А. Колонний, М. Корюшко, І. Курас, М. Рибачук, П. Фещенко. Аналіз світового досвіду подає А. Мучник. Утім, незважаючи на численні дослідження, об'єктом яких є державно-релігійні відносини, питання пошуку оптимальної моделі правового регулювання цих відносин залишається відкритим.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати базові моделі взаємодії державних інститутів з Церквою, що склалися історично в різних частинах християнського світу, проаналізувати проблеми правового регулювання державно-релігійних відносин в Україні та на цій основі запропонувати таку їх модель, яка б ефективно сприяла консолідації української нації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відносини в тандемі влада – віра є діалектичними. Відтак у процесі історичного розвитку вони утворюють різноманітні соціальні моделі, функціонування яких регулюється відповідними правовими нормами. При цьому, на думку Арно Ньюенхюса, проблема відносин між державою та релігією розпадається на три виміри: місце релігії в державній сфері, роль уряду в релігійній сфері, а також взаємодія держави та релігії в проміжних сферах [3]. Правові аспекти цих вимірів і є предметом дослідження.

Від появи перших держав влада освячувалася Божественним походженням. Єгипетські фараони вважалися синами Бога та виконували функції верховних жерців. Аналогічне став-

лення до правителів склалося й у стародавніх азійських державах. У Європі, де подібний культ правителя довго не приживався, прецедент створив Олександр Македонський. Підкоривши величезні простори й надивившись пишних єгипетських та азійських церемоніалів, він сам оголосив себе богом і зажадав від своїх наближених відповідних почесностей. Поступово злиття влади з релігією відбувалося й у Римі. Римські патриції, як і грецькі герої, любили хвалитися, що ведуть свій рід від того чи іншого бога. Зокрема, Юлії шанували за прародительку Венеру. Але в імперську епоху почалося обожнювання не тільки предків, а й живих людей. Навколо фігури правителя став складатися цілий культ шанування. Першою людиною, яку за життя сенат проголосив державним богом Риму, став Юлій Цезар. Відтоді ж римські імператори «приватизували» пост великого понтифіка (жерця). Таким чином, із I століття вища світська й духовна влада в Римі стали нероздільними. Але християнство радикально змінило колишні традиції шанування монарха.

Християнська парадигма розділення Божественної та державної влади сходять до відомої фрази Христа: «Кесарю кесаре, а Богові Боже» (Мтф. 22:21). Протягом двох тисячоліть ця фраза широко використовувалася для обґрунтування відносин між церковною і світською владою. Вона стала предметом численних інтерпретацій і припущень, у яких саме ситуаціях християнин має визнавати земну владу. Для розвитку концепції часто використовувались посилення на рядки апостола Павла: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади не від Бога; існуючі ж влади від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові. А хто противиться, самі візьмуть осуд на себе. Бо володарі страшні не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро, і матимеш похвалу від неї, бо [начальник] є Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зле, то бійся, бо він недаремно носить меч: він Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки з [страху] покарання, але і по совісті» (Рим. 13: 1–7). Ця теза здебільшого тлумачилася в тому сенсі, що християни зобов'язані коритися всім земним володарям, оскільки вони поставлені Богом і непокоря їм прирівнюється до непокори Богу. Не дарма християнські монархи величали себе намісниками Бога. Але важливо підкреслити, що у словах апостола чітко простежується зв'язок між необхідністю покори із служінням володаря добру, тобто з добродетельністю влади. І тут закладена певна колізія у стосунках між владою і врюю, яка має моральний характер і визначає зміст політики держави щодо релігії.

Інституційно-нормативний вимір відносин влади і християнської релігії пов'язаний із визначенням місця держави і Церкви в суспільній ієрархії. Як організаційно-політичне утворення християнський світ фактично постає з 20-х років IV століття, коли імператор Костянтин своїм едиктом про віротерпимість фактично підтримав християнство по всій Римській імперії, а на смертному одрі

вже і сам був похрещений. Але парадокс історії полягає в тому, що саме Костянтин – перший християнський імператор, якому до того ж вдалося хоча б й тимчасово об'єднати державу, переніс її столицю з Риму до Константинополя й тим самим запустив механізм розколу єдиних політичних і релігійних інституцій. Із цих пір починають формуватися дві різні моделі у взаємовідносинах держави і Церкви.

Східнохристиянські моделі

У Візантії втілена в життя модель соборності. Найважливіші релігійні питання вирішувалися на Вселенських Соборах, які скликалися імператором, починаючи з Костянтина. «Візантійська цивілізація, як вона установилася у IX ст., мала деякі специфічні риси, яких не було ані у сучасних державах Заходу, ані у Римській імперії минулого, – підкреслює в цьому зв'язку Норман Девіс. – Держава і Церква у Візантії були злиті у певне невидиме ціле. Божественна влада у Візантії покоїлася на двох стовпах: світській владі імператора (автократора) та церковній владі патріарха. Імперія захищала православну Церкву, а Церква вихваляла Імперію» [4, с. 182]. Після падіння Константинополя в 1453 році цю модель успадкувала Москва. Баланс впливу між російськими царями та патріархами зберігався до 1700 року, коли Петро I скасував Патріаршество як інститут. Заснувавши в 1721 році Священний Синод, перший імператор Росії зробив православну Церкву насправді державною, тобто однією з державних установ, підпорядкованих самодержцю. Ця етатистська модель функціонувала до більшовицького перевороту 1917 року.

Уважаючи себе продовжувачами справи європейських революціонерів, більшовики почали проводити політику агресивного секуляризму, яка фактично перетворилася на боротьбу із Церквою (антиклерикалізм) під прапором войовничого атеїзму. 23 січня (ст. ст.) 1918 року опублікований затверджений 20 січня РНК РРФСР Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», яким Церква була відокремлена від держави й від державної школи, позбавлена прав юридичної особи і власності; релігія проголошувалась виключно приватною справою громадян. На перший погляд цей акт відповідав демократичним нормам правової держави. Але комуністична влада відкрито проголосувала своїм завданням сприяти «відмиранню релігійних забобонів». До 1939 року церковна структура по всій країні була практично знищена; єпархії як адміністративні одиниці фактично зникли, велика частина духовенства винищена фізично або перебувала в таборах. Утім проведений у Радянському Союзі тоталітарний експеримент побудови моделі суспільства, вільного від релігії, в ході якого ідейну суперечку між атеїзмом і релігійною вірою держава, керована КПРС, намагалася вирішити за допомогою політичних засобів, закінчився повним крахом.

Після розпаду СРСР починається відродження соборної моделі, яка водночас набуває транснаціонального характеру, чимось схожого на універсалізм католицької Церкви,

але позбавленого ватиканського папоцентризму. Православні Церкви, знаходячись у різних країнах, функціонують у дуже відмінних державно-правових, суспільно-політичних і конфесійно-культурних умовах. Навіть за наявності суттєвих внутрішніх розбіжностей вони своєю діяльністю демонструють життєздатність соборної моделі, принципом якої можна вважати гасло: «Єдність – у багатоманітності».

Західнохристиянські моделі

На Заході, де Римська імперія зруйнована ще в 476 році, християнство переживало тривалий занепад, але завдяки низці обставин, які загалом сприятливо склалися для єпископів Риму, католицтво почало своє відродження. Вінцем союзу римських Пап з європейськими володарями стала імперія Карла Великого, хоча вона й проіснувала лише 100 років. У подальшому понтифіки доклали багато зусиль, щоб створити новий порядок, заснований на єдиному авторитеті латинської Церкви. Як указує Френк Оаклі, протягом століть римсько-католицька Церква розробила досить складну теологію і складну організаційну структуру на чолі з папством – найстарішу з наявних абсолютних монархій у світі [5]. За такої моделі європейській світській владі мали бути лише інструментом папства. При цьому католицька Церква спиралася на слова Спасителя: «Ти – Петро (грецькою – камінь), і на цьому камінні Я створю Церкву Мою» (Мтф. 16:18), намагаючись зробити їх підставою для логічного обґрунтування абсолютної влади єпископів Риму «зв'язувати й вирішувати». Але в часи поступового переходу Західної Європи від феодальної роздробленості Середніх віків до абсолютизму державні лідери все більш нетерпляче ставилися до папської опіки.

Нова модель з'явилася в результаті третього розколу християнства. 31 жовтня 1517 року Мартін Лютер опублікував свої дев'яносто п'ять тез, які закликали до радикальних релігійних реформ і каталізували протестантську Реформацію. На думку М. Лютера, віра є вільною справою Святого Духа й тому не може бути примусовою щодо людини. Зробивши посилені акцент на свободі совісті, Реформація призвела до драматичних соціальних і політичних наслідків. Як наголошує Джон Уайт, Реформація не тільки заклала основи релігійних прав людини, а й створила платформу для більш широких концепцій індивідуальної свободи, які сформували політичний розвиток Заходу [6, р. 257]. Утім варто наголосити, що безпосередньо Реформація на початку мала наслідком лише руйнування релігійної монополії Ватикану в Західній Європі, бо у Вестфальському договорі 1648 року, який ознаменував закінчення тридцятирічної війни, закріплено принцип «чия влада – того й віра». Тобто про свободу совісті особистості ще не йшлося, бо вибір віри все ж таки залишався залежним від влади. Водночас глава держави, обираючи віру для себе і підданих, не створював окремої Церкви. І тут важливо зробити особливий наголос на тому, що принцип «чия влада – того й віра» не означає «чия влада – того й Церква». Тобто

держава і Церква постають як рівновіддалені суб'єкти. Це і стало відправним пунктом секуляризму. Серед усіх протестантських Церков, які народилися в лоні Реформації (лютеранська, англіканська, кальвіністські та вільні, або анабаптистські), тільки англіканська Церква стала державною, бо її очолив особисто авторитарний король Генріх VIII.

Хоча Реформація й не народила свободу віросповідання в її сучасному розумінні, можна сказати, що вона стала каталізатором генези цього принципу. А його подальше становлення пов'язане з Великою французькою революцією і становленням незалежності США. При цьому, всупереч усталеному погляду, цей розвиток відбувався зовсім не тотожними шляхами. У статті 10 Декларації прав людини і громадянина 1789 року прописано, що ніхто не може зазнавати утисків через вираження своїх поглядів, навіть релігійних, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом [7]. Як бачимо, французи тут зробили акцент на гарантіях прав людини.

А в статті 3 американського Біля про права 1791 року йдеться про те, що Конгрес не приймає жодного закону про встановлення релігії або про заборону її вільного здійснення; або скорочення свободи слова чи преси; або права народу мирно збиратись і подавати петицію уряду щодо виправлення скарг [8]. Тобто для американців домінантою є законодавче закріплення зобов'язань держави щодо забезпечення свобод громадян.

Різниця в пріоритетах зумовлена тим, що у Франції свобода совісті виборювалася в боротьбі не тільки з королівським абсолютизмом, а й із пануванням католицького духовенства, тоді як у Сполучених Штатах перші переселенці-пуритани створювали державу за власними переконаннями, можна сказати, «з нуля». Ці нюанси проявилися в подальшому становленні моделей відносин між державою і релігією. Французьку модель, яка набула розвитку в Західній Європі, можна назвати антиклерикальною, а американську – секулярною.

Як ми вже показали на прикладі ЄСРР, антиклерикальна модель рано чи пізно вироджується в агресивний атеїзм, який підриває духовні основи суспільства. Метастази цього руйнівного процесу проявляються в багатьох країнах ЄС, що спричиняє ціннісну кризу Союзу. «Процес європейської інтеграції, що почався після століть кривавих конфліктів, сприйнятий багатьма з надією, як запорука миру і безпеки, – йдеться у спільній заяві Папи Римського Франциска I та Святійшого Патріарха Кирила. – Водночас ми застерігаємо проти такої інтеграції, яка не поважає релігійну ідентичність. Зокрема, ми бачимо, що перетворення деяких країн у секуляризовані суспільства, чужі до всякої пам'яті про Бога і Його правди, тягне за собою серйозну небезпеку для релігійної свободи. Ми стурбовані нинішнім обмеженням прав християн, не кажучи вже про їхню дискримінацію, коли деякі політичні сили, керуючись ідеологією секуляризму, який настільки часто стає агресивним, прагнуть витіснити їх на узбіччя

суспільного життя» [9]. Зазначимо, що під терміном «секуляризм» треба розуміти саме антиклерикалізм, бо свобода релігії – це не одне й те саме, що й свобода від релігії.

Тому насправді секулярною, тобто такою, що забезпечує свободу совісті, варто вважати модель, яка розвивається в США, де Церкви відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства, подоланні багатьох соціальних проблем і державотворенні. Дослідження, проведені американськими фахівцями Ентоні Гіллом [10], Браєном Грімом, Роджером Фінке [11], Родні Старком [12], довели, що вільний релігійний ринок посилює плюралізм, який, у свою чергу, сприяє релігійній участі, бо коли держава, з одного боку, не підтримує офіційну релігію, а з іншого – і не обмежує релігійні можливості, загальний рівень публічних релігійних зобов'язань буде високим. Отже, ця модель найефективніше сприяє як усебічному забезпеченню свободи віросповідання, так і дотриманню моральних аспектів у процесі законотворчості.

Саме в такому контексті принцип свободи совісті набув універсального нормативно-правового закріплення в Загальній декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), яка прийнята ООН у грудні 1948 року. У статті 18 цього фундаментального міжнародно-правового акта проголошується: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії; це право включає свободу змінити свою релігію або переконання та свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком у вченні, богослужінні та виконанні релігійних і ритуальних порядків» [13].

Базові положення ЗДПЛ розвинені в статті 9 прийнятої в 1950 році Радою Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Але якщо частина 1 цієї статті практично повністю повторює аналогічну статтю ЗДПЛ, то в частині 2 проголошено, що свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [14]. Така акцентуація на захисті свободи від авторитарних зазіхань є характерною рисою секулярної моделі.

Проблеми правового регулювання свободи віросповідання в Україні

Звернемо увагу, що означена Конвенція набула чинності для нашої держави 11 вересня 1997 року, але її положення майже буквально відображені в Конституції України, прийнятій ще 28 червня 1996 року. Стаття 35 проголошує: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні орга-

нізації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [15]. Крім того, право на свободу совісті та віросповідання захищається статті 11, 24, 35 і 37 Конституції України. Зокрема, стаття 11 гарантує державне сприяння розвитку «релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Стаття 24 гарантує рівність громадян перед законом та в правах і свободах, не дозволяє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками релігійних та інших переконань. Стаття 37 забороняє утворення й діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі. Окрема стаття 64 стосується встановлення відступів від прав і свобод людини в умовах воєнного або надзвичайного стану [15]. Можемо констатувати, що Конституція України чітко зорієнтована на розвиток секулярної моделі взаємовідносин між державою та релігією.

Але така модель передбачає, що, відмежовуючи релігію від держави на законодавчому рівні, держава не залишає своїх обов'язків щодо гарантування свободи совісті на практиці. Це, зокрема, впливає зі статті 3 Конституції України, у якій зазначається: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [15]. Конкретніше ці обов'язки прописані в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». Але події, які розгортаються в Україні довкола діяльності Української Православної Церкви, показують, що положення чинного законодавства відверто нехтуються. Радикально налаштовані представники організацій, афілійованих з УПЦ (КП) і УГПЦ, захоплюють і оскверняють православні храми, ображають духовенство й парафіян. І це є кричущим порушенням статті 5 означеного вище Закону, яка чітко регламентує, що релігійна організація не повинна втручатися в діяльність інших релігійних організацій, у будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань [16].

Але ще більш тривожною є позиція фактичного самоусунення правоохоронних органів від притягнення винних до відповідальності. Суди за цими справами або зтягуються до нескінченності, або ж учасників протизаконних шабашів випускають на поруки депутатів, котрі власно їх і організували. Тоді як уже згадана стаття 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» декларує, що держава захищає права й законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань і їхніми релігійними організаціями; бере до відома й поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству [16].

З іншого боку, спостерігаємо спроби протизаконного втручання деяких представників законодавчого і правоохоронних органів у діяльність Української Православної Церкви. Так, прямо суперечить вимогам статті 35 Конституції України і статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» звернення депутатів Верховної Ради А. Ілленко, М. Головки, О. Осуховського, Ю. Левченко, О. Марченко, А. Білецького, О. Петренка та О. Корчинської з вимогою до РНБО втрутитись у діяльність, майнові права й навіть назву УПЦ [17]. Викликає сумнів і правомірність рішення Генеральної прокуратури України щодо порушення кримінальної справи стосовно окремих представників Запорізької єпархії Української Православної Церкви за підозрою в дискримінації осіб, які не проходили обряд хрещення в УПЦ. При цьому УПЦ ставиться в провину відмова надавати релігійні послуги представникам інших релігійних конфесій [18]. Чиновники, вочевидь, геть не розуміють, що церковні таїнства – це не послуги, на кшталт побутових, медичних чи освітніх. Але, не будучи посвячені в еклезіологічний бік справи, вони мали б звернутися до статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка вказує, що релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру, діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури [16].

Отже, незважаючи на те що українське законодавство у сфері захисту релігійних прав вважається одним із найкращих у Східній Європі та на пострадянському просторі [19], держава насправді не забезпечує надійного захисту прав віруючих. Це пояснюється тим, що застосування норм Конституції та законів, які регулюють діяльність релігійних організацій, визначається змінними, котрі впливають із політичних інтересів державних чиновників.

Отже, егоїстичні інтереси та безвідповідальні вчинки окремих політико-релігійних угруповань підривають взаємодію української держави і Церкви на шляху до суспільної злагоди, миру і процвітання країни. Тому нагальним завданням у створенні ефективної моделі такої взаємодії є наповнення чинного законодавчого каркасу, який загалом відповідає стандартам правової держави, тим моральним вмістом, який відповідає тисячорічній духовній традиції народу та сприяє згуртуванню української нації. І цей вміст несе в собі православна соборність.

Висновки з проведеного дослідження. Історичні причини обумовили два основні напрями розвитку взаємовідносин держави і Церкви: східнохристиянський і західнохристиянський. У першому напрямі послідовно розвинулись такі моделі, як православно-соборна, етатистська й тоталітарно-атеїстична. У другому напрямі римо-католицькою Церквою сформована модель теократичного універсалізму та як контраверсії до неї антиклерикальна й секулярна моделі, катализатором генези яких став протестантизм. На нашу думку, в Україні найбільше ефективність взаємовідносин між державною владою

та релігією здатна забезпечити модель, яка б поєднувала західну секулярність за формою і традиційну православну соборність за вмістом. Для цього поряд з удосконаленням законодавчої бази головні зусилля треба зосередити на деполітизації її застосування у правоохоронній практиці та наповненні юридичного каркасу моральним вмістом, що є нагальним завданням для формування правового суспільства в Україні. Подальші розвідки в цьому напрямі пов'язані з більш детальним аналізом законодавчої бази принципу свободи совісті в європейських державах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Максимов С.І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Філософія» / редкол.: А.П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2016. № 4(31). С. 27–36.
2. Релігійна самоідентичність і молитва в Україні. Київський міжнародний інститут соціології. 18.07.2016. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=638&page=1> (дата звернення: 23.02.2018).
3. Nieuwenhuis A. J. State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks. *International Journal of Constitutional Law*. 2012. Vol. 10. Issue 1. P. 153–174. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mos001> (Last accessed: 25.02.2018).
4. Норман Д. История Европы. Москва: Хранитель, 2006. 944 с.
5. Oakley F., Cunningham L., Pelikan J. Roman Catholicism. *Enciclopedia Britannica*. URL: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/507284/Roman-Catholicism> (Last accessed: 25.02.2018).
6. Witte J. Law, Religion, and Human Rights: A Historical Protestant Perspective. *The Journal of Religious Ethics*. 1998. Vol. 26. No. 2. P. 257–262. URL: https://www.jstor.org/stable/40008658?seq=1#page_scan_tab_contents (Last accessed: 26.02.2018).
7. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789 Site officiel du Ministère de la Justice de France. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html> (dernier accès: 26.02.2018).
8. The Bill of Rights: A Transcription on December 15, 1791 National Archives. America's Founding Documents. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (Last accessed: 26.02.2018).
9. Совместное заявление Папы Римского Франциска и Святейшего Патриарха Кирилла 13 февраля 2016 г. Официальный сайт Русской Православной Церкви. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4372074.html> (дата звернення: 25.02.2018).
10. Gill A. The Political Origins of Religious Liberty. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. 2005. Vol. 1. Article 1. URL: http://www.religjournal.com/articles/article_view.php?id=1 (Last accessed: 27.02.2018).
11. Grim B.J., Roger R. International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. 2006. Vol. 2. Article 1. URL: http://www.religjournal.com/articles/article_view.php?id=13 (Last accessed: 27.02.2018).
12. Stark R. Religious Competition and Roman Piety. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. 2006. Vol. 2. Article 6. URL: (Last accessed: 27.02.2018). Загальна Декларация прав людини від 10.12.1948. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 28.02.2018).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/tu/995_004 (дата звернення: 28.02.2018).
15. Конституція України від 30.09.2016. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 28.02.2018).
16. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.991 р. № 988-XII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 28.02.2018).
17. РНБО може розглянути питання діяльності УПЦ Московського патріархату. *Експрес*. 2018. 20 січ. URL: <http://expres.ua/news/2018/01/20/281175-rnbo-rozglyanuty-rytannya-diyalnosti-ucp-moskovskogo-patriarhatu> (дата звернення: 28.02.2018).
18. ГПУ порушила кримінальну справу проти представників Запорізької єпархії УПЦ. УНІАН. 2018. 12 січ. URL: <https://religions.unian.net/state/2341842-gpu-vozbudil-ugolovnoe-delo-protiv-predstaviteley-zaporojskoj-eparhii-upts.html> (дата звернення: 28.02.2018).
19. Report: Honouring of obligations and commitments by Ukraine. Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe. Doc. 10676. 19.09.2005. Official site of PACE. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=http://assembly.coe.int/documents/WorkingDocs/doc05/EDOC10676.htm> (Last accessed: 25.02.2018).

УДК 340.12

ПРАВОВА, СУСПІЛЬНА ТА ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПРАВОВОЇ АНОМІЇ

Романова А.С., д. ю. н., доцент,
професор кафедри теорії і філософії права
Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Чорнобай О.Л., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри теорії і філософії права
Інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена аналізу особливостей впливу правової, суспільної та естетичної свідомості людини на векторне спрямування її самореалізації та поведінки в умовах суспільно-правової аномії.

Ключові слова: правосвідомість, суспільна свідомість, правова поведінка, естетична свідомість, самореалізація, соціум.

Статья посвящена анализу особенностей воздействия правового, общественного и эстетического сознания человека на векторную направленность его самореализации и поведения в условиях общественно-правовой аномии.

Ключевые слова: правосознание, общественное сознание, правовое поведение, эстетическое сознание, самореализация, социум.

Romanova A.S., Chornobai O.L. LEGAL, SOCIAL AND AESTHETIC CONSCIOUSNESS OF MAN IN TERMS OF THE SOCIAL AND LEGAL ANOMIE

The article deals with the analysis of the peculiarities of the impact of legal, social and aesthetic consciousness of man on the vector direction of his/her self-realization and behaviour in terms of social and legal anomie.

Key words: legal consciousness, social consciousness, legal behaviour, aesthetic consciousness, self-realization, society.

Постановка проблеми. Суспільство, подібно до живого організму, переживає етапи зародження, розквіту та занепаду, а також множинні кризові стани у всіх його сферах. Стан суспільної та суспільно-правової аномії спонукає людину до вибору моделі власної поведінки, вимагає усвідомлення, за яким векторним спрямуванням самореалізовуватиметься особа у соціумі. Звичайно, основним «дорогоказом» і мірилом самореалізації особи у соціоприродному просторі є свідомісно-вольові чинники. Аномічні стани розвитку суспільства спонукають людину до активного синтезу ціннісних проявів правової, суспільної та естетичної свідомості, з метою правомірної самореалізації та недопущення проявів праволомної поведінки. Саме тому важливо дослідити й усвідомити особливості взаємодії правової, суспільної та естетичної свідомості людини як мотиваторів її правомірного самоствердження в кризово-перехідному стані розвитку суспільства, з метою збереження балансу у позитивно-правовому полі держави на основі норм природно-правового простору.

Ступінь розробленості проблеми. Над проблемою розвитку правової та суспільної свідомості людини працювало багато видатних зарубіжних та вітчизняних мислителів і науковців – як минулих часів, так і сучасності. Зокрема, в працях І. Канта, Платона, І. Фіхте, Е. Фромма, Ю. Хабермаса значна увага відводиться антропологічним особливостям суспільної та правової свідомості в контексті поведінкових реакцій.

Важливими для нашого дослідження є праці філософів, філософів права, юристів В. Воронкова, А. Ковлера, Н. Когана, В. Конєва, Л. Кривеги, В. Нерсесянца, П. Рабіновича. Праці зазначених учених створюють підґрунт для комплексного і всебічного осмислення феноменів «право», «людина», «суспільство», «мораль». На основі природного і надприродного підходів сутність і зміст не лише правової і суспільної, а й естетичної свідомості людини досліджують такі вчені, як В. Бачинін, Т. Гарасимів, О. Грищук, В. Лозовой, В. Кушерець, С. Максимов, С. Сливка.

Незважаючи на глибоку наукову інформативність досліджень вказаних та багатьох інших учених, проблема прояву правової, суспільної та естетичної свідомості людини саме в умовах суспільної аномії досі є актуальною, адже такий суспільний стан на кожному його етапі вимагає особливих підходів до розв'язання або ж попередження.

Мета статті – проаналізувати із філософсько-правового погляду особливості правової, суспільної та естетичної свідомості людини в умовах суспільно-правової аномії.

Виклад основного матеріалу. Зараз активно розвиваються антропологічні дослідження, виробляються нові шляхи пізнання внутрішнього світу людини. Не випадково правознавці звертають увагу на морально-етичні основи антропологічної парадигми.

У контексті розгляду особливостей розвитку правової, суспільної та естетичної свідомості людини в умовах суспільно-правової аномії важливо дослідити проблеми, що

стосуються можливості вибору людиною того чи іншого виду власної поведінки, а також проблеми самооцінки, системи цінностей, ціннісних орієнтацій та свободи.

Терміном «аномія» зазвичай послуговуються у соціології для позначення кризового, дезорганізованого стану суспільства на певних етапах його розвитку, коли старі соціальні норми вже не діють, а нові ще не прийняті або ж не набули чинності [1].

Суспільно-правова аномія характеризується тим, що в кризово-перехідний період розвитку суспільства позитивне право (писані норми держави) втрачає свою регулятивну силу через певні обставини: зміну форми державного устрою, правління режиму; військові дії, політичну кризу тощо. Саме за таких умов життєдіяльність людей врегульовується неписаними нормами природного права.

Звичайно, варто пам'ятати, що, аби поведінка людини, її життєствердження відповідали нормами природного права, ці норми повинні бути сприйняті свідомістю як єдино правильний та істинний критерій існування у суспільстві.

Щодо зв'язку свідомості людини і її свободи деякі науковці зазначають, що інтеріоризація тісно пов'язана з мисленням людини. Процес мислення й осмислення людиною власної поведінки зароджується з моменту, коли вона починає внутрішньо «обдумувати» свою життєдіяльність. Очевидно, що здійснення вибору передбачає оцінку, відповідь на запитання, що добре, а що погано, зокрема і в поведінці людини. Кардинально змінити поведінку людини може тільки самооцінка. Свідомість породжує вибір, людську свободу. Тож, оскільки людина наділена свідомістю, вона має можливість і вибору. Свобода – це і є здатність діяти відповідно до заздальгідь ухвалених рішень. Звичайно, без можливості вибору безглуздо говорити про свободу [2, с. 184].

У наведеному міркуванні свідомість пов'язано зі внутрішнім переживанням, із самооцінкою людини, адже існує розуміння свідомості як сукупності уявлень, ціннісних установок, а також здатності людини предметно сприймати світ [3].

Зазвичай норми позитивного права впливають на поведінку людини через страх перед відповідальністю за їх порушення. Зауважимо, що, хоч таке твердження і є поширеним, існує значна кількість людей, котрі керуються внутрішніми переконаннями про добро і зло, а не страхом перед можливими санкціями. Це свідчить про високий рівень розвитку правової та суспільної свідомості, а також естетичної свідомості як певного «критерію» балансу і гармонії між нормами позитивного і природного права.

Важливо обґрунтувати можливість і необхідність ціннісного самовизначення людини. В літературі зауважено, що свідомість людини породжує ситуацію вибору, у якій людина керується ціннісними критеріями. Зазвичай навколо себе і в собі самій людина знаходить безліч різних ціннісних орієнтацій, іноді недосконало узгоджених між собою, і безліч думок про світ, природно-правовий простір,

одні з яких чомусь вважаються істинними, а інші – хибними [4, с. 85].

Говорити про важливість або неважливість певного виду свідомості людини недоречно та й антинауково, адже у цілісно сформованій особистості всі внутрішні властивості повинні бути збалансовані.

Щодо естетичної свідомості, то, на нашу думку, її доречно розглядати не лише як певний досвід сприйняття та усвідомлення прекрасного, а, в першу чергу, як набуте, розвинуте та вдосконалене відчуття гармонії і балансу між певними явищами у просторі, зокрема і між правовими. Ця осмислена гармонія, прагнення до неї і є основою правової естетики, естетичним пізнанням суспільно-правового явища.

Естетична свідомість – це складне духовне утворення. У ньому виділяють різні рівні: суспільну психологію і суспільну ідеологію, побутову і науково-теоретичну естетичну свідомість. Суспільно-психологічний рівень естетичної свідомості формується під безпосереднім впливом людської практики, умов життя у формі естетичного сприйняття, емоцій, оцінок, почуттів, індивідуальних смаків, переживань. Він становить основу естетичних світопереживання та світосприйняття у структурі світогляду особи [5, с. 124].

Ідеологічний рівень естетичної свідомості – це узагальнене і систематизоване відображення естетичної діяльності і відношень, художньої практики з позицій визначеної групи у вигляді системи ідей, поглядів, теорій, концепцій як результат усвідомлюваної діяльності ідеологів [5]. Естетичний ідеал формується на межі між психологічними та ідеологічними сторонами у вигляді особливих уявлень, ці моменти тут злиті в єдине. Ідеологічний рівень становить основу естетичного світорозуміння у структурі світогляду особи, групи, суспільства.

Рівні естетичної свідомості тісно пов'язані між собою: естетичні погляди і теорії своєрідно відображаються в емоціях та смаках і активно беруть участь у їх формуванні, а останні знаходять своєрідне осмислення в перших і суттєво впливають на ідеологічну сторону свідомості.

В естетичній свідомості особи виділяють чуттєво-емоційну і раціональну сферу. Естетичне сприйняття, переживання, емоції, почуття належать до емоційної сфери, а емоційні поняття, судження, погляди – до раціональної. Однак щодо таких елементів, як естетична потреба, смак, ідеал такий поділ є умовним, оскільки в них рівною мірою присутні емоційні і раціональні засади.

Залежно від суб'єкта, носія (суспільство, нація, група, індивід), в естетичній свідомості виділяють суспільну та індивідуальну. Суспільна естетична свідомість включає естетичні теорії, концепції, ідеали, стилі художнього мислення, традиції, ритуали [6]. Індивідуальна естетична свідомість, крім естетичних потреб, почуттів, ідеалів тощо, включає естетичні переконання і становить важливу грань духовного світу особи. За своїм складом вона є діалектичною єдністю загального, особливого й одиничного. Загальне виражає загаль-

нолюдське, загальнозначуще, типові сторони свідомості індивіда, приватне – притаманність рис, якостей, які стосуються визначеної соціальної групи, а одиничне – особливе в естетичному розвитку особи.

Суспільна та індивідуальна естетична свідомість діалектично пов'язані між собою. Індивідуальна естетична свідомість виникає на ґрунті суспільної і багато в чому визначається нею. Розвиток відбувається в процесі індивідуальної діяльності й оволодіння естетичними цінностями суспільства, у такий спосіб індивідуальна свідомість набуває неповторно особистісного характеру. Матеріалізуючись у продуктах праці, мові, поведінці тощо, вона стає надбанням суспільної свідомості, умовою її подальшого розвитку [7, с. 138].

Специфічними рисами більшості елементів естетичної свідомості є їх безпосередній чуттєво-емоційний характер, універсальність та інтегративність, безкорисність і самоцінність, соціально-гуманістичний та особистісний характер. До важливих структурних елементів естетичної свідомості належать естетичне сприйняття, почуття, смаки, ідеали.

Естетичне сприйняття правових явищ є не лише виокремленням гармонійних процесів, того, що не суперечить нормам моралі, природного права і суспільного співжиття людей загалом. Це, перш за все, здатність усвідомлювати порушення певного балансу в правовому бутті людини і намагання відшукати засоби, методи і підходи для відновлення гармонії у позитивно-правовому полі держави на основі норм природного права.

Важливість проблеми формування та розвитку індивідуальної естетичної свідомості людини в період суспільно-правової анонії є важливою як під час виконання службових повноважень (у поєднанні з моральними критеріями та якостями), так і під час дозвілля (як засіб протистояння і запобігання моральній деформації).

Щодо суспільної свідомості, то варто зауважити, що людина за своєю природою орієнтована на спілкування в межах тієї чи іншої соціальної групи із властивим їй ціннісним світосприйняттям та морально-правовими орієнтирами. Вона не замикається лише в одній групі, а постійно стикається з різноманітними спільнотами; це стосується і ділового аспекту, і суто особистого. Тому людина в суспільстві одночасно постає в різних іпостасях, які передбачають певні запрограмовані дії. Ці дії дають змогу людині проявити свою індивідуальність, але важливо, щоб людина не «злилася» із суспільною масою і не втратила своєї природної особливості. Саме тут доречно наголосити, що прояв індивідуальності повинен мати правомірне спрямування. Дуже часто в періоди суспільної кризи самореалізація людини може набувати неправомірного або ж конформістського спрямування. Причини таких поведінкових «трансформацій» можуть бути дуже різними і залежать від особистісних психологічних переживань, що виникають у період виходу людини із «зони суспільного комфорту» до втрати ціннісних орієнтирів через вплив на неї осіб із маргіальною, злочинною, про-

типравною поведінкою. За таких умов стійкі властивості правової, естетично-ціннісної свідомості людини будуть єдино правильним життєвим орієнтиром.

Правова свідомість людини, що спрямована на праволомну діяльність, як досить багатогранне психологічне, соціальне явище виходить за межі суто правової сфери і, як правило, є результатом глибокої духовної і соціальної кризи в суспільстві, через тривале панування в його житті антиціннісних переконань та способів життєдіяльності. Їх подолання є одним із головних завдань сучасного світу. Найважливішою передумовою подолання антиціннісних тенденцій у правовій сфері є формування нової структури правових цінностей, зокрема надання переваги цінностям, за допомогою яких можна досконало встановити функціонування і розвиток суспільства, орієнтованого на природно-правову ідеологію побудови людського співжиття.

Аналіз принципів правосвідомості як ціннісних регуляторів правомірної поведінки охоплює, насамперед, дослідження тих ситуацій, у яких вони проявляються як безпосередні регулятори правомірної поведінки.

Коли нові суспільні відносини вимагають регуляції, а правова норма для цього ще не вироблена або вже застаріла і не забезпечує регуляції, принципи правосвідомості надають більш широкі можливості вибору правомірної поведінки, ніж правовий ідеал. Специфічною особливістю принципів правосвідомості як ціннісних регуляторів є їх взаємодія з правовими нормами, взаємодоповнення їх регулятивних можливостей у процесі формування правомірної поведінки людини.

Процес трансформації принципів суспільної правосвідомості як загальнозначущих цінностей у ціннісні регулятори правомірної поведінки людини має два аспекти. Перший аспект полягає в інтерналізації цінностей правової свідомості у процесі суспільного розвитку. Другий – припускає розгляд вже розвиненої правосвідомості людини. Принципи правосвідомості, як певні цінності суспільної свідомості, людина засвоює в процесі життєдіяльності в колективі. Процес засвоєння залежить від низки чинників, серед яких: соціально-психологічні позиції людини в тій чи іншій групі; зміст цінностей групи; структурні принципи внутрішньогрупових відносин; соціально-психологічний клімат у групі; конкретні впливи суспільної думки на комунікативну діяльність у процесі взаємовідносин членів групи [8, с. 110].

Для повного висвітлення задекларованої проблеми цінною є думка В.А. Бачиніна щодо небезпеки «розірваної свідомості». Учений стверджує, що розірвана свідомість притаманна людям у перехідних історичних епохах, коли одна ціннісна нормативна система змінюється іншою. В умовах радикальних світоглядних змін найтипівшими є три позиції, а саме: відстоювання традиційної системи цінностей, боротьба за новий світогляд і, нарешті, маргінальний стан непричетності до жодної зі сторін. Цей стан, як стверджує автор, є розірваною свідомістю [9, с. 306].

Щоб уникнути цього небезпечного стану, який може «зтягнути» людину і спровокува-

ти на стійку праволомну поведінку, потрібно завжди пам'ятати, що життя триває кожної миті, а не окремо в хороші чи погані моменти, і за законами буття суспільство розвивається по спіралі з певними злетами і падіннями норми. У такі періоди природне право дає найбільш правильні засоби для виходу зі стану кризи, потрібно тільки ними скористатися. Вміння жити за нормами природного права не з'являється нізвідки, такого вміння слід набувати і виховувати його з народження, перш за все, через саморозвиток, активну життєву позицію, сталі переконання, зокрема і щодо власної поведінки.

Висновки. Отже, у кризово-перехідні періоди розвитку суспільства, для збереження людини як цілісної особистості, котра зможе подолати і гармонізувати аномічний суспільно-правовий стан, необхідно виробити стійку життєву позицію в позитивно-правовому полі держави через високий рівень правової, естетичної і соціальної свідомості. Потрібно пам'ятати і розуміти, що, за нормами природного права, складні періоди існування людини і суспільства є не тільки випробовуванням, а й можли-

вістю «активізації» ціннісних властивостей особистості, що проявлятиметься у співпереживанні, відновленні природно-правової справедливості, істини, панування свободи і духовності в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сірій Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 497 с.
2. Раз Дж. Моральні засади свободи / пер. з англ. В. Василюка та О. Тереха. К.: Веселка, 2001. 430 с.
3. Цалін С.Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. Х.: Основа, 1998. 328 с.
4. Бойченко І.В., Куценко В.І., Табачковський В.Г. Суспільні закони та їх дія. К.: Наук. думка, 1995. 212 с.
5. Колесніков М.П., Колеснікова О.В., Лозовой В.О. Естетика: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2003. 208 с.
6. Філософський словник соціальних термінів. Х.: Корвін, 2002. 672 с.
7. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). Львів: Світ, 2000. 336 с.
8. Графский В.Г. Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. М., 1996. 248 с.
9. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: словник. К.: Ін Юре, 2003. 408 с.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ЮРИДИЧНІ НАУКИ

**Випуск 1
Том 2**

Коректура – *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка – *С.Ю. Калабухова*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 21,15.
Замов. № 0418/31. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.